

1328

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

१२२२

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिवृंहितम् ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१३५४

प्रथमः पादः ।

चामावेपि

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥ (३-१-३-ति-

सर्वोपनिषदां सिद्धो ह्यविरोधे समन्वयः ।

कथं बोधकता तासां स तृतीये विचार्यते ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

श्रीहरिर्जयति । श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः । तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥ अथ तृतीयाध्यायं व्याचिख्यासवः सङ्गतिं वक्तुं पूर्वाध्यायार्थं सारयन्तः प्रकृताध्यायार्थमाहुः सर्वेत्यादि । 'तं त्वोपनिषद'मित्यादिश्रुतेर्ब्रह्मण्युपनिषद एव मुख्यं प्रमाणमिति प्रथमाध्याये सर्वोपनिषदां ब्रह्मणि सम्यगन्वय आपाततः प्रतीतार्थनिराकरणेन तदेकतानतारूपो यः प्रतिपादितः, स द्वितीयाध्याये विरुद्धस्मृतीनां निराकरणेन श्रुतिवाक्यानां चेतरेतरविरोधनिरासेन चिन्तिते अविरोधे, सिद्धः, मुख्यतया उपनिषद एव ब्रह्मबोधिकाः, नेतरदित्येवं दृढो जातः । अतः परं तृतीयाध्याये तासामुपनिषदां बोधकता निर्विचिकित्सशब्दज्ञानेन ब्रह्मप्रमितिजनकता कथं केन प्रकारेणेत्याकाङ्क्षोदेति । ऋषिभिः स्वस्वबुद्ध्योपनिषदर्थस्य नानाप्रकारेण विचारितत्वात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं स तासां बोधकताप्रकारस्तृतीयेध्याये निरूप्यत इत्यर्थः । तथाच द्वितीयस्य प्रथमार्थशोधकत्वाद्यथो-
रश्मिः ।

एवकारस्तद्वाचक-

श्रीकृष्णाय नमः । श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः । तद्वोः फलबलाच्च । रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥ 'आत्मा वा अर'इत्यत्र । वरणं सर्वत्र समाधिरूपम् । भक्तिमार्गीयत्वाद्भाष्यस्य । समाधिदृष्टान्तदृष्टान्तितमानसीसेवायाः साधनं पुष्टिरिति । सङ्गतिमिति । वक्ष्यतेऽग्रे । उपोद्घातादिरूपा ताम् । तन्निवृत्तीति । आकादिदयोरेवानुग्रह-
बोधकतेति । विद्यानिष्ठैकत्वप्रकारेण बहुत्वप्रकारेण वेति कथंशब्देनोक्ते बहुत्वप्रकारेणेत्यानयोगेने-
यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति श्रुतेस्त्रिषयिणीनां बहुत्वोचित्यात् । कारिकायां 'स समारणे पापकर्षणत्वं शक्यते, तथापि प्रथमेऽध्यायेऽतिव्याप्तिरत एवमुक्तम् । विद्याप्रतिपादकानां विअपूत इत्यादि ।
वेदस्तु । निरूप्यत इति । विचारोऽत्र परपक्षनिराकरणपूर्वकस्वपक्षस्थापनम्, निरूप्य विचाररूपसाधन-
पामान्यप्रकारकजिज्ञासायाः सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वप्रकारकजिज्ञासायाः विशेषप्रकारकत्वम् । 'कृपाह्वय-
पत्वेन सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वप्रकारकजिज्ञासाया जनकत्वेन हेतुना विचार्यत इत्यर्थः । श्रुतिस्वरूपसङ्ग-

एक वाक्यं प्रकरणं शाखाः सर्वाः सहैव वा ।
एकां विद्यामनेकां वा जनयन्तीति चिन्त्यते ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पोद्धातत्वम्, तद्वत् तृतीयस्य प्रथमविषयभूतोपनिषन्निष्ठबोधकताप्रकारशोधकतया तच्छेषत्वात्
तथात्वं सङ्गतिः । द्वितीयतृतीययोस्तूपजीव्योपजीवकभाव एव सङ्गतिरिति बोधितम् ।

नन्वयं साधनाध्यायत्वेन प्रसिद्ध इति साधनविचारोन्नार्थत्वेन युक्तः, न तु बोधकताप्रकार-
विचार इति शङ्कायां स्त्रोक्ते गमकमाहुः एकमित्यादि । गुरुमुखादुपनिषद्भिः श्रुतं ब्रह्माध्याय-
योक्तरीत्या मत्वा निदिध्यासितव्यम् । तदुपायभूताश्चोपासनाः सर्वशाखासु क्वचिद्वाक्येन
त वा बोध्यन्त इत्येकं वाक्यं प्रकरणं तत्प्रकारबोधनेन विद्यां जनयति । तां विद्यां
तद्वत्वाक्यादिमत्यः सर्वाः शाखाः सहैव सम्भूयैवैकां विद्यां जनयन्ति, असम्भूय पार्थक्येनानेकां वा
जनयन्तीति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे चिन्त्यते । पादे च यथाधिकारमेकामनेकां वा जनयन्तीति
फलति । अतो यदि बोधकताप्रकारो न विचार्यः स्यात्, तदोपासनामात्रं चिन्तयेत्, न तु विद्यै-
कत्वानेकत्वम्, प्रयोजनाभावात् । अतस्तच्चिन्तनाद् बोधकताप्रकारविचार एवार्थ इति ज्ञायत इत्यर्थः ॥

रश्मिः ।

निष्ठमभिन्ननिमित्तोपादानत्वं प्रथमार्थस्तं प्रकृतिपर एवादिगतकारणत्वनिरासेन शोधयति स प्रथमार्थशोधक-
स्तत्त्वात् । उपोद्धातत्वमिति । 'चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्धातं विदुर्बुधाः' । प्रथमेति । प्रथमविषयीभूता
योपनिषत् तन्निष्ठो यो बोधकताप्रकारोऽभिन्ननिमित्तोपादानताप्रकारः तेन ज्ञानं विद्येति तं शोधयति, अभि-
न्ननिमित्तोपादानत्वेनैकेन विद्यानेकानन्दमयत्वादिप्रकारैर्वा ज्ञानं विद्येति विमर्शेऽनेकानन्दमयत्वादिप्रकारै-
रित्येवं शोधयति यो बोधकताप्रकारः समन्वयविषयविषयकविद्येति बोधकताविशेषप्रकारः स तथा, तस्य
भावस्तत्ता, तयेत्यर्थः । तथात्वमिति । शेषशेषिभावः । समन्वयः प्रथमार्थः शेषी । विद्याविषयत्वेन
समन्वय इति शेषः । सामान्यविशेषभावः सङ्गतिरिति यावत् । प्रसङ्गेऽन्तर्भूता । उपजीव्येति । कारणं
विद्यविधया निराकृतविरोधं विद्यायां न त्वनिराकृतविरोधम् । 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

तापं चौरिणात्मापहारिणे'ति श्रुत्युक्तदोषापत्तेः । उपजीवकं कार्यं विद्या तृतीयाध्यायार्थः ।
भावसङ्गतिव्यवच्छेदः । बोधितमिति । कारिकया बोधितम् ।

वा अर'इति श्रुतावार्थक्रमेण 'द्रष्टव्य' इति पश्चादन्वयीत्याशयेनाहुः गुर्वित्यादि
। श्रोतव्य इत्यस्येदम् । निदीति । समाधिनिदिध्यासनं मानसी सेवा । तदुपायेति ।
वृत्तेरुपायभूताश्चित्तशुद्धिद्वारा । यद्यपि मानसीसाधनं तनुवित्तजे, अन्यानि श्रेयांसि च
। उपन्यासात्कर्मणा चित्तशुद्धौ भक्तिरुपासनया चित्तशुद्धेर्भाष्ये साधारणत्वादुपासनाः
अनुगमाच्च । वाक्येनेति । 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादिना । प्रकरणेनेति । यथा
तृतीयचरणे सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे चिन्तयेत् । एवेति । अध्यायार्थत्वेन साधन-
कारः । फलाध्याये 'साधनैर्ब्रह्मविद्यदी'त्यत्रोपासनाभिरित्यर्थः साधनैरित्यस्य ।

ससाधने हि पुरुषे जन्मना कर्मणा शुचौ ।
 केवले वा यथा योगे प्रथमं तद् विचार्यते ॥ ३ ॥
 विचारपूर्वकं तस्य ब्रह्मभावाप्तियोग्यता ।

भाष्यप्रकाशः ।

ननु यद्युपनिषद्बोधकताप्रकारचिन्तनमेतदध्यायार्थः, तदा संसारगतिप्रमेदसन्ध्यसृष्ट्यादि-
 बोधकानामधिकरणानां कथं सङ्गतिरित्याकाङ्क्षायां पादानामर्थास्त्रिमिराहुः ससाधन इत्यादि ।
 'ब्रह्मविदामोति पर'मिति परप्राप्तिसाधनतया यज्ज्ञानमुक्तम्, तदपरोक्षमेव विवक्षितम् । 'तस्मिन्
 दृष्टे परावरे' 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' 'सर्वं हि पश्यः पश्यती'त्यादिषु दृशेः प्रयोगात् । तच्च न
 शब्दश्रवणमात्रादिति मननादिविधिभिरवसीयते । यत्र पुनः शब्दश्रवणमात्रात्, तत्रापि
 शुद्धिरवश्यमस्तीति फलबलादेव ज्ञायते । ततः पूर्वं शुद्धिर्मृग्या । हि अतो हेतोः जन्मना कर्मणा
 शुचौ विचाररूपसाधनसहिते पुरुषे विद्वां जनयन्ति, वा अथवा, केवले जन्मकर्मावदातत्वाभावेपि
 वरणमात्रविषये । तत्र दृष्टान्तः यथा योगे । अतो 'निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणे'ति-
 श्रुतेर्जन्मादिशुद्धिराहित्येपि केवले वरणविषये मनःशोधनपरे च पुरुषे जनयन्ति । 'यदि
 शैलसमं पापं विस्तीर्णं योजनान् बहून्, भिद्यते ज्ञानयोगेने'ति योगबोधकध्यानविन्दुश्रुते'योगेनैव
 दहेदंहो नान्यत् तत्र कदाचने'ति श्रीभागवतवाक्येन तत्र साधनान्तरानपेक्षणात् । एवं वरणेपि,
 'पापकर्षण' इति । 'अपूतः पूतो भवति मां स्मृत्वे'ति तापनीयश्रुतेः । 'कोटिजन्मार्जिते पापे
 कृपिः क्लेशे च वर्तते । भक्तानां णश्च निर्वाणे तेन कृष्णः प्रकीर्तित'इति ब्रह्मवैवर्तवाक्याच्च
 भक्तानां पापनिवृत्तेः शुद्धेश्च भगवतैव सम्भवात् । एवं त्रिविधेष्वधिकारिषु भगवदिच्छया सम्भवत्सु
 मुख्यमध्यमयोर्वरणयोगाभ्यामेव सिद्धिरिति तन्न विचार्यते, किन्तु प्रथमं प्रथमे पादे, तत्
 जघन्याधिकारिणां शुचित्वं विचार्यते । तादृशेषु दययैव व्यासचरणानामेतदुद्यमात् । तथाचोपो-
 द्यातः सहकारिसम्पत्तिरूपस्तदर्थः । ततो द्वितीये पादे जीवावस्थादिविचारपूर्वकं तस्य जीवस्य
 ब्रह्मभावप्राप्तियोग्यता स्वरूपतो योग्यत्वम् । ततस्तद्विचारेण अधिकारे मुक्त्यधिकारे जीवस्य सिद्धे
 रश्मिः ।

न शब्दश्रवणेति । 'वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थो' इति श्रुत्युक्तात् । तस्यस्य विधौ
 विधानादाहुः मननेति । ननु भक्तौ 'श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत' इति
 वाक्याद्वेदान्तवाक्ये मननादिविधिनिवेशे किं बीजमित्यत आहुः यत्रेति । यथा परीक्षितः ।
 'पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोज्युतं हरिकथामृत'मितिवाक्यात् । फलं मोक्षः । एवकारस्तद्वाचक-
 शब्दव्यवच्छेदकः । वेदान्तविज्ञानश्रुतौ तद्वाचकः शब्दोस्ति । तत इति । श्रुतेः फलबलाच्च ।
 वरणेति । वरणं स्वीयत्वेनाङ्गीकारः, न भक्तिः । वरणजसर्वात्मभावेति वक्ष्यमाणत्वात् । वरणं सर्वत्र
 कारणम्, अतो न प्रदानवत्सूत्रविरोधः । 'नायमात्मे'त्यादिश्रुती अत्र द्रष्टव्ये । वरणं पुष्टिरिति ।
 'पोषणं तदनुग्रह' इति वाक्यात् । इदं भक्तिहेतुग्रन्थे स्पष्टम् । भक्तिहेतुग्रन्थे पुष्टिमर्यादयोरेवानुग्रह-
 साध्यत्वम्, न सर्वात्मभावस्येति चेत् । न । सर्वात्मभावदानस्याकस्मिकत्वापत्तेः । ज्ञानेति । ध्यानयोगेने-
 त्यपि पाठः । दार्ष्टान्तिके योजयन्ति स्म एवं वरण इति । पापेति । सप्तम्यन्तम् । वरणे पापकर्षणत्वं
 जीवधर्मे वरणे, ब्रह्मधर्मः पापकर्षणं स्वाश्रिताश्रितत्वसम्बन्धेन । स्वं जीवः इत्याशयेनाहुः अपूत इत्यादि ।
 भगवतैवेति । एवकारेण साधनान्तरव्यवच्छेदः । त्रिविधेति । जन्मकर्मभ्यां शुचौ विचाररूपसाधन-
 साहिते । जन्मकर्मावदातत्वाभावेपि वरणमात्रविषये । दययैवेति । गुरुत्वात्कृपालुत्वम् । 'कृपालुरकृ-
 द्रोह' इति वाक्यात् । एवकारस्तु कृपालुत्वधर्मविरोधधर्मव्यवच्छेदकः । सहेति । शुचित्वरूपसहका-

अधिकारे ततः सिद्धे विषयावधृतिस्ततः ॥ ४ ॥

अन्तरङ्गविचारेण गुणानामुपसंहृतिः ।

बहिरङ्गविचारेण कर्मणामिति सा द्विधा ॥ ५ ॥

तस्मादधिकारिणो जन्मनिर्धारः । तदनु तस्य ब्रह्मभावयोग्यता । ततो गुणोपसंहारः । ततोऽङ्गविचार इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

विषयावधृतिः । विषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य यादृशं ब्रह्मस्वरूपं तस्य अवधृतिर्निश्चयो विचार्यते । ततस्तृतीये पादे अन्तरङ्गविचारेण सूक्ष्मदेहनिष्ठतया मुक्तिपर्यन्तमनुवर्तमानत्वेन 'तं यथायथोपासते तथा भवती'ति 'यथा क्रतुरसिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवती'ति श्रुतेरवश्यफलसाधकतया चान्तरङ्गं यत् साधनं कर्मज्ञानभक्तिमार्गीयमुपासनं तद्विचारेण, गुणानां तत्तदुपासनोपयुक्तानां भगवद्गुणानामुपसंहृतिः तत्तद्विधोपासने तत्तन्नियमनम् । एतादृशे उपासने एतादृशा गुणा एवं चिन्तनीया इति । ततस्तुरीये पादे बहिरङ्गविचारेण स्थूलदेहनिष्ठतया इतरसाधारणतया च बहिरङ्गाणि यानि साधनानि आश्रमादिरूपाणि तद्विचारेण कर्मणां पूर्वोत्तरकाण्डोक्तानां यज्ञतपःशमदमादि-श्रवणादिभगवद्धर्मप्रभृतीनामुपसंहृतिः । नित्यान्येव कार्याणि, तान्यपि 'ब्रह्मण्याधाय' 'सङ्ग-त्यक्त्वा' कार्याणीत्येवं नियमनम् । इति एवंप्रकारेण सा उपसंहृतिर्द्विधा, विचार्यत इति क्रिया-पदमत्रापि सम्बध्यते । तथाच जघन्याधिकारिणां पूर्वपादोक्तरीत्या स्वरूपयोग्यतायाः सहकारियोग्य-तायाश्च पूर्वं सिद्धौ द्वितीयपादोक्तरीत्या विषयावधारणे यथाधिकारं तत्तद्गुणकतत्तत्स्वरूपोपासनायां यज्ञादिसाहित्येन क्रियमाणायां तत्तद्गुणकं ब्रह्मस्वरूपं बोधयन्ति । उत्तममध्यमयोस्तु द्वितीयपादोक्त-ब्रह्मभावासियोग्यतायाः सत्त्वात् पूर्वपादोक्तयोग्यताविरहेऽपि यथाधिकारं वर्णयोगयोः सहकारेणा-वधृतब्रह्मस्वरूपयोस्तदुचितगुणकस्वरूपोपासनायां तदुचितबहिरङ्गसाधनसाहित्येन तत्तन्मार्गरीत्या क्रियमाणायां यथाधिकारं बहिर्विर्वा-न्तर्वा तद्गुणकं ब्रह्मस्वरूपं बोधयन्तीति प्रकारविशेषबोधनेनो-पोद्धातः स सङ्गतिरित्यर्थः ।

एवं पादानामर्थानुक्त्वा प्रकारान्तरार्थशङ्कानिरासाय निगमयन्ति तस्मादित्यादि । यस्मादेवं साधनसम्पत्तावुपनिषदां विद्याजनकता, अन्यथा सत्सम्प्रदायेऽपि परोक्षज्ञानजनकतैव, तस्माद्वेतो-रधिकारिणो जन्मनिर्धारः प्रथमार्थः, न तु वैराग्यार्थं संसारगतिप्रदर्शनमात्रम् । एवं द्वितीयेऽप्यव-स्थाप्रदर्शनं ब्रह्मभावयोग्यत्वार्थम्, न तु वैराग्यमात्रार्थम् । गुणाद्युपसंहारप्रभृति तूपासनादिद्वारा विद्यार्थं स्फुटमेवेति उपनिषदां बोधकताप्रकारविचार एव तृतीयाध्याये प्रतिपाद्यते, अतो न तेषामसङ्गतिरित्यर्थः । एवञ्च पादेषु प्रथमार्थस्य सर्वाग्रिमोपजीव्यत्वम् । द्वितीयार्थस्य तदग्रि-मोपजीव्यत्वम् । तृतीयतुरीययोस्त्वेककार्यत्वमिति विशेषः सिध्यति ।

रदिमः ।

रिसंपत्तिरूपः प्रथमपादार्थः । निगमयन्तीति । तस्मात्पर्वतो वह्निमानिति वन्निगमयन्तीत्यर्थः । एवेति । 'वेदान्तविज्ञाने'त्यादिश्रुतेरेवकारः । अन्यमतं निराकुर्वन्ति स्म न त्विति । ब्रह्मभावेति । 'आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथा मत्परश्चरेदि'तिवाक्यात् । वैराग्येति । 'ऋणानि व्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशये'दितिवाक्याद्वैराग्यार्थमवस्थाः । स्फुटमेवेति । एवकारोऽस्फुटव्यवच्छेदकः । एकेति । एक-द्वितीयपादार्थस्य । कारणस्य कार्यत्वं यथा गुणोपसंहारे तथाङ्गविचारेपीति । अङ्गस्य पुरुषार्थाङ्गस्य सर्वा

तत्र प्रथमे पादे जीवस्य ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यते । तत्र पूर्वज-
निष्कामयज्ञकर्तृज्ञानरहितस्य मरणे ज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्यभावाद् भूतसं-
स्कारक एव यज्ञो जात इति, निष्कामत्वाच्च तदधिकारिदेवाधीनान्येव भूतानीति,

भाष्यप्रकाशः ।

एवं सर्वं निगमयित्वा प्रथमपादं व्याख्यातुं तदर्थमनुवदन्ति तत्रेत्यादि । तेष्वर्थेषु जीवस्य
ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यते । गीतायां 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र
प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना' इति भगवता ब्रह्मविद एवार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मगतेरुक्तत्वात्
तदनुसारेण व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । तच्च छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्यायां सिद्धमिति प्रथमं तत्तात्पर्यमाहुः
तत्र पूर्वेत्यादि । सा च सप्तमे प्रपाठके गौतमप्रवाहणसंवादे 'यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्ती'ति प्रश्नप्रतिवचनभूतैः 'असौ वा व लोको गौतमाग्नि'रित्यादिभिरुक्ता । 'असौ वा व लोको
गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्ने-
तस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुहति तस्या आहुतैः सोमो राजा सम्भवती'ति । द्वितीये वाक्ये पर्जन्यवाय्व-
प्रविद्युदशनिहादनयो विस्फुलिङ्गान्ताः, सोमो राजा होम्यः, वर्षं फलम् । तृतीये पृथिवीसंवत्सरा-
काशरात्रिदिगवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गान्ताः, वर्षं होम्यम्, अन्नं फलम् । चतुर्थे पुरुषवाक्प्राणजिह्वा-
चक्षुःश्रोत्राणि विस्फुलिङ्गान्ताः, अन्नं होम्यम्, रेतः फलम् । पञ्चमे योषोपस्थोपमन्त्रणयोनितदन्तः
कृत्यभिनन्दाः विस्फुलिङ्गान्ताः, रेतो होम्यम्, गर्भः फलम् । तदग्रे 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः
पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्वावृतो गर्भो दश वा नव वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वायुं जायते, स
जातो यावदायुषं जीवति, तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति, यत एवेतो यतः सम्भूतो भवती'त्यन्तम् ।

अर्थस्तु, हे गौतम, असौ वा व द्युलोक एव अग्निः, यथेहाग्निहोत्राधिकरणमाह-
नीयः । तस्याग्नेर्द्युलोकाख्यस्य आदित्य एव समित् । तेन हीद्वो द्युलोको दीप्यते, अतः समिन्ध-
मात् समित् । रश्मयो धूमस्तदुत्थितत्वात् । समिद्धे अग्नौ हि धूम उत्तिष्ठति । अहरर्चिः । प्रकाश-
सामान्यादादित्यकार्यत्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गाराः । अहःप्रशमेऽभिव्यक्तेः । अर्चिषः प्रशमे ह्यङ्गारा
अभिव्यज्यन्त इति । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णत्वसामान्याच्चन्द्रमसोऽवयवा इव । तस्मिन्ने-
तस्मिन् यथोक्तलक्षणेऽग्नौ देवा लोकपालाः कर्मसचिवाः श्रद्धां जुहति । 'श्रद्धा वा आप' इति
श्रुत्यन्तरात् 'आपः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रश्नवाक्यादग्रे तथैव निगमनाच्च श्रद्धाशब्देनाप
रश्मिः ।

स्मभावादेर्विचारः । जन्मेति । सर्वेषु साधनेषु सन्दिग्धं जन्मेत्यर्थः । तेन ब्राह्मदेहादिविचारं
त्यक्त्वाऽपि पुरुषवचस्त्वविचार उपपत्तिरुक्ता । तदिति । जन्म । प्रथममिति । सन्दिग्धत्वादिति भावः ।
तात्पर्यमिति । वाच्यार्थस्तु श्रुतिवाच्यः । तत्र पूर्वेत्यादीति । तत्र जन्मविचारे पूर्वेत्यादेर्हेतोर्मोक्षा-
भावेन जन्म विचार्यते । सेति । विद्या । 'अदसस्तु विप्रकृष्टे' रूपमित्याहुः द्युलोक इति ।
श्रुतित्वादेवकारः । आहवनीये जुहोति । एवेति । पूर्ववत् । समिदिति । 'निङ्न्वी दीप्तौ' सम्पूर्वः
क्विवन्ते । अग्निरत्र ब्रह्म तच्चाधोक्षजः । 'नक्षत्राणामुदयो यत' इति श्रुतेः । तस्याग्नेरप्रत्य-
क्षस्यादित्यं विना कः प्रत्यक्षं संपादयेत् । 'यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक'मिति वाक्यात् ।
लोकपाला इत्योषि । लोकपाला अश्यादयस्तृतीयस्य षष्ठेऽध्याये सन्ति । ते कर्मप्रधानाः ।
'आदुपर्यपी'ति सूत्रे उक्ताः । जुहन्तीति । ददति अदन्ति च । यागानामनेकविधत्वात् । अग्न इति ।
'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतौ । तथैवेति । इति त्वित्यस्य हेत्वर्थकस्य

वास्तत्र तत्र हुत्वा तस्य शरीरं सम्पादयन्तीति 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतिः ।

भाष्यप्रकाशः ।

उच्यन्ते । ता जुहति । तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति । श्रद्धाशब्दवाच्यानां द्युलोकाग्नौ हुतानामपां परिणामः सोमो राजा सम्भवति । एवं हुतास्ता आपो द्युलोकस्य चन्द्रमनुप्रविश्यापूर्यमाणपक्षे पञ्चदशकलाभिः पोषणात् तमारभन्ते । एवमग्रेपि । वृष्ट्युपकरणमेघाभिमानीदेवताविशेषः पर्जन्यः । तस्मिन्नग्नौ हुतः सोमो राजा वर्षरूपेण परिणमते । तच्च वर्षं पृथिव्यग्नौ हुतमन्नरूपेण परिणमते । अन्नं च पुरुषाग्नौ हुतं रेतोरूपेण परिणमते । रेतश्च योषाग्नौ हुतं गर्भरूपेण परिणमते । तदाह 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति । वैराग्यार्थमाह 'स उल्बावृतो गर्भ' इत्यादि । 'तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ती'ति । तं पूर्वोक्तं प्रेतं मृतं दिष्टं निर्दिष्टमितो मरणस्थानाद् अग्नये एवाग्न्यर्थमेव हरन्ति पुत्रा ऋत्विजो वा नयन्ति । यतोऽग्नेः सकाशादेव इत आगतः श्रद्धादिक्रमेण, यतश्च पञ्चम्यो भूतेभ्यः सम्भूत उत्पन्नो भवतीत्येवं सामान्यतो बोध्यः ।

अतः परं तात्पर्यमुच्यते । गीतायां यज्ञः सात्त्विकादिभेदेन त्रिविध उक्तः । तत्र 'अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विक' इत्येतल्लक्षणकं निष्कामयज्ञं यः पूर्वजन्मनि कृतवान्, उपनिषदर्थनिश्चयाभावेन ज्ञानरहितश्चासीत्, तस्य पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकर्तृज्ञानरहितस्य मरणे ज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्यभावान्न मोक्षः, कामनाभावाच्च न स्वर्लोको मुख्यतया फलम् । तथा सति साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलावश्यंभावनियमात् फले जननीये तत्र किं फलमित्याकाङ्क्षायां 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणा'मिति गीतावाक्यात् तादृशयज्ञस्य पावनमेव फलमिति भूतसंस्कारक एव यज्ञो जात इत्येको हेतुः ।

रश्मिः ।

निगमनघटकत्वादेवकारभिन्नानुपूर्वीव्यवच्छेदकः । 'अपां पुष्पं यो वेदे'ति श्रुतेश्चन्द्रविषयायाश्चन्द्रपुष्पत्प्रकारमाहुः श्रद्धाशब्देति । आरभन्त इति । षोडशी तु न संभवति कर्त्री । ध्रुवत्वात् । आपूर्येति शुक्लपक्षे । आपूर्यते चन्द्र इत्यापूर्यमाणस्य पक्षे । तदेवाहुः वृष्टीत्यादिना । वृष्टेरुपकरणं मेघाभिमानीदेवता तद्विशेषः । 'पर्जन्यो भगवानिन्द्र' इत्यत्र सिध्यति नन्दवाक्ये । स उल्बावृतो गर्भ इत्यादीति । 'दशमासा'नित्यत्रात्यन्तसंयोगे द्वितीया । पूर्वोक्तमिति । 'तत्र प्रयाता गच्छन्ती'त्यत्र प्रयातपदेनोक्तम् । निर्दिष्टमिति । परलोकं प्रति कर्मणा निर्दिष्टम् । अग्नेः सकाशादिति । अन्यथा जगत्कर्तृत्वमग्नेर्भज्येत । इत्येवेति । श्रौतत्वादेवकारः । सामान्यत इति । तात्पर्यरूपविशेषार्थं विनाभिधामात्रतः श्रुत्यर्थो बोध्य इत्यन्वयः ।

भाष्यं विवरीतुमाहुः अतः परमिति । तत्र प्रथम इत्यादिभाष्यविचारात्परम् । अभिधाय वा परम् । विवृण्वन्ति स्म तत्रेत्यादिना । मुख्यतयेति । ज्ञानराहित्येन 'विदुषः कर्मसिद्धिः सात्तथा नाविदुषो भवे'दिति वाक्यान्न मुख्यतया । किं मुख्यतया फलातिरिक्तं फलमिति चेत् । न शरीरब्राह्मणे 'अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवति, न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति श्रुत्युक्तं ज्ञेयमिति । भूतेत्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः तथ सतीत्यादि । विवृण्वन्ति स्म यज्ञो दानमिति । चैवेति । तेनान्येषामेष्वन्तर्भाव इति भावः । यश्च 'पूयेत्यङ्घ्रिरेणुभि'रितिवाक्यादङ्घ्रिरेणूनाम् । तादृशेति । पावनजनकयज्ञस्य । एवकारेण मोक्षस्वर्लोको व्यवच्छिद्यते । एवेति । स्वर्लोकव्यवच्छेदक एवेति । भाष्ये इतिशब्दस्य हेतुवाचकत्वादाहुः एक हेतुरिति । श्रद्धादिहोमे हेतुः ।

निष्कामत्वादिति द्वितीयः । स त्वित्थं ज्ञेयः । वैयासे दर्शने देवता विग्रहवती । अतः पुरुषप्रयत्नेनाभिव्यक्ता यागाः स्वस्य करणत्वान्मध्ये देवताप्रीतिं जनयन्ति । अतो द्रव्येण ग्रीता देवता व्यापारः । अदृष्टादिकं तु न व्यापारः । दृष्टस्य सम्भवे तत्कल्पनस्यान्याय्यत्वात् । याज्ञिका हि देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कुर्वन्तः स्वर्गादिकं साधयन्तो दृश्यन्ते । देवता च मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकवती । तत्र 'सहस्राक्षो गोत्रमिद् वज्रबाहु'रिति विग्रहः । 'अग्निरिदं हविरजुषते'ति हविःस्वीकारः । 'अद्वीदिन्द्रप्रस्थितेमा हवींपी'ति हविर्भोजनम् । 'तुम एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयती'ति तृप्तिप्रसादौ । एवं विग्रहादिपञ्चकवत्त्वात् सेवितराजादिवद् देवताप्यन्यदीयं हविर्विधानेन गृहीत्वा किञ्चिदुपकर्तुमुचिता भवति । लोके तथोपलब्धेः । 'देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु व' इति गीतायां प्रजापतिवाक्यानुवादात् 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' 'यस्यै देवतायै हविर्निरुप्तं स्या'दित्यादौ तादर्थ्यार्थकचतुर्थीनिर्देशात् । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य यागत्वाच्च । अतः सैव हविर्गृहीत्वा ग्रीतिद्वारा व्यापारीभवितुमर्हति । सा च चेतना नित्या यथानुरूपं फलं नियमयितुं शक्ता । तत्र यागकर्तुर्नैष्कामत्वे तया किं वा उपकर्तव्यमित्यपेक्षायां कर्मसचिवत्वेन यज्ञाधिकारिणां देवानामेवेन्द्रियाधेष्टातृत्वाल्लोकपालत्वाच्च भूतानां तदधीनत्वमित्यपरो हेतुः ।

ताभ्यां हेतुभ्यां देवास्तत्र तत्र हुत्वा संस्कृतैर्भूतैस्तच्छरीरं ब्रह्मविद्याप्राप्तियोग्यं निष्कामत्वात् प्रम्पादयन्तीति तत्कृतमुपकारं 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतिर्वदति । शेषं तु वैराग्यार्थं वदति । अन्यथा प्रथमप्रश्नचतुष्टयप्रतिवचनैरेव वैराग्यसिद्धेरत्रैतावद्धोमकथनस्य निष्प्रयोजनत्वं स्यात् । अतोऽर्चिरादिमार्गेऽधिकारिविशेषबोधन एव तात्पर्यमित्यर्थः ।

रश्मिः ।

द्वितीय इति । भाष्ये द्वितीयत्वेन प्रतीतः । द्वितीयोपीत्यन्तो हेतुरिति । तेन शैल्या स्वरेण । चस्त्वर्थ इति । निष्कामत्वात्त्वित्यर्थः । तेनेह पावनशरीरसंपादने निष्कामत्वस्य हेतुत्वमावृत्त्या नक्षयन्ति । हेतुं व्युत्पादयन्ति स्म स त्वित्यादि । निष्कामस्त्वधिकार्यन्यथासिद्ध इति स हेतुर्वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यन्तघटको ज्ञेयः । पुरुषेति । यजमानप्रयत्नस्य स्वल्पत्वात्पुरुषशब्दो यजमानादिपरः । करोति । व्यापारवदसाधारणं कारणं करणं तत्त्वात् । अपूर्वं कार्यपर्यन्तं वर्तमानं दूषयन्ति स्म अदृष्टेति । स्वर्गादीति । आदिनात्मसुखम् । 'यन्न दुःखेने'ति वाक्यात् । प्रजापतीति । 'सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधु'गिति पूर्ववाक्येऽनेन यज्ञेनेत्यर्थादनेनेत्यत्रानुवादकं पदं यज्ञार्थकत्वेन वाक्यमप्यनुवादकमतस्तथेति । अग्नय इत्यादिसंहिता । जुष्टम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । प्राग्भिः प्रीत्या सेवितम् । निर्वपामि । 'हुवपू बीजतन्तुसन्ताने' । निर्वपं प्रक्षेपेण बीजतन्तुसन्तानं करोमि । अतिविस्तरत्वात्त्वत्र प्रक्षेपेणेत्याद्युक्तम् । 'नानन्तोऽनन्तपारस्ये'ति वाक्यात् । निरुप्तमिति । 'हुवपू बीजतन्तुसन्ताने' कर्मणि क्तः । इत्यादाविति । कर्मसचिवेत्यादि । निर्वपेत् । एवेति । तृतीयस्य षष्ठपञ्चमयोरध्याययोरस्यार्थस्य स्पष्टत्वात् । भूतानामिति । पञ्चानाम् । 'तदधीनत्वमिति । इन्द्रियाधिष्ठातृदेवाधीनत्वम् । हेतुरिति । इतिशब्दान्तः ।

तत्र तच्चेति द्युलोकादौ हुत्वा । अत्र पूर्वोक्तं हेतुद्वयम् । आवृत्त्या त्वाहुः निष्कामत्वादिति । संपादने एको हेतुः । तत्कृतमिति । देवकृतं निष्कामयज्ञकर्तृरूपकारम् । शेषमिति । 'स उल्बावृतो गर्भ' इत्यादि पूर्वमुक्तम् । पूर्वोक्तं तात्पर्यार्थं स्पष्टयन्ति स्म अन्यथेत्यादि । एतावदिति । पञ्चम्याहुत्यन्तम् । 'अग्निर्ज्योतिरह' इति गीतावाक्येन पूर्वमुक्ते पञ्चाग्निविद्यासाधितदेहवानधिकारिविशेषबोधने ।

तत्र जीवेन्द्रियाणां होमाभावेनाशुद्धिमाशङ्क्य तेषामपि होमं वक्तुमिदमधिकरणमारभते ।

नच पञ्चाहुतयो धूममार्ग एव । तत्र गमनागमनयोर्बहुविशेषश्रवणात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

एवं श्रुतितात्पर्यमुक्त्वा अधिकरणप्रयोजनमाहुः तत्र जीवेत्यादि । तादृशे यज्ञकर्तरि जीवादिशोधिकाया आत्मविद्याया आसन्योपासनायाश्चाभावे देवैर्होमेन सम्पादितमपि तच्छरीरं ज्ञानानुपयोगाद् व्यर्थमिति होमोत्र शोधकं इति तेषां होमाभावेनाशुद्धिमाशङ्क्य, तेषामपि होमं वक्तुं जीवस्यैतो लोकान्तरगमनावसरे संस्कृतभूतसूक्ष्मेन्द्रियसाहित्यसाधनायेदमधिकरणमारभत इत्यर्थः ।

ननु नेदमधिकरणप्रयोजनम्, वैराग्यार्थं संसारगतिप्रभेददर्शनस्यैव श्रुतौ मुख्यतया प्रतीयमानत्वेन, उपसंहारे 'तस्माज्जुगुप्सेते'ति संसारजुगुप्साश्रावणेन च, ज्ञाने तादृशहोमकृतशुद्ध्यपेक्षायां मानाभावात् । वाजसनेयके 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशतस्ते तत आवर्तते त इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशतस्ततः स्त्रियमाविश्ये'त्यादिना पुनरावृत्तेरुक्तत्वात् तस्याश्च धूमादिमार्ग एव दर्शनेनात्र तदुपयोगाभावाद् धूममार्ग एव ता आहुतय इति न तदर्थमिदमधिकरणमित्याशङ्क्यामाहुः नचेत्यादि । स्याद्वैराग्यमात्रार्थता, यदि धूममार्ग एव पञ्चाहुतयः स्युः न त्वेवम् । कुतः । तत्र गमनागमनयोर्बहुविशेषश्रवणात् । प्रश्नप्रतिलोमक्रमेण वक्तुमारब्धायां विद्यायां 'यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्यस्योत्तरत्वेन पूर्वं पञ्चाभ्यादिप्रपञ्चनम्, तदनन्तरं 'यदतोऽधि प्रजाः प्रयन्ती'त्यस्योत्तरत्वेनार्चिरादिमार्गकथनम्, 'यथा पुनरावर्तन्त' इत्यस्योत्तरत्वेन धूमादिमार्गकथनम्, देवपितृयानयोः पथोर्व्यावृत्त्युत्तरत्वेन तयोः प्रपञ्चनम् 'यथासौ लोको न संपूर्यते' इत्यस्योत्तरत्वेन 'जायस्व भ्रियस्वे'ति तृतीयस्थानकथनम् । त

रश्मिः ।

एवेति । अन्यबोधनव्यवच्छेदकः । प्रतीकेति । अङ्गोपासनायाः । सूर्यादीन्यङ्गानि ।

इत आरभ्य शङ्करभाष्यीयं पूर्वपक्षमाहुः नन्वित्यादि । एवेति । श्रुतित्वात् । 'आपः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतेरेवकारः । श्रुताविति । 'स उल्बावृतो गर्भे' इत्यादौ । मुख्यतयाभिधेयतया । ज्ञान इति । ज्ञाननिमित्तम् । 'ज्ञाने पुरुषं जुहोती'त्यत्र कर्मणा समवायात् । 'निमित्तात्कर्मयोग' इति सूत्रेण सप्तमी । उत्क्रामत इति । आधिदैविकवादाज्जडाहुत्योरुक्तमणम् । इमामिति । पृथिवीम् । अन्तरिक्षस्य पूर्वमुक्तेः । एवेति । ज्ञानमार्गे 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुतेरेवकारो ज्ञानमार्गं व्यवच्छिनत्ति । एवेति । पूर्ववत् । एवेति । ज्ञानमार्गव्यवच्छेदकः । तत्र गमनेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्र गमनेत्यादि । प्रश्नप्रतीति । प्रश्नानुलोमक्रमस्तु 'श्वेतकेतुर्हारुणयः पञ्चालानां समितिमेयाय, तं ह प्रवाहणो जैबलिस्वाच, कुमारान् त्वाशिषत् पितेति, अनु हि भगव इति, वेत्थ यदितोधि प्रजाः प्रयन्तीति, न भगव इति, वेत्थ यथा पुनरावर्तन्त ३ इति, न भगव इति, वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना ३ इति, न भगव इति, वेत्थ यथासौ लोको न संपूर्यते ३ इति, न भगव इति, वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति, नैव भगव इतीति । तदनन्तरमिति । अर्चिरादिमार्गकथनमित्यनेनान्वेति । अन्यथा प्रतिलोमक्रमे 'यथासौ लोको न पूर्यते' इत्यस्येत्यापत्तेः । अर्चिरादीति । प्रयन्तीत्यस्य प्रगच्छन्तीत्यर्थादर्चिरादिमार्गकथनमुत्तरम् । 'तद्य इत्थं विदु'रित्यादिश्रुत्या कथनम् । धूमादीति । 'अथ य इमे ग्राम इष्टे'त्यादिश्रुत्या कथनम् । व्यावृत्तीति । तेन व्यावर्तनेतिपदस्य भावव्युत्पन्नत्वं बोधितम् । तयोः पथोः प्रपञ्चनं 'अर्चिषोऽहरह' इत्यादिश्रुत्या प्रपञ्चनम् । तथा 'धूमाद्रात्रि'मित्यादिश्रुत्या द्वितीयप्रपञ्चनम् । जायस्वेति । 'जायस्व भ्रियस्वेत्येतं तृतीयं स्थानम्, तेनासौ लोको न संपूर्यते, तस्माज्जुगुप्सेत' इति श्रुतेः ।

१. आसन्योपासनाया इत्यत्र प्रतीकोपासनाया इति रश्मिपाठः श्रीहस्ताक्षरेषु सन्दिग्धत्वाद्बोध्यः ।

अर्चिरादिमार्गोक्तगमनापेक्षया धूमादिमार्गोक्ते गमन आगमने च भूयसस्तारतम्यस्य श्रवणात् । यदि हि धूममार्ग एव ताः स्युः, तदा तादृशदुःखजनको भूयान् विशेषो न श्रूयेत । तस्य पञ्चाहुतीर्विनापि वाजसनेयके पूर्वं जीवदशाकृतयज्ञाहुतिभ्यां तर्पणकथनोक्त्या बोधितत्वात् । तथाच पञ्चाग्निक्रमेण शरीरनिष्पादनं चेन्मुमुक्षुष्वनपेक्षितं स्यात्, तदास्मिन् प्रकरणेऽर्चिरादिमार्गं न ब्रूयात् । प्रश्नक्रमेणोत्तरकथने शिष्यबोधसौकर्यात् । अथ स्वस्योत्तरदानसौकर्यार्थं व्युत्क्रमः । तथा सत्यूर्ध्वगतिप्रश्नोत्तरं प्रत्यप्यागतैव पञ्चाग्निविद्याया उपजीव्यता । सा च होमद्वारिकैव । अत एव तदव्यवहितोत्तरमर्चिरादिमार्गेणोर्ध्वगतिव्युत्पादनम् । तस्मात् केषाञ्चिज्ज्ञानाधिकारिणामप्येतदपेक्षितमित्यधिकरणस्य तादर्थ्यमपि युक्तमेवेत्यर्थः । नन्वर्चिरादिमार्गो ह्येतद्विद्याज्ञानवतामेव, न तु तथा

रश्मिः ।

श्रवणादिति । एवं हि श्रूयते 'अर्चिषोऽहरह्व आपूर्यमाणपक्ष आपूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्केति मासाऽस्तान्मासेभ्यः संवत्सरऽसंवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्मोमयत्वेभ्यः देवयानः पन्था इती'त्युक्तार्चिरादिमार्गेर्गमनात् 'धूमाद्रात्रि रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्वदुदक्षिणैति मासाऽस्तानेते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति, मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति, तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तन्ते यथैतमाकाशमाकाशाद्वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाग्रं भवत्यग्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह गीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति स एव भवति, तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापधेरन् ब्राह्मणयोनिं वा त्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापधेरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वाथैतयोः पथोर्न कतेरणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ती'ति धूमादिमार्गोक्ते गमन आगमने च भूयसस्तारतम्यस्य श्रवणात् । अभ्याशो ह क्षिप्रमेवेत्यर्थः । एवमग्रेपि । धूममार्ग इति । एवकारोऽर्चिरादिमार्गव्यवच्छेदकः । तदा पञ्चाग्निविद्याऽप्रवर्तक आहुतिवैयर्थ्यसंपादको दुःखजदेहे ज्ञानजनको विशेषो 'ऽशक्योपदेशोऽनुपदेश' इति सांख्यसूत्रान्नोपदेशकश्रुतिवाक्यं श्रूयेत । अयमुपदेश उपपाद्यः मार्गभेदेन । यथा 'क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसा'मिति ज्ञानमार्गः । भक्तिमार्गे क्लेशाभावात् । तस्येति । देहस्य । आहुती इमामाविश्य देहरूपां तर्पयित्वेत्यर्थाद्वोधितत्वात् । वाजसनेयकं पूर्वमुक्तम् । तथा चेति । पञ्चाग्निविद्याप्रतिलोमक्रमेण पञ्चाग्निविद्यामुक्त्वा 'यदितोधि प्रजाः प्रयन्ती'ति प्रश्नोत्तरत्वेनार्चिरादिमार्गकथनानन्तरं तादृशदुःखजनकभूयोविशेषश्रवणे च । पञ्चाग्रीति । व्युत्क्रमेण अर्चिरादिमार्गमित्यनेनान्वेति । अस्मिन्निति । पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे । पञ्चाग्निक्रमेणेत्याद्युक्ते हेतुमाहुः प्रश्नक्रमेणेति । उत्तरेति । अर्चिरादिमार्गस्याधिकार्याकाङ्क्षत्वेनान्त्यपञ्चाग्निविद्यायाः पूर्वत्राकर्षणेणोत्तरदानमसौकर्येण भवति । आकर्षस्य दुरुहत्वात् । ऊर्ध्वेति । 'यदतोऽधि प्रजाः प्रयन्ती'ति श्रुत्युक्तोर्ध्वगतेः प्रश्नोत्तरम् । उपेति । आविर्भावकशक्त्याधारत्वलक्षणा । पूर्वत्वमर्थात् । होमेति । एवकारेणाद्वारकहेतुत्वं व्यवच्छिद्यते । तदव्यवेति । पञ्चाग्निविद्याऽव्यवहितोत्तरम् । केषाञ्चिदिति । अनेनासंदिग्धानां ज्ञानोत्पादकानां नात्र वातेति सूचितम् । अपीति । अपिना वैराग्यार्थम् । एवेत्युक्तत्वव्यवच्छेदकः । 'तस्माज्जुगुप्सेते'त्युपसंहाराद्वैराग्यार्थं संसारगतिप्रभेददर्शनादस्य प्रज्ञायायुक्तत्वं प्राप्तम् । वस्तुतस्तु उपक्रमस्यासंजातविरोधित्वात्पञ्चवैदिकप्रकारेण होमजसंसारगतिप्रभेद-

तद्य इत्थं विदुर्यं चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते, तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति विदुर्ज्ञानवतोपि यत्रार्चिःप्राप्तिः, तत्र तथा देवहुतानां कथं सा न स्यात् । ज्ञानार्थमेव तथोत्पत्तेः । पुनरावृत्तिः परं तुल्या ।

अथवा । निष्काम एव धूममार्गः । 'योगी प्राप्य निर्वर्तत' इति स्मरणात् । भोगार्थमेव धूमादिलोकाः । निष्पत्तिस्तु पञ्चाग्नावेव । अन्ने प्रविष्टानामन्येषामपि रेतोद्वारा योनित उत्पत्तिरिति कपूयचरणवर्णनम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

निष्पादितशरीराणाम्, 'तद्य इत्थं विदु'रिति विद्यावतामेव कथनात्, अतस्तावतैवोपजीव्यत्वम्, न तु होमद्वारकमित्यत आहुः तद्य इत्यादि । तथाच साधकोपपत्तेः प्रागुक्तत्वाद् बाधकस्याभावाच्च कैमुतिकेनैव तदा तत्प्राप्तिरस्तु, तद्वेतोरुक्तत्वादित्यर्थः । एवञ्च 'तद्य इत्थं विदु'रिति श्रुतावपि य इत्थं एवंप्रकारेण प्राप्तदेहास्ते विदुः ब्रह्म जानन्ति । 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते' । अत्रापि विदुरितिपदं देहलीदीपवदन्वेतीति गीतावाक्यस्वारस्याद् बोध्यम् । नन्वर्चिरादिमार्गस्य होमोपजीवकत्वमाहुतिस्वभावविरुद्धम्, आहुतीनामावृत्तिस्वभावत्वादित्यत आहुः पुनरित्यादि । अर्चिरादिमार्गेपि पुरुषभावपर्यन्तमावृत्तिस्तुल्या । अत आहुतिस्वभावविरोधाभावादर्चिरादिमार्गस्याप्युपजीवकत्वं युक्तमित्यर्थः ।

ननु 'ते वा एते आहुती' इति श्रुतौ आहुतिभ्यामेव यज्वशरीरान्तरनिष्पत्तिश्रावणाद् धूममार्गेपि पञ्चाहुत्यङ्गीकारे न किञ्चिद् बाधकमित्याकाङ्क्षायां तस्मिन् पक्षेपि ज्ञानयोग्यदेहसम्पादकत्वं होमस्य साधयन्ति अथवेत्यादि । उक्तगीतावाक्यान्निष्कामयज्ञकर्तर्येव धूमादिमार्गः । ब्र

रहिमः ।

दर्शनस्य कर्मत्वेन शुद्धिद्वारा ज्ञानत्वेन कार्यकारणभावात्पञ्चामिविद्यात्वप्रसिद्धेः । ज्ञानकाण्डत्वाच्च युक्तं तादर्थ्यम् । उपसंहारस्यापि ज्ञानाङ्गवैराग्यबोधकत्वं युक्तमेव । अतस्तादर्थ्यमित्यस्य वैराग्यार्थमित्यर्थः, न तु ज्ञानार्थमित्यर्थः । एवेति । वक्ष्यमाणश्रुतेरेवकारः । एवेति । तथा निष्पादितशरीरव्यवच्छेदक एवकारः तावतैवेति । विदुरित्युक्तशब्दज्ञानेन । श्रुतत्वादेवकारः । साधकेति । ज्ञानार्थत्वसाधकोपपत्तेः प्रागिति । न च धूमेत्यादिभाष्ये तत्प्रकाशे चोक्तत्वात् । यत्रार्चिःप्राप्तिस्तत्रेत्यादिभाष्यविवरणं कैमुतिकेनेति । एवकारः 'तद्य इत्थं विदु'रिति श्रुतेः । तदेति । उत्कर्षज्ञानकाले । कैमुतिक उत्कर्षनिवेशात् । तत्प्राप्तिरर्चिरादिप्राप्तिः । कैमुतिकन्यायहेतोर्द्वितीयस्योक्तत्वाद्भाष्य इत्यन्वर्थः । जानन्तीति । 'विदो लटो वे'तिसूत्राद्विदुरित्यस्य विवरणं जानन्तीति । वृत्तिस्तु 'वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलदयो वा स्यु'रिति । विदुरितीति । उपासनया शुद्धे चित्ते विदुः । गीतेति । 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल' इति पूर्वोक्तवाक्यस्वारस्यादित्यर्थः । अन्यथा गीतावाक्यीयब्रह्मवित्पदस्यास्वारस्यमेतच्छ्रुतिसमानार्थकत्वाभावेन स्यात् । ततश्च गीतावाक्यास्वारस्यं स्यादिति । होमेति । होमस्य कार्यत्वम् । श्रुताविति उक्तवाजसनेयकश्रुतौ । यज्वेति । 'पुरुषमाविशतः ततः स्त्रियमाविश्ये'ति श्रुत्यंशेन यज्वेत्यादिः । द्वित्वश्रुत्याहुः धूममार्ग इति । उक्तेति । भाष्योक्तान्महापुरुषयोगाध्याये 'धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतियोगी प्राप्य निर्वर्तत' इति गीतावाक्यात् निष्कामेति । 'वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् । अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्य'मित्यत्र वाक्यात् । भाष्यादेवकारः । एवेति । द्वित्वान्यसंख्याव्यवच्छेदकः ।

‘एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्त’ इति कामनायाः
एव प्रकारः । पृथगुपदेशात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

गतिप्रतिबन्धकप्रारब्धभोगार्थमेव धूमादिलोकाः । ‘तद्य इह रमणीयचरणा’ इत्यादिनोक्ता उत्तम-
देहनिष्पत्तिस्तु पञ्चाग्नावेव । तथा सति निष्कामतया इष्टापूर्ताद्युपासने धूममार्गेणोहागतस्य ‘न हि
कल्याणकृत् कश्चि’दित्यादिना गीतायामुक्ताभ्यायात् पुनरर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मगतिः । सापि ‘एतद्धि
दुर्लभतर’मिति वाक्यादुत्तमाधिकार एवेति धूममार्गे एवाहुतीनामङ्गीकारेपि निष्प्रत्यूहा ज्ञानयोग्य-
देहनिष्पत्तिः । नच कपूयचरणावस्थानिरूपणविरोधः । स्वीयदुष्कर्मादिना अन्ने प्रविष्टानामन्येषां
दुष्कर्मिणां जीवानामपि मैथुनादुत्पत्तिबोधनार्थं प्रासङ्गिकं तद्वर्णनम् । अतो धूममार्गेपि विलम्बा-
धिक्येन प्रकारभेदाद् योग्यदेहनिष्पादकत्वम्, अतस्तत्रैवाहुत्यङ्गीकारपक्षेपि प्रकृतसिद्धिरित्यर्थः ।

ननु बृहदारण्यके यज्ञादिना लोकजेदृणां धूममार्गकथनात् सकाम एव धूममार्गोऽस्त्वित्यत
आहुः एवं त्रयीत्यादि । पृथगुपदेशादिति । बृहदारण्यके भिन्नप्रकारेण ‘एवमेवानु
परिवर्तन्ते’ इति गीतोक्तप्रकारेण निगमनात् । तथाच प्रकारभेदात्तस्य नैतद्वाधकत्वमित्यर्थः ।

रश्मिः ।

भोगार्थमित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म ब्रह्मगतीति । एवेति । श्रुतेरेवकारः । धूमादीति । ‘धूमम-
मिसंभवन्ती’त्यादिश्रुत्युक्ताः । निष्पत्तिरित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तद्य इहेति । रमणीयाचरणाः ।
एवेति । श्रुतेरेवकारः । उक्तादिति । कल्याणकृतो दुर्गत्यभावरूपाभ्यायात् । एवेति । हीनमध्यमा-
धिकारव्यवच्छेदकः । एवेति । अर्चिरादिमार्गव्यवच्छेदक एवकारः । अन्न इत्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः
नचेति । स्वीयेति । आदिना शापः । नृगस्य कृकलासता । नारदशापाद्यमलार्जुनता नलकूबरमणि-
ग्रीवयोः । अन्ने प्रेति । ‘अन्नात्पुरुष’ इति श्रुतेः । अन्ने सतां तत उत्पत्तिः । रेतोद्वारेति ।
‘पुंसो रेतःकणाश्रय’ इति वाक्यात् । योनित इति । ‘योनेः शरीर’मिति वक्ष्यमाणसूत्रात् । तद्वर्ण-
नमिति । ‘अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं
वा चण्डालयोनिं वे’ति कपूयाचरणानां वर्णनम् । अभ्याशो हेति क्षिप्रार्थः । तत्रैवेति । एवकारोर्चि-
रादिमार्गव्यवच्छेदकः । बृहदारण्यक इति । सप्तान्नब्राह्मणे श्वेतकेतुब्राह्मणे च । ‘त एते सर्व एव
समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्तं स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तं
स लोकं जयती’ति यज्ञादिना लोकजेदृणाम् । आदिनोपासना । श्वेतकेतुब्राह्मणे तु ‘अथ ये यज्ञेन
दानेन तपसा लोकं जयन्ति ते धूमममिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रि’मिति । धूमेति । तत्र बृहदारण्यकेऽव्यवहि-
तोत्तरं ‘स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकल’ इत्यादिना । षोडशकलश्चन्द्रः । संवत्सरः कालात्मा
प्रजापतिः । अग्रे धूममार्गकथनम् । ‘तस्य रात्रय एव पञ्चदश कलाः भ्रुवैवास्या षोडशी कला स रात्रि-
मिरेवा च पूर्यतेऽप चक्षीयत’ इत्यादिना । शुक्लपक्षसम्बन्धिनीभिरापूर्यते पञ्चदशभिः कृष्णपक्षसम्बन्धि-
नीभिरपक्षीयत इत्यर्थः । ब्रह्मणो मुखे विविधानां यागानां विततत्वकथनं गीतायाम् । सकाम इति ।
कामो लोकजयस्य । एवेति । निष्कामधूममार्गव्यवच्छेदकः । बृहदारण्यक इति । श्वेतकेतुब्राह्मणे ।
छान्दोग्यीयरमणीयाचरणकपूयाचरणप्रकारान्निष्कामाद्भिन्नप्रकारेण सकामप्रकारेण एवमेवोक्तधूममार्ग-
प्रकारेण सकामेनानु यज्ञदानतपोभिलोकंजयाद्धेतोः सकामाः परिवर्तन्त आवर्तन्ते । गीतेति । भाष्योक्त-
गीतोक्तप्रकारेण । निगमनादिति । अनुहंतौ । तस्मादेवमेव परिवर्तन्त इत्यर्थात् । ‘अनुहंतौ सहार्ये

तस्माद्योग्यशरीरनिष्पत्तये स्वयमेव गच्छति भूतसहितः, अद्वाहोमानन्तरं
सोमभावे वा सम्बन्ध इति संशयः । भिन्नपक्षे योनौ वेति ।
तत्र श्रौतेऽर्थे श्रौतन्यायेनैव निर्णयस्योचितत्वादाहुतावपां गौणत्वापत्तेः

भाष्यप्रकाशः ।

एवं श्रुत्यर्थनिर्णयेनाधिकरणस्य तादर्थ्यं साधयित्वाधिकरणप्रयोजकसंशयाकारमाहुः तस्मा-
दित्यादि । यस्मादस्ति ज्ञानार्थं योग्यदेहापेक्षा, तस्मात्तदर्थमेवं संशय इत्यर्थः । सम्बन्ध इति ।
भूतसम्बन्धः 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्षे'ति परिमाणबोधकस्मृतिः 'तमुत्क्रामन्त' मित्युत्क्रमप्रकरणे
भूतोत्क्रामश्रवणं च संशयबीजं यथायथम् । तत्र द्वितीयकोटौ पक्षद्वयम् । अद्वाहोमानन्तरं
सोमभावे वा, भिन्नपक्षे योनौ वेति । पञ्चाहुतिभ्यो धूमादिमार्गेण गच्छतः सोमभावेऽप्यां
द्रवीभावमान्धात् तदा वा । ततो भिन्ने सकामपक्षे पञ्चाहुत्यभावात् सकामान् यद्वृद्धोक्ताल्लोकान्तरं
मन एव कर्मसहितं नयति । शरीरब्राह्मणे 'काममयं पुरुष'मुपक्रम्य, 'तदेव स तत्सहकर्मणैति
लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य, प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम्, तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै
लोकाय कर्मणे' इति श्रूतेर्मनः कर्ममयं नृणामिन्द्रियैः पञ्चभिर्युतम्, लोकाल्लोकं प्रयात्यन्य आत्मा
तदनुवर्तते' इत्येकादशस्कन्धवाक्याच्च । तस्मिन् पक्षे भूमिरूपायां योनौ वेत्यर्थः ।

पूर्वपक्षमाहुः तत्र श्रौत इत्यादि । प्रत्यक्षाद्यगम्ये जीवाद्युत्क्रमणरूपे श्रौतेऽर्थे श्रुत्युक्तेन
रक्षितः ।

च पश्चात्सादृश्ययोरनु । आयामे च समीपे च लक्षणादावनुक्रम' इति विश्वे 'लक्षणे'ति सूत्रे 'इत्थंभूतादु-
ख्यानभागवीप्सा' आदिशब्दार्थः । प्रकृते इत्थम्भूताख्यानेऽनुः । भक्तो विष्णुमनु । विष्णोर्भक्तेश्च विषय-
विषयिभावोऽनुद्योत्यः । भक्तः कश्चित्प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः । तद्वत् अन्ये परिवर्तनप्रकारं प्राप्ता इत्यर्थः
यद्वा एवमित्येव हेतुः । पूर्वप्रकारेणेति हेतुतृतीया एवमित्यत्र । तस्मादित्यत्र हेतुपञ्चमीति । निष्का-
मसकामरूपप्रकारभेदात्तस्य बृहदारण्यकोक्तस्य सकामप्रकारस्य नैतस्य छान्दोग्योक्तनिष्कामप्रकारस्य
बाधकत्वम् । तादर्थ्यं ज्ञानार्थत्वम् । अधीति । अधिकरणे । प्रयोजकस्येत्यस्य हेतोः संशयस्याकारम् ।
द्रवीति । चन्द्रवैलक्षण्यदर्शनान्यथानुपपत्त्या 'ऽपां पुष्पं यो वेदे'ति श्रुत्या च द्रवीभावमान्धात् । तदेत्यपां
द्रवीभावमान्धात्काले वा । भाष्यविवरणं ततो निष्कामाद्विन्ने । पञ्चाहुत्यभावः छान्दोग्ये बोध्यः ।
प्रसङ्गादाहुर्बृहदारण्यकेपि । सकामानिति । बृहदारण्यके श्वेतकेतुब्राह्मणे । 'अथ ये यज्ञेन दानेन
तपसा लोकं जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिः ५ रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्ध्रमासान्द-
क्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमः ५ राजा-
नमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं
वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति (ते पुनः पुरुषाश्चौ हूयन्ते ततो योषाश्चौ जायन्ते
लोकान् प्रत्युत्थायिनः) त एवमेवानुपरिवर्तन्ते' इति श्रुतौ सकामान् । पुनरावृत्त्युत्तया यष्टुनित्यादि ।
नायकोत्र नोक्तोऽत आहुः मन एवेति । कर्मसहितमिति मनोविशेषणम् । 'मनःकर्ममयमि'ति
वक्ष्यमाणवाक्यात् । एवकारो मनःकर्तृकनयनस्य श्रौतत्वादित्याहुः शारीरेति । मन इति ।
लिङ्गान्तर्गतं मनः । पञ्चभिः कर्मेन्द्रियैः । अन्यः आत्मा । तदन्विति । मनोऽनुवर्तते । तस्मिन्निति ।
सकामपक्षे । भूमीति । योनाविति बोध्यम् । भूतसम्बन्धः । वाजसनेयके 'इमामाविश्य तर्पयित्वे'ति
श्रावणात् । इमां भूमिम् । एवमादिप्रतिभातीत्यन्तग्रन्थोऽत्र सम्पातापातः । इत्यक्षराण्यत्रेति प्रतिभातीत्यन्तो
वा सम्पातापातः । सिद्धान्तन्यायग्रहणेन प्रतिभातीति वा । 'तस्माज्जगुप्सेते'ति न्यायाग्रहणेन प्रतिभातीति

संस्कृतभूतानामुपस्थापकत्वाभावाच्छरीरवियोगे देवानां च तावद्विलम्बे का
भावाच्च श्रद्धारूपा आप एव हूयन्ते । अतो न नैः परिष्वक्तो गच्छतीत्ये
प्राप्ते, उच्यते ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ तस्य
जीवस्य यज्ञादिकर्तुरन्तरप्रतिपत्तौ, अन्तरे मध्ये, मुख्यप्रतिपत्तेर्मोक्षलक्षणाया
अर्वाग योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थम् । न हि वस्तुतो यज्ञानामिदं फलं भवति । अतो

भाष्यप्रकाशः ।

कर्मसाहित्यन्यायेनैव निर्णयस्य युक्तत्वात् । भूतसाहित्ये तु तैरेव शरीरनिष्पत्त्या अवाहुतेस्तत्संस्कार-
कत्वेन अपामाहुतौ गुणकर्मत्वापत्तेः अदृष्टस्य दृष्टसामग्रीं विना अकिञ्चित्करतया संस्कृतभूताना-
मुपस्थापकस्याभावात्, यदि भूताभावे लिङ्गशरीरं वियुज्येत, तदा मनसोऽप्यभावादुत्क्रमणं विरु-
ध्येत । स तु नास्ति । शरीरवियोगे कारणस्य कर्माभावस्याभावात् । अप्रसहकारीणि भूतानि
यावदुपतिष्ठन्ते, देवानां तावद्विलम्बे कारणाभावाच्च शीघ्रमेवापो योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थं हूयन्ते ।
तथा च सोमभावानन्तरं वा योनौ वा भूतसम्बन्धः, न तु रंहणावसर इत्यर्थः ।

सूत्रमुपन्यस्य सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति तस्येत्यादि । तच्छब्दस्य जीवपरामर्शित्वे हेतुः
प्रश्ननिरूपणविवरणे विषयवाक्यस्थपुरुषपदविचारे व्युत्पाद्यः । अन्तरपदं च मध्यवाचकम् ।
'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्विभेदतादर्थ्ये, छिद्रात्मीयविना बहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि चे'ति
कोशात् । प्रतिपत्ताविति सप्तमी च तादर्थ्ये । 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ती'त्यादिवत् । शरीरनिष्पत्तेः
कुतो न मुख्यफलत्वमित्यत आहुः न हीत्यादि । 'तमेतं वेदानुवचनेने'त्यत्र 'विविदिषन्ती'ति
पदस्य ज्ञानपर्यन्तत्वसमर्थनाज्ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षस्य वक्तव्यत्वाच्च तथा । यज्ञानां हि मुख्यं फलं
भगवत्प्रादुर्भावः सहस्रसमे प्रसिद्धः । 'ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः, हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्मनामे'ति
श्रुतेः । पृथुप्रभृतीनां यज्ञे भगवत्प्रादुर्भावस्य पुराणेष्वपि कथनाच्च न शरीरनिष्पत्तेर्मुख्यफलत्वमत-
रक्षिः ।

वा । जीवाद्युत्क्रमणेत्यारभ्य न्यायेनेत्यन्तः पुनरनुवादको ग्रन्थः । एवेति । अन्येषां बाधकत्वादिति
तद्व्यवच्छेदक एवकारः । आहुतावित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म भूतेति । तैरेवेति । दृष्टानुसारेण पञ्चमहामू-
तभागैः । पञ्चीकरणभाष्यसत्त्वादेवकारः । तत्समिति । 'देवाः श्रद्धां जुह्वती'ति श्रुतौ होमकर्मत्वसार्थक्याय ।
साहित्येन गुणाधानं संस्कारः । गुणेति । श्रुत्युक्तत्वादप्रयोजककर्मत्वापत्तेः । संस्कृतेत्यादिभाष्यं विवृ-
ण्वन्ति स्म अदृष्टस्येति । शरीरेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदीति । लिङ्गेति । मूतसूक्ष्मशब्दादिपञ्च-
घटितत्वाल्लिङ्गशरीरस्य । आप इति । भाष्य एवकारः मूतसूक्ष्मव्यवच्छेदकः । तैरिति । मूतसूक्ष्मैरित्यर्थः ।
रंहणेति । 'रहि गतौ' । शरीरान्तरप्रतिपत्तावितिभेदार्थकत्वेऽन्तरशब्दस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन पूर्वसूत्रे
शरीराभावाद्भाष्यं तद्विवृण्वन्ति स्म अन्तरेति । प्रतिपत्ताविति । अन्तरे प्रतिपत्तिस्तस्यामिति विग्रहे
प्रतीकोयम् । योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थमिति भाष्यविवरणम् । चर्मणीत्यादि । 'निमित्तात्कर्मयोग' इति सूत्रात् ।
ननु लोकं रंहतीत्यत्र लोकशरीरनिष्पत्त्योः कः सम्बन्ध इति चेत् । न । उभयोर्द्रव्यत्वेन संयोगसत्त्वात् ।
संयुक्तसमवायो वा । लोकसंयुक्तशरीरे निष्पत्तेः समवायात् । ज्ञानपरीति । सनर्थो विवक्षित
इति रामानुजमते । वेदानुवचनेन विविदिषन्ति, परं न विदन्ति । वेदनं तु विषयाधीनमित्यर्थः । एवं
समर्थनात् । वक्तव्येति । 'सर्वोपेक्षा चे'ति सूत्रे । गोपा इति । 'असौ वा आदित्यो गोपाः स इमाः
प्रजा गोपायति तमेतं प्रजानां गोप्सरं कुस्त' इति श्रुतेः । पुराणेष्विति । श्रीभागवतादिषु । तथेति ।

तत्त्वविलम्बात् प्रतिपत्तिरेव । तस्य मुख्यफलस्य वा अन्तरे या प्रतिपत्तिस्तदर्थं वा ।
तत्कारणभूतैः सम्परिष्वक्त एव रहति । मरणानन्तरमेव कर्मसमाप्तेः । सम्यग्-
भूतानि तदैव संस्कृतानि । प्रतिदिनसंस्कारार्थं च नैकद्वयमपेक्ष्यते । अतः सम्यगेव
च परिष्वक्तः । पूर्वं शरीरेण व्यवधानात् । शरीरदाहे वा तद्गतानि भूतसूक्ष्माणि

भाष्यप्रकाशः ।

स्तथेत्यर्थः । ननु तच्छब्दस्य जीवपरत्वे सम्परिष्वक्तपदस्यानन्वयप्रसङ्ग इति तद्वारणाय सूत्रे
'विचार्यत' इति पदमध्याहार्यम्, तदन्तरप्रतिपत्तौ विचार आरभ्यत इति, स च गुरुभूत इत्यतो
व्याख्यानान्तरमाहुः तस्य मुख्यफलस्य वेत्यादि । तथाच यथा 'अपः प्रणयति' 'श्रद्धा वा
आप' इति विधाय, पृथिवीध्यानपूर्वकमपःप्रणयनं कार्यमिति वक्तुं 'मनसा प्रणयतीयं वै मनोऽन-
यैवैनाः प्रणयती'त्यत्र पूर्वमनुक्तामपि पृथिवीं बुद्धिस्थामेव इयमनयेतिपदाभ्यां श्रुतिः परामृशति ।
नच श्रद्धैवैताभ्यां परामृश्यत इति वाच्यम् । कल्पसूत्रकृता ब्राह्मणान्तरमनुसृत्य 'पृथिवीं ध्याय'न्निति
पृथिवीध्यानस्य विशेषणत्वेनोक्तत्वात्, सायणभाष्ये तथा व्याख्यानात्, अतस्तत्रेवात्रापि तच्छब्देन
मुख्यं फलमेव ग्राह्यमिति बुद्धिस्थस्य मुख्यफलस्य परामर्शकं तत्पदमतस्तथेत्यर्थः ।

अन्ये तु तच्छब्देन 'संज्ञामूर्तिक्लृप्ति'रिति पूर्वाध्यायान्त्यपादस्थसूत्रोक्तं देहं परामृशन्ति
अर्थस्तु तुल्यः ।

तत्कारणभूतैरिति । ज्ञानयोग्यशरीरकारणभूतैर्भूतसूक्ष्मैः । संस्कृतानां भूतानां कारण-
तार्थं तत्परिष्वङ्गमुपपादयन्ति मरणेत्यादि । तदैवेति । मृताग्निहोत्रकाले । प्रतिदिनसंस्कारार्थ-
मिति । साम्प्रदायिकविधौ तथात्वार्थम् । तथा च समुपसर्गोक्तं सम्यक्त्वं भूतविशेषणं सत् परिष्व-
ङ्गविशेषणं भवतीत्यतः सम्परिष्वक्त इत्यर्थः । अस्य क्लृष्टत्वाद् व्याख्यानान्तरमाहुः शरीरदाहे

रश्मिः ।

मुख्ये विलम्बात् प्रतिपत्तिरेषेत्यर्थः । प्रतिपत्तियोग्यशरीरनिष्पत्तिः । एना इति । प्रणयनार्थमुपादाना-
देनादेशः । श्रुत्यर्थः स्पष्टो नोच्यते सर्वत्र । ब्राह्मणेति । ब्राह्मणं मनसेत्याद्युक्तं ततोऽन्यत् । 'पृथिवीं
ध्याय'न्निति ब्राह्मणान्तरम् । 'पृथिवीं ध्याय'न्निति पृथिवीध्यानपूर्वकमपःप्रणयनं कार्यमिति वक्तुमित्येव
पृथिवीध्यानस्य विशेषणत्वेनोक्तत्वात् । तत्रेवेति । तत्रेदंशब्देनैव । अत्रापीति । सूत्रेपि । एवेति
दृष्टान्तसद्भावात् । तथेत्यर्थ इति । तस्य मुख्यफलस्येत्यादिरित्यर्थ इत्यर्थः । मुख्यं फलं मोक्ष इत्युक्तम् ।

अन्ये त्विति । शङ्कराचार्यादयस्तु । अर्थस्त्विति । सूत्रार्थः, न तु पदार्थः ।

तत्कारणभूतैरिति । बहुसम्मतत्वादेवकारः । उपेति । स्मेति ज्ञेयम् । मरणेत्यादीति ।
मरणप्राक्कालव्यवच्छेदक एवकारः । कर्माभोगे मरणासम्भवाच्च । मृतेति । मृतोऽग्नये हूयतेऽस्मिन् । 'हु-
दानादनयोः' । हुयागमेति व्रत् । तस्मिन्काले । तथात्वेति । प्रतिदिनसंस्कारार्थम् । दिनविरामस्य मृताग्निहो-
त्रेऽभावात् । यागवत् । अत इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथाचेति । भाष्ये तत्कारणभूतैरित्यत्र तैरित्यस्य
सम्बन्धात्तत्र सहायककर्तृतीयान्तर्भूतसूक्ष्मपदे । सूत्रे कर्मणोऽविवक्षया पञ्चैककर्मकत्वेन कर्तृरित्यप्रत्यये चाङ्गी-
कृत इत्यर्थः । अतो नैकव्यापेक्षणात्सम्यक्पूर्वशरीरव्यवधानरहितः । युक्तेरेवकारः । च पुनः सूतसम्यक्त्वान-
न्तरम् । पुनः सम्यक्त्वे हेतुमाहुः पूर्वमिति । क्लृष्टेति । नन्वभोमान्यथासिद्धिवारकस्य सम्यग्भूतानीति

सम्यक् तमेवासक्तानि । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति । जीव-
ज्ञानकर्मणी । कर्मणो हि स्वरूपभूता आपः । तत्र हेतुः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । 'वेत्थ
यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रश्नः । 'असौ वा व लोको गौ-
तमाग्निस्तस्यादित्य एव समि'दित्यादि निरूपणम् । प्रश्ने हि पुरुषत्वं वदति, न
देहमात्रम् । तज्जीवाधिष्ठितानामेव भवति । सिद्धवत्कारवचनाच्च । निरूपणेपि
चन्द्रो भवतीति । तत्रापि सोमो राजा चेतनः । न ह्यन्याधिष्ठाने ह्यन्यस्य शरीरं
भवेत् । तथा (वर्षा) नरेतोगर्भाश्च । अन्यथापि विनियोगसम्भवात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादि । एवं सम्परिष्वङ्गं साधयित्वा परिष्वक्तस्य होम्यत्वाय तस्य भूतासङ्गने हेतुमाहुः तमित्यादि ।
बृहदारण्यके शरीरब्राह्मणे 'अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ती'त्यादिना प्राणैः सहितस्य जीवस्यो-
त्क्रमणमुक्त्वा, 'स एष ज्ञः स विज्ञानो भवति, तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'त्यनेन
जीवदशासम्बन्धिप्रमाणाप्रमाणेन्द्रियजनितं ज्ञानम्, कर्मेन्द्रियजनितं द्विविधं कर्म, मरणाव्यवहित-
कालीना 'यं यं वापि स्मरन् भाव'मित्याद्युक्ता पूर्वबुद्धिश्च तदीयदेहारम्भकारणत्वेन श्राव्यत इति
जीवस्य होम्यत्वपक्षे ज्ञानकर्मणी आसङ्गिके । तथाच भूतपरिष्वक्त एव होम्य इत्यर्थः । अवाहु-
तेर्गौणत्वं वारयन्ति कर्मण इत्यादि । हि यतो हेतोर्द्रव्यरूपत्वात् कर्मणः स्वरूपभूता आपः ।
तथाचात्रापां होम्यद्रव्यत्वेनोक्ततया कर्मस्वरूपे प्रवेशेन केवलं संस्कार्यत्वेनाप्रवेशादत्रावाहुतेर्गौण-
त्वमित्यर्थः । अत्र प्रमाणं वदतीत्याहुः तत्र हेतुरित्यादि । अब्भोमकाले तासु जीवाधिष्ठानं
व्युत्पादयन्ति प्रश्ने हीत्यादि सम्भवादित्यन्तम् । तथाच छान्दोग्ये 'प्राणो हि पिता प्राणो
माते'त्यत्र प्राणविशिष्ट एव मातृपित्रादिशब्दप्रवृत्तिव्युत्पादनात् तस्य न्यायस्य पुरुषपदेऽपि तुल्य-
त्वात् पुरुषत्वं जीवाधिष्ठितानामेव भवति । 'पुरुषौ चात्ममानवा'विति कोशेऽपि मानवपदेन
शरीरविशिष्ट एव पुरुषपदशक्तिग्राहणेनात्र तस्य सिद्धवदुक्त्या च प्रश्ने सपरिकरजीवलाभात् । निरूपणे
चाङ्गारतया चन्द्रमसः पूर्वं सत्तामुक्त्वा आहुत्यनन्तरं 'सोमो राजा सम्भवती'त्यब्भोमसम्भूत-
कलावृद्धिकृतराजत्वकथनतः प्रजारूपचेतनसाहित्यसूचनेन तेषां चन्द्रसायुज्याङ्गीकारेऽपि यदा
रश्मिः ।

भाष्यस्याक्लिष्टत्वेनास्याक्लिष्टत्वात्कुतो नाक्लिष्टत्वमिति चेत् । न । अब्भोमश्रुतेः कालनिश्चासत्वेन गौणतया-
प्युपपत्तेः । 'यजमानः प्रस्तर' इति श्रुतिवत् । अतः क्लिष्टत्वादित्यर्थः । व्याख्येति । कर्मणि कप्रत्यय-
बोधकम् । तथा च कर्तरिक्तप्रत्ययेपि क्लिष्टत्वं बोध्यम् । शरीरदाह इत्यादीति । तमेवेति । एव-
कारोऽत्राकाशादिव्यवच्छेदकः । नात्राकाशादिधर्माः शब्दादीनि सूतसूक्ष्माणि । होम्यत्वेति । अब्भोमे
प्राणाधारकजीवस्य होम्यत्वपक्षे । द्रव्येति । 'करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः' इति वाक्यात्क-
रणे निवेशेन द्रव्यरूपत्वात् । प्राणेति । प्राणविशिष्ट इति सप्तम्यन्तम् । तज्जीवेत्यादिभाष्यं विवृण्व-
न्ति स्म तस्येति । स्वार्थे कारप्रत्ययान्तसिद्धवत्कारेत्यादिहेतुभाष्यं विवरीतुं हेतुमाहुः पुरुषौ चेति ।
अत्रेति । 'पुरुषवचसो भवन्ती'त्यत्र तस्य पुरुषपदस्योक्तप्रमाणसिद्धविशिष्टपुरुषस्येवोक्त्येत्यर्थः ।
निरूपण इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म निरूपण इति । 'अपां पुष्पं यो वेदे'ति चन्द्रविषयिण्या
श्रुत्याहुः अब्भोमेति । तसिल् भाष्यीयेतिशब्दस्थले । तत्रापीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म प्रजारूपेति ।
'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये'ति श्रुतेरपां पुष्पं चन्द्रश्चेतनः । सूचनेनेति । सम्भवतीत्यस्य सम्भवानु-

१ वर्षाचरेतोगर्भाश्चेति रश्मिपाठ आदर्शेषु कुत्राप्यदर्शनाच्चात्र रक्षित इति । २ प्रतिपादयन्तीति पाठः ।

तत्र जीवेऽपि तत्र
तद्वसाहिलेऽप्यपामेव मुख्यत्वम् । शरीरवत् । अयं होमस्तत्र तथा तं जनयन्तीति
न दुःखहेतुः ।

भाष्यप्रकाशः ।

द्वितीयाद्याहुत्या वृष्ट्यादिरूपता, तदा अन्याधिष्ठानादन्यदीयदेहासम्भवेन, वर्षस्योपरपातेऽन्नस्य मांसादिभावे रेतसो वृथापाते गर्भस्य स्नावादौ च पुरुषभावाभावेन, तैः फलोपहितैः सर्वैरपि सपरिकरजीवस्यैव होम्यत्वेन लाभाच्चेत् उत्क्रमणे संस्कृतभूतैः सम्परिष्वक्त एव रंहतीत्यर्थः । एवमत्र श्रौतन्यायदर्शनेन सम्परिष्वङ्गस्याप्यौचित्यं साधितम् ।

ननु यद्युत्क्रमणमारभ्य जीवसाहित्यम्, तदा अपामेव कुतो होम्यत्वमुक्तमित्यत आहुः जीवेत्यादि । यथा वाजसनेयिनां षष्ठेऽध्यायश्रौ पुरुषस्य होम्यत्वे शरीरस्य मुख्यत्वम्, तद्वदत्र प्रथम-होमेऽप्यां मुख्यत्वम्, अतस्तासामेव होम्यत्वोक्तिरित्यर्थः । ननु तथापि दुःखहेतुत्वादेवं होमस्यापि वैराग्यहेतुत्वमेव वक्तव्यमित्यत आहुः अयमित्यादि । अयं देवैः कृतो होमः षष्ठे पर्याये ब्रह्म-लोकगमनयोग्यं भास्वरवर्णं पुरुषं देवा जनयन्तीति, सात्त्विकसुखवत् परिणामसुखदत्वादनाभिमान-तयैव तत्र स्थितेश्च न दुःखहेतुः, अतो नास्योपाख्यानस्य वैराग्यमात्रहेतुत्वमित्यर्थः । नच जीवस्य चिद्रूपत्वात् प्राणानां च देवरूपत्वेनाशुद्ध्यभावान्न होमार्हत्वमिति शङ्क्यम् । तैत्तिरीयोपनिषदि विरजाहोमे प्राणवृत्तीरारभ्यात्मान्तरात्मपरमात्मपर्यन्तं शोध्यत्वश्रावणात् । नच परमात्मनोऽन्त-र्यामिणः किं शोधनीयमिति शङ्क्यम् । प्रेरणस्यैव शोध्यत्वात् । अन्यथा असत्कार्येऽपि प्रेरयेत् । इदं च तृतीयस्कन्धे विदुरवाक्ये 'हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूत' इत्यत्र सुबोधिन्यां व्याख्यातम् । अतो न शङ्कालेशः । नच तर्हि विरजाहोमादेव शुद्धिरस्तु, किं पुनराहुत्येति शङ्क्यम् । तत्र

रश्मिः ।

कूलो व्यापारो वाच्योर्थः । प्रजया रूप्यते यश्चेतनस्तत्साहित्यं सूचितार्थः । नहीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तेषामिति । हुतावंशानाम् । वृष्ट्यादीति । चन्द्रस्य तथा । अन्येति । अन्याधिष्ठाने सति अन्याधिष्ठानाच्चन्द्राधिष्ठानादन्यस्य जीवस्य शरीरं न हि भवेत् । तस्य विवरणं अन्यदीयेत्यादि । जीवीयदेहासम्भवेन । तथा वर्षेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म वर्षस्येति । स्त्रावादाविति । आदिना पातः । तथा वर्षाच्चेतोगर्भाश्च पुरुषा न भवेयुरिति भाष्यार्थः । तैः पूर्वोक्तैः फलं पुरुषत्वं तदुपहितैर्विशिष्टैः सपरीति । परिकरत्वं ज्ञानौपयिकदेहकारणत्वम् । एवेति । सर्वसम्भत्यैवकारः । प्रश्नश्रुतिविरोधाद्वा । अत्र पूर्वो लभान्तो हेतुस्तत्रोपि । तत्रोत्तरहेतौ निरूपणादिवाक्येष्वन्ते इतिशब्दं योजयित्वा इतिहेतुनेति व्याख्येयम् । तानि प्रकाशे तृतीयान्तैर्वाक्यैर्विवृतानि । एतैर्हेतुभिरन्यथाप्यपुरुषत्वेनापि विनियोगसम्भवादित्यन्यथेत्यादिभाष्यार्थः । अत इत उत्क्रमण इत्यादिरिति भाष्यप्रकाशार्थः । एवमिति । प्रश्ननिरूपणं श्रौतन्यायः । अपिना जीवसत्ता । षष्ठेऽग्राविति । 'तस्याग्निरेवाग्नि'रित्यादिनोक्ते । अपामिति । भविष्यच्छरीरयोग्याणाम् । एवेति । षष्ठाग्निश्रुतेरेवकारः । षष्ठाग्निर्बृहदारण्यके श्वेतकेतुब्राह्मणेऽप्यस्ति । एवेति । ज्ञानयोग्यदेहहेतुत्वव्यवच्छेदकः । सात्त्विकेति । 'यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपम'मिति वाक्यात् । अनभीति । मृतस्य भयनामोऽनुवर्तनात्तथा । अभिमानस्याश्रुतत्वादेवकारः । देवेति । तृतीयस्कन्धे स्पष्टम् । प्राणवृत्तीति । 'अपानं मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाम्ना भूयासः स्वाहे'त्येवमादिश्रुतिभिरारभ्य 'आत्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं परमात्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिः स्वाहे'त्येवम् । प्रेरणेति । तत्कर्तृकप्रेरणस्य । एवेति । अन्यव्यवच्छेदकः । पूर्वपक्षदोषोद्धारं तच्छब्दार्थीयत्वेनाहुः होम

तस्मात्प्रश्ननिरूपणान्यथानुपपत्त्या सम्परिष्वक्त एव संस्कृतैर्भूतै रंहतीति सिद्धम् ।

त्र्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

ननु कथं भूतसंस्कारमात्रत्वमवगम्यते, यावता प्रश्ननिरूपणाभ्यामाप एवावगम्यन्ते । नच तावन्मात्रसंस्कारकत्वम् । नियामकाभावात् । 'अस्थि चैव तेन मांसं च यजमानः संस्क्रुत' इति विरोधश्चेति शङ्कां निराकरोति तुशब्दः ।

भाष्यप्रकाशः ।

'विरजा विषाम्ने'ति पदाभ्यां रजस्तमोनिवृत्तिरेवाशासिता, न तु सत्त्वस्यापीति सत्त्वस्यापि निवृत्त्यर्थं तस्या आवश्यकत्वादिति । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । होमे अपां गौणत्वस्य परिहृतत्वात्, श्रौतन्यायस्योपदर्शितत्वात्, होमप्रयोजकानां पूर्वजन्मीनानां निष्कामकर्मणामेव संस्कृतसङ्क्षमभूतोपस्थापकत्वात्, अब्भोमस्य शुलोकाग्रावुक्तत्वेन तत्फलस्य सीमराजात्मकत्वेन च स्थूलशरीरारम्भकस्थूलभूतसंस्कारकतया, तत्प्रयोजकलिङ्गशरीरसापेक्षत्वात्तदनागमने प्रश्ननिरूपणानुपपत्त्या, तदागमनस्यैव देवविलम्बे कारणत्वात् संस्कृतैर्भूतैः सम्परिष्वक्त एव रंहति, न तु होमानन्तरं भूतसम्बन्ध इति सिद्धमित्यर्थः ॥ १ ॥

त्र्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ अत्रैव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन तुशब्दं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । यावतेति । यतः । अवगम्यन्त इति । होम्यतया संस्कार्यत्वेन ज्ञायन्ते । तावन्मात्रसंस्कारकत्वमिति । देवानां सर्वभूतसंस्कारकत्वम् । मात्रं कात्स्न्ये । तथाचोपलक्षणतया भूतान्तरावगमाङ्गीकारे नियामकाभावात्, 'अस्थि'त्यादितैत्तिरीयश्रुत्यन्तरे स्थूलभूतरूपास्थ्यादिसंस्कारस्य पूर्वमेव सिद्धतया तद्विरोधाच्च, जलमात्रसंस्कार एवात्राङ्गीकार्य इत्याशङ्कामित्यर्थः ।

रक्षिः ।

इत्यादिना । परीति । जीवसाहिल्य इत्यादिभाष्येण परिहृतत्वात् । उपेति । प्रश्ने हीत्यादिसम्भवादित्यन्तेन भाष्येण तथा । होमप्रेति । सिद्धान्तायारब्धभाष्येण । एवकारार्थस्तु भाष्यव्याख्यानावसर उक्तः । न हीत्यादिभाष्येणोक्तदेवविलम्बे कारणं लिङ्गशरीरागमनं वक्तुं प्रश्ननिरूपणान्यथेत्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः अब्भोमस्येति । तत्प्रयोजकेति । स्थूलभूतप्रयोजकेत्यर्थः । तदनेति । लिङ्गशरीरानागमने । प्रश्ननिरूपणयोः पुरुषपदघटितत्वादन्वया लिङ्गागमनकल्पनं विनानुपपत्तिस्तया । अनुपपत्तिस्तु अर्थान्तरकल्पनया समाधेयत्वेनोच्यमानप्रमाणसिद्धयोरर्थयोर्द्वयोरर्थयोः परस्परप्रतिघातः । तदागमनेति । लिङ्गागमनस्य । एवकारः स्थूलभूतसंस्कारकाब्भोमस्य चन्द्रद्वारकस्य व्यवच्छेदकः । उपस्थितत्वात् । अग्रिमभाष्यं विवृण्वन्तोऽन्यथानुपपत्तिकार्यभूताया अर्थापत्तेरन्यथानुपपत्तिसमाधानायार्थान्तरकल्पनरूपायार्थान्तरगतार्थान्तरमाहुः संस्कृतैर्भूतैरिति । इमान्युक्तप्रतिघातसमाधायकानि । विवृण्वन्ति स्म सम्परीति । एवकारो बहुसंमत्या ॥ १ ॥

त्र्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ नन्वित्यादीति । अवगम्यन्त इति । अपामवगम्यते । यावतेत्यव्ययं हेतावित्याहुः यन्त इति । पूर्वपक्षमतत्वान्निरूपणग्रहणम् । सिद्धान्ते निरूपणे उत्तरे किंवलापामवगमनं नास्तीति । सूत्रव्याख्यानयोरज्ञानादेवकारः । सर्वभूतेति । अब्भोमद्वारा । श्रुतीति । 'तं विद्याकर्मणी'ति पूर्वसूत्रभाष्योक्ता श्रुतिरतोऽन्या श्रुतिर'स्थि चैव'तिश्रुत्यन्तरं तस्मिन् । पूर्वमेवेति । विचारात्पूर्वमेव । प्रसिद्धेरेवकारः । चकारार्थमन्यमप्याहुः जलेति । एवकारो भूतसंस्कारव्यवच्छेदकः ।

तत्र अपामेव ग्रहणेन तेजोऽब्रह्मानि गृहीतानि ज्ञातव्यानि । कुतः । ज्ञात्मक-
त्वात् । लोकादिनिर्माणानन्तरभावित्वात् ता आपस्त्रिवृत्कृता एव । अतस्त्रयोपि
गृहीता अपां ग्रहणेन । उपलक्षणत्वेऽप्यपामेव ग्रहणे हेत्वन्तरमाह भूयस्त्वात् ।
शुद्धत्वात् विशेषाभावान्मध्यभावाच्च । दीक्षिततुल्यत्वेन भारूपत्वेनाग्रे वक्तव्य-
त्वात् । शुद्धापामेवेदं शरीरम् । बहुहेतुकत्वमेव भूयस्त्वम् । बहुधा परिणामाच्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति अपामित्यादि । हेत्वन्तरप्रयोजनमाहुः उपलक्षणत्व इति । त्रिषु
तुल्य इति शेषः । भूयस्त्वादित्यस्य नियामकभूयस्त्वमर्थ इति तानि व्याकुर्वन्ति शुद्धत्वादित्यादि ।
'आपः स्वभावतो मेध्या' इति स्मृत्याऽपां स्वभावतः शुद्धत्वात् प्राणाप्यायकतया सर्वपोषकत्वस्य
साम्येन विशेषाभावात्, रसमयतया तेजोऽन्नयोः सद्भाहकत्वेन तदुभयमध्यभावाच्च अग्रे बृहदारण्य-
कोक्ते षष्ठे पर्याये भास्वरवर्णपुरुषतायां दीक्षिततुल्यत्वेन अब्जनकभारूपत्वेन वक्तव्यत्वादिदं
प्रस्तुतं शरीरं शुद्धापामेव शुद्धापप्रधानमेवेत्येकं नियामकम् । किञ्च । पयःसोमादिरूपबहुहेतुक-
रश्मिः ।

अपामित्यादीति । एवकारेणान्नतेजसी व्यवच्छिद्येते । त्रिग्रहणे गौरवमिति भावः । तर्हि न्यूनताख्यनि-
ग्रहस्थानापत्तिरत आहुः तेजोऽब्रह्मानीति । उपलक्षणेनेति भावः । ज्ञात्मकत्वादिति । अपाम् । ताश्चा-
त्रिवृत्कृतास्त्रिवृत्कृताश्च । तयोरत्र ब्रह्माण्डनिष्ठास्त्रिवृत्कृता गृह्यन्त इत्याहुः लोकादीति । आदिना पुरुषः
लोकानन्तरं भवनात् । छान्दोग्ये 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्या'दित्यादिश्रुतेः । एत-
त्पिण्डकानन्तरं द्वितीयपिण्डिका 'सदेव सोम्ये'त्यादिः । तत्र त्रिवृत्करणम् । तत्र त्रिवृत्करणं ब्रह्माण्डीयं पौरुषं
चेत्यापः त्रिवृत्कृता एव । लोकत्रयात्मकब्रह्माण्डनिर्माणानन्तरं पुरुषनिर्माणानन्तरं च भवन्तीति । लोकादि-
निर्माणानन्तरभावित्वादिति हेतुः । 'हन्तेयं देवतैश्चत हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्र-
विश्य नामरूपे व्याकरवाणीति, तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी'ति श्रुतिः विराड्विषया । पुरुषविषया
तु 'यथा खलु सोम्येमास्तिस्त्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीही'ति 'अन्नम-
शितं त्रेधा विधीयत' इत्यादिश्च । एवकारस्तु लोकादि द्युलोकादि । आदिना पर्जन्य-पृथिवी-पुरुष-योषा
ग्राह्याः । तदनन्तरमापस्त्रिवृत्कृता इति । अत इति । लाघवादुपलक्षणात् त्रयोपि ब्रह्माण्डीयास्त-
त्रयोप्यर्था गृहीताः । तुल्य इति । सप्तम्यन्तम् । भाष्ये एवकारोऽन्नतेजसोर्व्यवच्छेदकः । इत्यस्येति ।
शब्दस्य । नियामकं प्रवर्तकम् । तानीति । भूयस्त्वमपां कार्यमतोऽष्टावपां कार्याणि तानीत्यर्थः । तत्र 'क्लेदनं
पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम् । तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्वमा' इति वाक्योक्तं प्राणनं
जीवनं कार्यम् । तदाहुः आप इत्यादिना । आप्याय आप्यायनं प्राणसन्तर्पणम् । तत्कार्यमाहुः
प्राणाप्यायकेति । क्लेदनमपां कार्यमाहुः रसमयेति । क्लेदनमार्दीकरणमन्नतेजसोः । पिण्डनं च ।
तच्च संग्रहः चूर्णीभूतानां पिण्डतासंपादनम् । तदुभयेति । तेजोब्रह्मानीति भाष्ये तदुभयमध्यभावः ।
छान्दोग्ये चायं मध्यभावः । तृप्तितापापनोदावपां कार्ये आहुः अन्न इति । दीक्षिततुल्यत्वेन विद्या-
त्वादीक्षितः दीक्षामितः । दीयन्ते इन्द्रियाणि क्षीयन्ते पापानीति दीक्षा । क्षत्रियविद्यात्वेन तुल्यशब्दः ।
ब्राह्मणदीक्षिततुल्यः क्षत्रियदीक्षितः । पूर्वानुवाके क्षत्रियविद्यात्वम् । दीक्षितस्य क्षुधादिनिवृत्त्या सन्तर्प-
णम् । तदन्देहस्यापां कार्यम् । तापापनोदमाहुः अब्जनकेति । 'ते य एवमेतद्विदु'रित्यादिना । पुनरावृ-
त्तिपर्यन्तार्थोक्तेर्ब्रह्मरूपस्याब्जनकभारूपत्वं तेन । ब्रह्मभूतस्य तापापनोदोऽप्सत्तारूपान्देहेन । शुद्धापामि-
त्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म इदं प्रस्तुतमित्यादि । शुद्धापां संस्कारकापाम् । शुद्धानां भूतानामपामिति
वा । तदाहुः शुद्धाविति । एवकारो बहुसंमत्या । नियामकमिति । कार्यमुपलक्षणत्वेऽप्यपामेव
ग्रहणे । बह्वित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति किञ्चेति । भूयस्त्वं कार्यमपामत्र । पयःसोमादिपदेन सात्राय्यौषधि-

द्रव्यभूयस्करत्वं च । तस्मान्नियामकानां भूयस्त्वादपामेव ग्रहणम् ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

वैदिकीं युक्तिमुक्त्वा लौकिकीमाह । प्राणस्य गतिः प्राणगतिः । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती'ति प्राणाप्यायनजनकत्वादपाम् । प्राणो गच्छन् स्वाप्यायकं गृहीत्वैव गच्छति । जलौकावदन्यत्र देहसम्बन्धः । मुक्तौ न प्राणा

भाष्यप्रकाशः ।

त्वमपि भूयस्त्वम् । एवकारोऽप्यर्थे । किञ्च । वृष्ट्यन्तरेतःशोणितरूपेण बहुधा परिणामादपि भूयस्त्वम् । तथा द्रव्यभूयोवरेण द्रव्यभूयस्करत्वादपि भूयस्त्वम् । तस्माद्वेतोर्नियामकानां भूयस्त्वादपामेव ग्रहणम्, न तु भूतान्तरनिवृत्त्यर्थम् । नच श्रुत्यन्तरविरोधः । अस्थिमांसयोः स्थूलदेहनिवृत्तावेव निवृत्तत्वात् । अतोऽग्निमदेहार्थं सर्वसंस्कार एव युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः वैदिकीमित्यादि । युक्तिमाहुः प्राणो गच्छन्नित्यादि । 'काममपः पिब, आपोमयः प्राणः, पिबतो न विच्छेत्सती'त्यत्रापां प्राणाप्यायकत्वं सिद्धम् । लोके च पथिकः स्वाप्यायकं गृहीत्वैव गच्छतीत्येषा लौकिकी युक्तिरित्यर्थः । एतेन वाङ्मनसी अपि स्वाप्यायकं गृहीत इत्यपि बोधितम् । तेन संस्कृतभूतसूक्ष्मोपस्थापिका दृष्टसामग्री दर्शिता । लिङ्गशरीरावियोगे कर्मसत्कारूपं कारणमपि सूचितम् । तेन देवकृतहोमे विलम्बाभावोपि साधित इति सर्वापि पूर्वपक्षयुक्तिः परिहृतेति बोध्यम् । ननु प्राणोत्क्रमणं त्वन्यत्रापि वर्तत इति, अत्रैव विशेषविचारः किमिति क्रियत इत्याकाङ्क्षायां विचारे हेतुमाहुः जलौकावदित्यादि । अन्यत्र पूर्वप्रज्ञाप्राधान्येन गमनं यत्रोच्यते, तस्यां श्रुतौ 'यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वात्मानमुपसंहरती'ति दृष्टान्तस्योक्तत्वात् तदानीमेव देहसम्बन्धः । सद्योमुक्तौ तु 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ती'ति श्रुतेर्न रक्षितः ।

विधे । सान्नाय्यं पयः । आदिना वेदान्तीयं भूयस्त्वम् । पयःसोमादिरूपे बहुभूयस्त्वम् । तस्य हेतुत्वमप्सि्वति । स्वार्थे कः । भूयस्त्वमिति । भूयस्त्वं यद्यपि कार्यं तथापि कर्तृप्रत्ययाद्भूयस्त्वमपां धर्मः । बहुधेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म किञ्च । वृष्टीति । नोदनं प्रेरणं कार्यमुक्तम् । तच्च प्रवाहादाविति तथा । द्रव्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा द्रव्येति । पृथिव्यां तथा । अयं वरः षष्ठस्कन्धे । कर्तारि प्रत्यय इति भावः । तस्मादिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादित्यादि । नियामकानामिति । अपकार्याणाम् । एवकारेणान्नतेजसोर्व्यवच्छेदः क्रियते । एवेति । प्रसिद्धेः । एवेति बहुसंमत्या ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥ युक्तिमिति । अपामेव ग्रहणे युक्तिं लौकिकीं योजनाम् । 'युक्तिर्न्याये च योजन' इति विश्वात् । इत्यत्रेति । छान्दोग्ये । गृहीत्वैवेति । परीक्षितु राजेत्यन्यदेतत् । एतेनेति । वाङ्मनःसापेक्षगमनग्रहणेन । गृहीत इति । 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति यद्वदति तत्करोती'ति श्रुतेर्गृहीतः । दृष्टेति । अदृष्टमिच्छातीन्द्रियेन्द्रियदेवतारूपा होमकर्त्री । मोक्षाभावलिङ्गशरीरावियोगमाहुः लिङ्गेति । तेनेति । कर्मणां प्ररोहैकस्वभावत्वेन । विलम्बेति । यतः कर्मसचिवा देवाः । अत्रैवेत्येवकारोऽन्यौपश्लेषिकाधारव्यवच्छेदकः । अन्यत्रेति । प्रकारेषु । श्रुताविति । 'तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति श्रुतौ । उक्तत्वादिति । दशमस्कन्ध उक्तत्वात् । पुराणेति । द्वितीयस्कन्धे

तन् । क्रममुक्तावपि देहसम्बन्ध इति पौराणिकाः । देवभाव इत्यौपनिषदाः ।
 अतो दूरे प्राणगतिरत्रैव । अतोऽपां संश्लेषो वक्तव्यः । चकारात् 'विद्याकर्मणी
 समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति कर्मसहभावं बोधयति श्रुतिः । तस्मादङ्घ्रिः परिष्वक्तो
 गच्छति ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्राणा गच्छन्ति । क्रममुक्तावपि 'वैश्वानरं याति विहायसा गतः सुषुम्नया ब्रह्मपथेन शोचिषे'-
 त्यादिभिर्देहसम्बन्ध इति पुराणाचार्याः शुकादयः सूचयन्ति । उद्गीथब्राह्मणे तु प्राणानां देवभाव-
 स्तदुपासनयेत्यौपनिषदा आहुः । अतो दूरे प्राणगतिरत्रैवासिन्नेव प्रकारे । अतः सद्योमुक्तिं विहाय
 सर्वत्र देहसम्बन्धोऽस्तीत्यत्राप्यावश्यक इत्यपां संश्लेषो वक्तव्यः । श्रुतिश्च कर्मसहभावं बोधयतीत्य-
 तोऽपि तथेत्येतत्प्रयोजनं विशेषविचारस्येत्यर्थः ।

एतेन 'उपाधिकल्पितावच्छेदः परमात्मैव जीवः, स च सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहति ।
 तस्य कर्मोपस्थापितप्राप्यदेहविषयाया भावनाया दीर्घीभावमात्रं जलौकावदुपमीयत' इत्येकदे-
 शितम् । 'स्वर्गे नरके वा यत्र फलभोगस्तत्र तादृशां भूतमात्राणां सुलभत्वमात्मनां व्याप-
 कत्वात् करणानां चाहङ्कारिकत्वेन तथात्वात् तत्र वृत्तिलाभमात्रम्, न तु कस्यापि गम-
 न'मिति सांख्यमतम् । 'मनसो नित्यत्वात् तदेव भोगस्थानपर्यन्तं गच्छति, इन्द्रियाणि
 त्वभिनवानि जायन्ते । तदात्मनस्तत्र वृत्तिलाभाद्भोग' इति काण्डश्रुमतम् । एवमन्येषां
 ब्राह्मणां च यानि मतानि 'जीव एवोत्पुत्य देहादेहान्तरे गच्छती'ति, 'देह एवात्मा, स दे-
 नश्यतीति न कस्यापि गमन'मित्यादीनि तानि सर्वाण्येवापास्तानि ॥ ३ ॥

रश्मिः ।

सूचयन्ति श्रीभागवताद्याचार्याः । दूर इति । सद्योमुक्त्यादौ तु हृदो बहिर्भगवति शरीरान्तरे
 समीपा । अत इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इति । अत्रापीति । अत्र प्रकारे । वक्तव्य-
 इति । भूतसंस्कारार्थम् । चकारादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म श्रुतिरिति । भाष्योक्ता श्रुतिः । तथेति ।
 देहसम्बन्धः । किञ्च, भाष्ये तस्मादित्यस्य लौकिकयुक्तिसद्भावादित्यर्थात्तादृङ्गिः परिष्वक्तो गच्छति न
 एतेनेति । अणोरुक्तमणसाधनेन । एवकारोऽन्यव्यवच्छेदकः । रंहतीति । अन्तःकरणावच्छिन्नं
 जीवो भवतीत्यन्तःकरणावच्छिन्नत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषो रंहति । भावनाया इति । 'तं विद्याकृ-
 मणी' इति श्रुत्युक्तप्रज्ञायाः । ज्ञानरूपत्वेन जीवसाम्यात्फलसाधनयोर्वैयधिकरण्यभावाय । मात्रचोक्ता ।
 वच्छेदे परमात्मनोऽविकृतत्वं व्यवच्छिद्यते । जलौकेति । 'जलौकासदृशो बुद्धिरूपभावनादीर्घीभाव' इति ।
 वाक्यात् लक्षणत्वेन पूर्व ज्ञातस्य ततः पदार्थस्फुरणेन स्फुरितस्य सादृश्यस्य संस्कारेण शब्दामिव्यक्तौ द्वा-
 संवादनश्चित्तप्रामाण्यस्य च वाक्यस्य च सहकारेणायं दीर्घीभावपदवाच्य इत्युपमीयते । सुलभेति ।
 अदृष्टवशात् । अहमिति सांख्ये प्रसिद्धम् । करणानामिति । इन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वेनाहङ्कारस्य मायि-
 मेदत्वेन तथात्वात् सुलभत्वात् । तत्रेति । देहान्तरे वृत्तिलाभस्थाने । मात्रचा गमनव्यवच्छेदः । भवे-
 इति । सुखदुःखसाक्षात्कारः । जीव इति । देहेन्द्रियसम्बन्ध आत्मेति मुण्डाः । 'बुद्धिश्चित्तं समालम्ब-
 तता विविषयायवा । स्वरूपविषयाहंधीर्जीव इत्यभिधीयत' इति दिगम्बराः । समेति । विषयीकृति-
 तता । देह आत्मा उक्तः । द्विसम्बध्यते । देहजन्यत्वं देहत्वम् । एवकारोऽतियुक्त्या । तानीति व-
 मतानि । एवेति । स्वस्य परमार्थादेवकारः । अपेति । गौणगमनापत्त्या तथा ॥ ३ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । परस्परविरोधे व्यवस्था वा बोध्यते । ननु 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति, वातं प्राणं' इत्यादिना अभ्यादिगतिः प्राणानां श्रूयते । नच 'ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा' इत्यत्र प्रत्यक्षविरोधात् बाधित-विषयेयं श्रुतिरिति वाच्यम् । आध्यात्मिकेन्द्रियमध्यपाताल्लोमकेशा अप्याध्यात्मिका एव ग्राह्याः । यैः कण्डूलावण्यप्रतीतिः । दृश्यमानानि तु गोलकस्थानानि । तस्मात् प्राणोत्क्रमणश्रुतिरभ्यादिभावश्रुत्या बाध्यत इति चेत् । न । भाक्तत्वात् । प्रकरणव्यतिरेकेणामुक्तविषये प्रवृत्ता भाक्ता भवति ।

भाष्यप्रकाशः ।

अभ्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः श्रुतीत्यादि । पक्षद्वयमपि सिद्धान्तविवरणे व्युत्पाद्यम् । पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । विषयश्रुतिस्तु बृहदारण्यक-पार्तभागब्राह्मणस्था । एकदेशिभिः प्रतिपादितमस्याः श्रुतेर्भाक्तत्वं निषेधन्ति नचेत्यादि । लोम-केशयोरनप्ययवतोरप्ययकथनेन बाधितविषयत्वात् सा श्रुतिर्मरणसमय इन्द्रियाधिष्ठादक्रियमाणोप-साराभावात् कार्यमकुर्वदिन्द्रियजातमपीतमिव भवतीति गौण्या बोधयन्ती भाक्तेत्याहुस्तत्रेत्यर्थः । शरीरेष्वे हेतुमाहुः आध्यात्मिकेत्यादि । तथाच प्रायपाठबलाल्लोमादीनामाध्यात्मिकत्वे निश्चिते सद्यमानानां लोमादीनां गोलकान्तरवत् स्थितावपि श्रुतेर्बाधितविषयत्वाभावाच्च तथा रीत्या गीतकत्वमित्यर्थः । हेतुं विवृण्वन्तो विवक्षितं भाक्तत्वं स्फुटीकुर्वन्ति प्रकरणेत्यादि । उक्तश्रुतौ धारणावस्था सिद्धवदनूद्यते । सा च मुक्तामुक्तयोस्तुल्या । तत्र मुक्तस्येन्द्रियाणां 'अत्रैव समवनीयन्त' इति ।

रक्षिः ।

अभ्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥ विषयेति । 'यत्रास्य पुरुषस्येत्यादिः । विषयशब्दप्रयोगस्तु प्राणोत्क्रमणश्रुतिं विधिमुखेन विचार्य निषेधमुखेन विचारयन्तीति । एकदेशिभि-रिति । शङ्कराचार्यादिभिः । अनप्ययेति । कृष्णाजिनं ब्रह्मेति संहितायाः । 'मृता वा एषा त्व'गिति तु 'न च ध्वजविदां कचिक्तुत्सितत्वं प्रतिभाती'ति भाष्यात् । यद्वा । प्रत्यक्षविरोधादनप्ययवतोः । अप्ययेति । तेन तालोमानि औषधीरपियन्ती'तिवचनविपरिणामं कृत्वा पूर्वेणाप्येतीत्यनेनान्वयः । केशा वनस्पतीनपियन्तीति प्रथमं । बाधितेति । बाधितो विषयोप्ययलक्षणो ययोस्तत्त्वात् । अपीतमिति । अपिगतम् । अ-प्ययेति । अभ्यादिप्रायपाठबलात् । निश्चित इति । उपनिषत्प्रसिद्धत्वेपि बह्व्यादीनां स्वाधिसौ-क्यमुखसम्बन्धाद्वागाद्याध्यात्मिकं रूपं भवतीति । भाष्ये । एवकारः प्रायपाठप्रामाण्यात् । च णिङ्गिति । 'कण्डूः कण्ठे वृषभस्कन्धे लावण्ये केशधारण'मिति द्वादशस्कन्धे । प्रकृते । वायमानानीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म दृश्येति । लोमादीनामोषधिवनस्पतीनां विराजो लोमादीनाम् । श्रुतेदिना केशाः । विराजो वनस्पतयः । तस्मादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म श्रुतेर्बाधितेत्यादिना । लि तयेति । प्राणोत्क्रमणश्रुतिरभ्यादिभावश्रुत्या बाध्यत इति न तथा एकदेश्युक्तरीत्या भाक्तत्वमिति वर्ण्येण सहार्थः । गौणमुख्यन्यायेन समबलत्वाभावाद्बाध्यत इत्युक्तम् । समबलत्वे विकल्प एव । रमेतस्मृतेः । उक्तेति । 'यत्रास्य पुरुषस्येत्यादिश्रुतौ । सिद्धवदिति । न त्वस्माद्धेतोर्वागग्नि-स-

तस्य 'अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छे'त्यत्र ग्रहनिरूपणानन्तरं मृत्युं पृष्ट्वा
 त्रियमाणप्रश्ने, 'नामैव न जहात्यन्यज्जहाती'ति प्रतिज्ञाते, प्राणोत्क्रमणप्रश्ने, 'ने'ति
 प्रतिवचने, वागादीनामग्न्यादिभावानुवादः । ततो मन्त्रणाज्जीवस्य ब्रह्मभावोऽवग-
 म्यते । सामग्न्या गतत्वात् । 'तौ ह यदूचतु'रिति कर्मप्रशंसा भिन्नप्रश्नोत्तरा ।

भाष्यप्रकाशः ।

इति श्रुतेर्ब्रह्मणि लयो वा, 'स वाचमेव प्रथमामत्यवह'दिति श्रुत्युक्तरीत्या देवभावो वा भवतीति
 देवभावपक्षमादाय प्रवृत्तेयं श्रुतिः प्रकरणव्यतिरेकेणामुक्तविषये त्वयोच्यत इति तत्र प्रवृत्ता अप्यय-
 मिव बोधयन्ती भाक्ता भवतीत्येवं भाक्तत्वमित्यर्थः । एवमविरोधपक्षो विवृतः । द्वितीयं विवरीतुं
 विषयश्रुतेः सर्वमर्थमाहुः अथेत्यादि । मृत्युं पृष्ट्वेति । 'कास्वित् सा देवता यस्या मृत्युरन्न'मित्य-
 नेन मृत्युविषयकं प्रश्नं कृत्वा । प्राणोत्क्रमणप्रश्ने, नेति प्रतिवचन इति । 'उदस्मात् प्राणाः
 क्रमन्त्याहो ने'ति प्रश्ने, तत्र च नेति प्रतिवचने । ततो 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्ये'त्यादिना
 वागादीनामग्न्यादिभावानुवादः । ततः 'कायं तदा पुरुषो भवती'तिप्रश्ने, 'आहर सौम्य हस्त'मित्या-
 दिना मन्त्रणाज्जीवस्य ब्रह्मभावोऽवगम्यते । सांसारिकभोगसामग्न्या गतत्वात् । नच मन्त्रणव्याख्याना-
 श्रुतौ कर्मप्रशंसाया उक्तत्वान्मन्त्रणस्य न जीवब्रह्मभावबोधकत्वमिति शङ्क्यम् । 'तौ होत्क्रम्य मन्त्र-
 याञ्चक्रतु'रित्यनेनैव समापनात् । ततः 'तौ यदूचतु'रित्यादिनोक्ता या कर्मप्रशंसा सा एतद्भिन्ना
 रश्मिः ।

प्येतीति साध्यवत् । स वाचमिति । बृहदारण्यकेस्ति । स प्राणः । अत्यवहत् स्वस्वरूपं प्रापितवान् ।
 तत्रेति । अमुक्तविषये प्रवृत्ताप्ययमिवाप्ययं भाक्तं बोधयन्ती भाक्तेत्यर्थः । द्वितीयमिति । परस्परेति ।
 भाष्योक्तं व्यवस्थापक्षम् । अथेत्यादीति । भाष्ये । एनमित्यादि । याज्ञवल्क्यम् । जारत्करुगोत्रः । ऋत-
 मागस्य पुत्रः । ग्रहेति । इन्द्रियनिरूपणानन्तरम् । 'चक्षुर्वै ग्रह' इति श्रुतेः । कास्वित् इत्यादि । कास्वित्
 तर्कं । भाष्ये । त्रियमाणेति । 'यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति, नामेती'ति श्रुतेः । शुको
 मुक्तो वामदेवो मुक्त इति नामव्यवहारपारम्पर्यान्नाम न जहातीत्यर्थः । प्रकृते । वागादीनामिति भाष्यं
 विवृण्वन्ति स्म तत इति । अग्न्यादीति । नेति प्रतिवचनस्य 'नेति होवाच याज्ञवल्क्योत्रैव समवनीयन्ते
 स उच्छ्रयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेत' इति रूपत्वेन तदनन्तरं 'यत्रास्य पुरुषस्ये'त्यादिश्रुतौ 'समवनी-
 यन्त' इति पूर्वश्रुत्युक्तसमवनीयनोक्ताग्न्यादिभावानुवादः । तत इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ततः काय-
 मिति । हेतुभाष्यं विवृण्वन्ति स्म सांसारिकेति । जनसङ्घे जनसमूहे । ब्रह्मविद्येति भाष्यं विवरीतुमाहुः
 नचेति । तदयोग्यस्सरणैस्तथा । तथाच श्रुतिः 'आर्तभागेति होवाच आवामेवैतद्देदिष्यावो नावेतत्स-
 जन इति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाञ्चक्रतु'रिति । अग्रे 'तौ ह यदूचतु'रिति भाष्ये वक्ष्यमाणा श्रुतिः । न नावि-
 त्यादेरर्थः । नौ आवयोरेतद्वस्तु सजने जनसमूहे देशे निर्णेतुं न शक्यत इतीति । मन्त्रणव्याख्यानेति
 'तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुर्थं ह यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः पुण्यः पुण्येन कर्मणा
 भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपररामेति' मन्त्रणव्याख्यानश्रुतिस्तस्याम् । न जीवेति ।
 कर्मरूपसाधनपरत्वान्न तत्फलं जीवब्रह्मभावस्तस्य बोधकत्वमिति शङ्क्यमित्यर्थः । एवेति । अनेन फलसाधने
 एकीकृत्योक्तौ कर्मोक्तिरिति पक्षो व्यवच्छिद्यते । कर्म हैवेत्येवकारस्य फलव्यवच्छेदकस्य सत्त्वात् । समापने
 ब्रह्मभावस्य तस्मात् । तौ हेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ततस्ताविति । भिन्ने अंशोत्तरे । यस्याः प्रशंसाया
 इत्यत्र षष्ठी विषयविषयिभावसम्बन्ध इत्याशयेनाहुः एतद्भिन्नेति । उभयोरिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तौ

उभयोर्वचनविधानात् । ब्रह्मविद्यां च गोप्या । उत्क्रमणश्रुतिस्तु 'स यत्रोपा-
शारीर आत्मे'ति ब्राह्मणे जीवस्य परलोकविहारार्थं 'निष्क्रामति चक्षुष्टो
वे'त्यादिना प्राणानां विहारसाधकानां निर्गमनमाह । अतोमुक्तामुक्तविषय-
भेदस्य व्यवस्थापकस्य विद्यमानत्वादभ्यादिभावश्रुतिर्नोत्क्रमणश्रुतिबाधिका ।
तस्मादन्यत्र सिद्धो धर्मोऽन्यत्रावस्थासाम्यात् योज्यमानो भाक्तो भवति । अतः

भाष्यप्रकाशः ।

प्रश्नोत्तरविषया । 'तौ यदूचतु'रित्युभयोर्वचनविधानात् । यदि हि मन्त्रणार्थ एव विवरणीयः
स्यात्, तदा 'तौ यन्मन्त्रयाञ्चक्रतु'रित्येवमनुवदेत्, न तु 'यदूचतु'रिति । नचैवं सति सा कुतो न
विद्यतेति शङ्क्यम् । ब्रह्मविद्या चातिगोप्येति । अत इदमप्यन्यन्मुक्तिप्रकरणलिङ्गम् । अन्यथा एका-
न्तगमनमनर्थकं स्यात् । कर्मणो गोप्यत्वाभावात् । ब्रह्मरूपाया एव देवताया अनतिग्रथ्यत्व-
स्याग्रे गार्गी प्रति वक्तव्यत्वादिति । तस्मादिदं मुक्तिप्रकरणमिति सिद्धम् । उत्क्रमणश्रुतिस्त्वमुक्तवि-
षया । अतो विषयभेदान्न बाध्यबाधकभाव इत्यर्थः । एवं द्वितीयं प्रयोजनं विवृतम् । तेन तन्मते

रश्मिः ।

यदूचतुरिति । वचनेति । ते नोचतुरित्यत्र लिङ्गं लिट् छान्दस इति बोधितम् । न तु यदिति ।
विशेषप्रकारकजिज्ञासायाः सामान्यवचनप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वाभावात् । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' । 'वच परि-
भाषणे' इति । विशेषसामान्यभावः । यद्वा । उक्तायां 'तौ हे'त्यादिश्रुतौ मध्येऽथशब्दो देहलीदीपन्याये-
नोभयत्रान्वेति । पूर्वमपि प्रश्नमूचतुः कर्मैवोचतुः । डसः सुः । कर्मण इत्यर्थः । 'एवमुत्तरं प्रशशंस-
तुस्तत्कर्मण एवे'ति । एवकारो ब्रह्मभावव्यवच्छेदक इत्युक्तम् । सेति । ब्रह्मभावरूपा विद्या । मुक्तीति ।
ब्रह्मभावप्रकरणलिङ्गम् । एवेति कर्मव्यवच्छेदः । अग्र इति । षष्ठे ब्राह्मणे । इदमिति । 'कायं तदा पुरुषो
भवतीत्याहर सौम्य हस्त'मित्यारभ्य 'मन्त्रयाञ्चक्रतु'रित्यन्तं ब्रह्मभावप्रकरणमित्यर्थः । उत्क्रमणेति भाष्यं विवृ-
ण्णन्ति स्म उत्क्रमणेत्यादिना । अमुक्तेति । यथार्तभागब्राह्मणे 'अत्रैव समवनीयन्त' इत्युक्त्वा 'यत्रास्य
पुरुषस्ये'ति श्रूयते । शरीरके तु नैवम्, अतोऽमुक्तविषया । तथा च भाष्ये 'शारीर आत्मेति ब्राह्मण' इत्युक्त्या
शारीरः सन् मुख्य आत्मा । गौणमुख्यन्यायात् । तदुक्तं ब्राह्मण इति । ब्रह्म जानाति ब्राह्मणम्, न तु जीवमात्रम् ।
तत इच्छानन्तरं ब्रह्म वक्तुं यतते । अतः 'जीवेशविभेदेन मुक्तिरेकादशे द्विधे'त्येकादशस्कन्धनिबन्धात् ।
स इत्यादावपरोप्युच्यते छान्दोग्येऽष्टमोपदेशस्कूलै । तत्र शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो जीव इन्द्रियलयाधारत्वेन
प्रतीयते तद्ब्रह्महतिकृते । स कृष्ण आश्रयः अयमिति प्रयोगात् इदमः प्रत्यक्षगे रूपात् । यत्रावतारकाले
शारीरः 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रित'मिति वाक्यात् । स प्रसिद्धो ब्रह्मत्वेन जीवस्य नारं
जीवसमूहः तदयनमिति । 'पूतनाऽसुपयःपानरक्षितशेषबालक' इति । परलोकविहारार्थम् । 'स यदि
पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते, एवमथ यदि
मातृलोककाम' इत्यादि छान्दोग्ये दहरविद्यायाम् । निष्क्रामति चक्षुष्टो वेत्यादिनेति । शारीरब्राह्मणे
आत्मा व्यापक इति निष्क्रमणकर्तृत्वाभावान्न निष्क्रामतेरन्वयोतोत्र चक्षुष्ट इन्द्रः चक्षुरूपो वा निष्क्रामत्यत
उक्तं 'निष्क्रामति चक्षुष्टो वेत्यादिने'ति । प्राणानां चक्षुरादीन्द्रियाणाम् । बहुवचन'मन्येभ्यो वा शरीरदे-
शेभ्य' इति श्रुतेः । अत इत्यादिभाष्यं संक्षिपन्ति स्म अत इत्यादि । मुक्तामुक्तविषयभेदात् । द्वितीय-

तस्मात् सम्परिष्वक्तो गच्छतीति सिद्धम् ॥ ४ ॥
 तत्कर्मणमस्ति । तस्मात् सम्परिष्वक्तो गच्छतीति सिद्धम् ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥
 किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । 'असौ वा व लोको गौतमाग्नि'रित्यत्र, 'देवाः
 श्रद्धां जुहोती'ति श्रुतेरापो न संकीर्तिताः । अपां हि पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचनम् ।
 श्रद्धा मनोधर्मः । स कथं हूयत इति चेत् । न । मनसा सह भविष्यति । तथाप्य-
 रुणान्यायेन धर्ममुख्यत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

भाक्तत्वं साधयन्तः सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः किञ्चिदित्यादि ।
 आशङ्काभावं व्याकुर्वन्ति असावित्यादि । अत्र अपां हीत्यादिना तासां उपसंहारवाक्यगतत्वा-
 दुपसंहारस्य च सञ्जातविरोधत्वेन उपक्रमापेक्षया नैर्वल्यान्न निर्णायकत्वमिति बोधयति । श्रद्धा
 मनोधर्म इत्यादिना श्रद्धाहोमवाक्यस्यायोग्यत्वादप्यनुपपत्त्या अप्कल्पनमाशङ्क्य, 'मनसा
 सह भविष्यती'त्यनेन परिहरति । 'मनसा प्रणयतीयं वै मन' इत्यत्र पुरःस्फूर्तिकतया पूर्वोक्तायाः
 श्रद्धाया इदमा ग्रहीतुं शक्यत्वेन तस्याश्च मनोधर्मत्वेन मनःसाहित्यस्य युक्तत्वादिति । नन्वेवं सति
 मनसो होम्यतया मुख्यत्वाच्छ्रद्धाया गौणत्वापत्तिरिति शङ्कां निरसन्ति तथापीत्यादि ।

अयं न्यायः पूर्वतन्त्रे तृतीयस्य प्रथमपादेऽस्ति । तत्र ह्येवं विचारितम् । 'अरुणया पिङ्गा-
 ध्यैकहायन्या सोमं क्रीणाती'ति ज्योतिष्टोमप्रकरणीयवाक्ये अरुणो गुणः क्रयसाधनं भवति,
 नवेति । तत्रारुणपदस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणे व्युत्पन्नत्वात् गुणस्य चामूर्ततया द्रव्यत्वरहितत्वेन
 च क्रयसाधनत्वायोगात् तत्रत्यतृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेऽरुणशब्दो वाक्यात् पृथक्कृत्य प्रकरणे
 योजनीयः । तत्र च ग्रहचमसादयो ब्रह्मवोऽर्था इत्यरुणिमा तेषु निविशते । तथा सत्यरुणयेत्यस्य
 अरुणगुणयुक्तं करणमित्यर्थो भवति । तत् कस्येत्याकाङ्क्षायां प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्येति लभ्यते ।
 तथाच ज्योतिष्टोमसाधनं ग्रहचमसादिकमरुणगुणयुक्तं कर्तव्यमिति तदर्थः । शेषं तु बहुव्रीहिणा
 रश्मिः ।

मिति । भाष्योक्तम् । तस्मादित्यादीति । अन्यत्रार्तभागव्राह्मणसिद्धोऽप्ययरूपो धर्मोऽन्यत्र शरीरव्राह्मणे
 मरणावस्थासाम्यात्त्वया योज्यमानोऽप्यय इवाप्यय इत्येवं भाक्तो भवतीत्यर्थः । अत इति । श्रुतेरबाधक-
 त्वात् । तस्मादिति । इन्द्रियोत्कर्मणसत्त्वात् । परिष्वक्त इति । जीवः ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥ सञ्जातेति । अप्रसिद्धेः । पार्थिवं
 शरीरमिति पृथ्वीमात्रप्रसिद्धेः साङ्ख्यशास्त्रे । न्याये तु वर्तते शरीरं वरुणलोक इति । अत्र तु षट् शास्त्राणां
 विषयः । अयोग्यत्वादिति । यो यस्य धर्मः स तत्र हूयत इति । श्रौतत्वादप्यनुपपत्तिर्होमकारणत्वेन
 प्राप्ता तां निषेधन्ति स्म अन्यथेति । स्वाश्रयस्य मनसोऽन्यत्र सम्बन्धसत्त्वादाहुः मनसेति ।
 परीति । स्वाश्रयद्वारा श्रद्धाया होमयोग्यत्वात्सम्बन्धान्तरं विनापीत्येवं परिहरन्ति मनोधर्मत्वेनेति ।
 'कामः सङ्कल्प' इति बृहदारण्यकात् । विनियोजकेति । अयमभावो विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थकत्वे
 नाभेदार्थकत्वेन वापि बोध्यः । पृथक्कृत्येति । पूर्वपक्षे पृथक्कृत्य । विवक्षितग्रहचमसाद्यरुणिमा
 च । ग्रहेति । ग्रह उलूखलाकारस्तस्माद्भ्रूतः । चमसः पानपात्रं । दण्डविशिष्टो दीर्घचतुष्कोणः ।
 आदिना षोडशी । प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतयान्वयमाह अरुणेति । ततो 'दक्षा जुहोती'ति
 बहुगुणविधिरपमित्याह तथाचेति । तथाचाग्निहोत्रस्य 'अग्निहोत्रं जुहोती'त्यनेन प्राप्तत्वाद्भेदे दधिगुण

तर्हि कथं प्रश्नोपसंहारौ । परोक्षवादाद्भविष्यति । चमसवत् । 'अद्वा वा अत्' इति श्रुतेः शुद्धिहेतुत्वसाम्यात् । 'चन्द्रमा मनसो जात' इति श्रुतिश्चैवंपरा भविष्यति । तस्मात् प्रथमाहुतावपामश्रवणात् ताभिः सम्परिष्वक्तो गच्छतीति चेत् । न । ता एव आप एव श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते । हि युक्तोऽयमर्थः । यथा

भाष्यप्रकाशः ।

गोविशेषणं सत् सुखेन क्रयेऽन्वेष्यतीति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु । अरुणाशब्दः स्त्रीलिङ्गतया गुणिवचनः । तथा सत्यरुणगुणः स्वयोगेन द्रव्यं व्यवच्छिन्दन् द्रव्यद्वारा सुखेन क्रये करणभावं प्राप्स्यतीति तृतीयाश्रुतेस्तद्विनियोजकत्वमपि निर्वाधम् । नच प्राधान्यहानिः । इतरव्यावर्तकत्वेन तस्यैव साधनतायां मुख्यत्वात् । एवं सति वाक्यभेदोऽपि न भविष्यति । नच यथा पिङ्गाक्ष्यादिपदे समासवृत्त्या तादृशधर्मविशिष्टगोद्रव्यबोधकत्वम्, तथा रुणापदे द्रव्यबोधककृदादिप्रत्ययात्मकवृत्त्यन्तरस्याभावात् स्त्रीत्वमात्रबोधकस्य टापश्च विवक्षितगोद्रव्यपरतानन्तरभावितात् पूर्व तत्परत्वाङ्गीकारे लक्षणापत्तिरिति वाच्यम् । तृतीयया बोधिते गुणस्य करणत्वे तदन्यथानुपपत्त्या द्रव्यस्य द्वारत्वं कल्प्यते । अतो घटे निश्चिद्रत्ववदर्थबलादेव तस्य द्रव्यावच्छेदकत्वसिद्धेर्लक्षणाया अत्राभावात् । तस्मात् द्रव्यावच्छेदकत्वेनारुणिन्नोऽपि करणत्वमिति । तथाच यथा तत्रारुणधर्मस्य मुख्यत्वम्, न गोः, तथात्र होमे मनसो होम्यत्वेऽपि श्रद्धाया एव मुख्यत्वम्, न मनस इत्यर्थः ।

पुनरप्याशङ्कते तर्हीत्यादि । यदि श्रद्धापदेनापो न गृह्यन्ते, तदा प्रश्न उपसंहारे च या अबुक्तिः सा विरुध्येतेति केन प्रकारेण सङ्गच्छेतामित्यर्थः । समाधत्ते परोक्षेत्यादि । तथाच यथा 'अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न' इत्यत्र शिरःप्रभृतिचमसादिशब्दैः परोक्षवादेन गौण्या वृत्त्योच्यते, तथात्र 'श्रद्धा वा आप' इति श्रुतेः शुद्धिहेतुत्वसाम्यादाप इति पदेन श्रद्धैवोच्यत इत्यर्थः । नन्वेवमप्यदस्य श्रद्धापरत्वे, 'श्रद्धां जुहति, तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवती'ति श्रद्धापरिणामत्वेन सोमस्य कथनं विरुध्येतेत्याशङ्क्य तत्परिहरति चन्द्रमा इत्यादि । एवं परेति । अनुकूला । तथाच श्रद्धायां मनःसहभावात् तद्धोमेन चन्द्ररूपस्य सोमस्य तत्परिणामतायां श्रुत्यन्तरानुकूल्यान् कश्चिदोष इत्यर्थः । सिद्धमाह तस्मादित्यादि ।

रक्षिः ।

विधिरग्निहोत्रे, तद्ब्रह्मचमसादावरुणगुणविधिरित्यर्थः । गविति । अरुणयेति श्रुतौ गवेति विशेष्यात् । स्त्रीलिङ्गेति । 'गुणे शुक्लादयः पुंसी'ति पुलिङ्गं विहाय स्त्रीलिङ्गेत्यादिः । द्रव्यमिति । शुक्लादिगुणयुक्ताभ्यो गोभ्योऽरुणगुणां गाम् । तद्विनीति । द्रव्यविनियोजकत्वम् । विवक्षितेत्यादि । वृत्तावजायदन्तस्य स्त्रीत्वे विवक्षिते टाबित्युक्तेः । लक्षणेति । अरुणगव्यभेदसम्बन्धरूपलक्षणापत्तिः । विशेष्यविशेषणयोरभेदसम्बन्धात् । द्वारत्वमिति । करणत्वस्य व्यापारनियतत्वादिति भावः । निश्चिद्वेति । षष्ठ्यन्ताद्वतिः । घटत्वमितरव्यवच्छेदकम् । निश्चिद्रत्वं सच्छिद्रघटेभ्यः । तस्येति । अरुणस्य । शुक्लादिगोभ्योऽवच्छेदकत्वसिद्धेर्गोत्वस्मरणादेवाहार्यज्ञानविषयस्त्रीत्वस्मरणाल्लक्षणां विनापि टाप्सिद्धेः । अत्रेति । अरुणापदे । तस्मादिति । द्रव्यरूपव्यापारसत्त्वात् । द्रव्येति । शुक्लादिगोद्रव्यावच्छेदकत्वेन । करणत्वमिति । क्रये करणत्वम् । श्रद्धाया एवेति । मनोव्यवच्छेदक एवकारः । चमसवदिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथाचेति । अर्वागित्यादि । बृहदारण्यकेति । चमसवदविशेषाधिकरणेऽर्थः स्पष्टः । श्रद्धा वा इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथाचेति । अप्पदस्येति । अप्पदस्य ।

तद्वन्काण्डे आपः श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते, तथा प्रकृतेऽपि । परं नोपचारः । उपपत्तेः ।
 उपक्रमोपसंहारयोर्बलीयस्त्वात् । नतु मध्ये श्रुतेन श्रद्धाशब्देनोपक्रमोपसंहाराव-
 न्यथाकर्तुं युक्तौ । श्रद्धासहभावः संस्कारद्वारेण संस्कृतेषु भूतेषु सिद्धः । तेन
 मनःस्थाने आप एव वाच्याः । 'चन्द्रमा मनसो जात' इति तु भिन्ना सृष्टिः ।

भाष्यप्रकाशः ।

सिद्धान्तभागं व्याचक्षते आप एवेत्यादि । युक्तत्वं स्फुटीकुर्वन्ति यथेत्यादि । परं नोपचार-
 इति । वैदिके निघण्टौ श्रुदिति सत्यनाम । 'अत् सत्यं दधाती'ति श्रद्धाशब्दस्य योगेनाप्सु प्रवृत्ति-
 सौकर्यान्नोपचारः । तथाच 'एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा' इतिवत् 'श्रद्धा वा आप' इति
 श्रुतेरिदमपि योगरूढम्, योगेन वा तद्वाचकम्, अत उपचाराभावाद्युक्तत्वमित्यर्थः ।

एतेन यदन्यैस्तनुत्वेन श्रद्धासारूप्यात् 'सिंहो देवदत्त' इतिवच्च श्रद्धापूर्वकर्मसमवायात् 'मञ्चाः
 क्रोशन्ती'त्यादौ पुरुषेषु मञ्चशब्दवत् 'आपो ह्यसौ श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मण' इत्यैतरेयश्रुत्या
 श्रद्धाजनकत्वात्, यथा अन्त्येष्टौ हुतस्य पुरुषस्य श्रद्धाभक्तिमतो लिङ्गदेहादिरूपो रस एव श्रद्धा-
 पदेनोच्यते, तथाप्सु श्रद्धाशब्दो गौण्या लक्षणया चोपपादितस्तन्निरस्तम् ।

अत्र विनिगमकं बोधयितुं हेतुं व्याकुर्वन्ति उपक्रमेत्यादि । नन्वेवं श्रद्धाशब्दस्याव्याच-
 कत्वे श्रद्धासहभावः परित्यक्तः स्यात्, तथा सत्यैतरेयश्रुतिविरोध इत्यत आहुः श्रद्धासहेत्यादि ।
 तथाच पूर्वजन्मनि यजमाना इदानीं देवाश्च होतारो न श्रद्धाविरहिताः । 'यो वै श्रद्धामनारभ्य
 यज्ञेन यजते, नास्तेष्टाय श्रद्धत' इत्यादितैत्तिरीयश्रुतौ 'अश्रद्धया हुतं दत्त'मिति गीतास्मृतौ
 चाश्रद्धानिन्दया श्रद्धाया आवश्यकत्वबोधनात् । 'अस्कन्नहविर्भवति य एवं वेदे'ति श्रद्धापूर्वकत्व-
 ज्ञानफलबोधनाच्च नित्याग्निहोत्रहोमरूपसंस्कारद्वारेण संस्कृतेषु भूतेषु श्रद्धासहभावः प्रागेव सिद्धः ।
 अतो नैतरेयविरोध इत्यर्थः । एवं श्रद्धापदस्याव्याचकत्वं श्रद्धासाहित्यं च साधयित्वा पूर्वपक्षिणं
 प्रत्याहुः तेनेत्यादि । तेनेति । उक्तोपपत्तित्रयेण । 'चन्द्रमा' इति श्रुतेरपि तन्मते प्रातिकूल्यं
 दर्शयान्तं चन्द्रमा इत्यादि । श्रद्धापदप्रयोगे हेतुं गृह्णन्ति श्रद्धेत्यादि । विभजन्ते तत्रेत्यादि ।

रश्मिः ।

आप एवेत्यादीति । एवकारः श्रद्धाव्यवच्छेदकः । यथेत्यादीति । उच्यन्त इति । 'श्रद्धा वा
 आप' इत्युक्तश्रुत्या । परं नोपचार इति । परमित्यस्य किन्त्वित्यर्थः । प्रवृत्तीति । अत्र सत्यं न
 जलं निरुक्तोक्तम्, किन्तु 'असावात्मा नारायण' इति प्रवृत्तिसौकर्यं तस्मात् । योगेति । वैदिके । वेदान्ते
 आहुः योगेनेति । मीमांसाकारिकया स्पष्टम् । तनुत्वेनेति । अन्त्येष्टौ । सिंह इति । क्रौर्येण ।
 श्रद्धेति । वाक्यमग्रे । समवायः सम्बन्धः । अस्मा इति । यजमानाय । संनमन्ते जनयन्ति । अन्त्येष्टौ
 पञ्चमाहुतौ । लिङ्गेति । लिङ्गे रसः पञ्चतन्मात्रासु । आदिना स्थूले पाञ्चभौतिक आपः । एवकारः श्रुत्या ।
 गौण्येति । तनुत्वगुणयोगात् गौणी गुणेन युज्यत इति गौणी । शैषिकोऽण् । तया । लक्षणयेति ।
 मञ्चा इत्यत्र संयोगसम्बन्धवज्जन्यजनकभावसम्बन्धो लक्षणा तया । लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा । शक्यस-
 म्बन्धो लक्षणेति लक्षणा लक्षणम् । परीति । सहभावस्य भिन्ननिष्ठत्वात् । ऐतरेयेति । पूर्वोक्ता श्रुतिः ।
 विशेष्यविशेषणयोरभेदसम्बन्धे जन्यजनकभावसम्बन्धः । श्रद्धत इति । यः कोपि । अस्कन्नेति ।
 अदुष्टहविः । नित्याग्निहोत्रेति । तेन नित्याग्निहोत्रिणः पञ्चाग्निविद्यायामधिकारिण इति बोध्यम् ।
 प्रागेवेति । पञ्चाग्निविद्यायाः प्रागेव । एवकारः 'प्रायशः कर्मठाः पूर्वा' इति सूचनात् । तेनेत्यादी-
 ति । मनःस्थान इति । श्रद्धा मनोधर्मः, स कथं हूयत इति भाष्ये । एवेति । 'सर्वं सर्वमय'मिति
 श्रुत्या ज्ञानवादिना त्वया । भिन्नेति । षोढा सृष्टिषु 'कदाचित्सुनरन्यथे'त्यत्र निविष्टा । उक्तेति ।

श्रद्धाप्रयोगस्तु कामनाकृतव्यावृत्त्यर्थः । तत्र फल एव श्रद्धा, न कर्मणि । यच्छ्रद्धः स एव स' इति श्रद्धाया आश्रयस्य विषयभावजनकत्वात् कर्तुः कर्मभावाय श्रद्धाप्रयोगः । ततः संस्कृता आपो यजमानरूपा हूयमाना भवन्तीति सिद्धं भवति । तस्मात् प्रथमेऽप्यपामस्ति श्रवणम् ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादितिचेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

स्थितमेतज्जीवः सम्परिष्वक्तो रंहतीति । तत्र विचार्यते । सर्वे जीवाः सम्परिष्वक्ता गच्छन्ति, आहोस्विज्ज्ञानोपयोगिन इति विमर्शः । तत्र पञ्चाहुतिब्राह्मणे नाधिकारिणः श्रुताः । वेदे हि श्रुतानुसारिकल्पना । अतो विशेषस्याश्रुतत्वात् सर्वेषामेव पञ्चाहुतिप्रकार इति चेत् । न । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । साधारणपक्षं दूषयति । कुतः । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । इष्टादिकारिणः प्रतीयन्ते श्रद्धा-

भाष्यप्रकाशः ।

तत्रेति । सकामे यष्टरि । फल एव श्रद्धा आदर उपादेयबुद्धिविशेष इति यावत्, न कर्मणि । तथाच श्रद्धाया अयं स्वभावो यत् स्वाश्रयं स्वविषयं करोतीति गीतावाक्यादवधार्यते । अतो निष्कामस्य कर्मण्येव श्रद्धेति तादृशकर्तुः कर्मात्मकत्वं बोधयितुं श्रद्धाप्रयोग इत्यर्थः । एवमुपपादनेन सिद्धमाहुः तत इत्यादि । सूत्रात् सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादितिचेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥ अस्या आहुतेः फलं विचारयितुं किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याहुः स्थितमित्यादि । स्थितमिति । निर्धारितम् । ननु निर्णीते संशयस्योच्छिन्नत्वात् को विचारांश इत्यत आहुः सर्व इत्यादि । संशयबीजं तु विशेषाश्रवणम् । उपकारार्थं देवानां प्रवृत्तिश्च । पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति तत्रेत्यादि । नाधिकारिणः श्रुता इति । न श्रुता इत्यन्वयः । सिद्धान्तांशं व्याकुर्वन्ति इष्टादिकारिण इत्यादि । श्रद्धापदेन देवकर्तृत्वेन चेति । 'यो वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते, नासेष्टाय श्रद्धयत' इत्यश्रद्वालुनिन्दया 'उभयेऽस्य देवंमनुष्या इष्टा यः श्रद्धयते' इति श्रद्वालुस्तुत्या च श्रद्धावत एव यज्ञः फलमुख इति पूर्वकाण्डे लभ्यते । अत्र रक्षिः ।

सौत्राणां 'ता एवोपपत्ति'रिति शब्दानां व्याख्यानभूतेन । प्रातिकूल्यमिति । चन्द्रमसोऽज्जातत्वेन मनोजातत्वबोधकश्रुतिविरोधरूपप्रातिकूल्यम् । दर्शयन्तीति । स्वमतोक्त्यैव दर्शयन्ति स्म श्रद्धेत्यादीति । कामनया कृतो होमस्तद्व्यावृत्त्यर्थ इति भाष्यार्थः । विभजन्त इति । सकामनिष्कामत्वेनोभयं यष्टारं विभजन्ते तत्रेत्यादीति । एवकारव्यवच्छेदमाहुः न कर्मणीति । अग्रिमभाष्यस्य पिण्डितार्थमाहुः तथा चेति । स्वाश्रयं यजमानम् । स्वं श्रद्धा तद्विषयं कर्म तत्करोतीति 'यो यच्छ्रद्धः स एव स' इति गीतावाक्यादवधार्यत इत्यर्थः । तथा च भाष्ये आश्रयस्य जीवस्य । विषयः कर्म । तद्भावजनकत्वात् । तस्मादित्यादीति । प्रथम इति । उपक्रमे ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादितिचेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥ अत्रादिना पूर्तम् । 'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्त इत्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ती'ति श्रुतेः । परीति । भगवान् व्यासः । विशेषेति । अधिकारिविशेषाश्रवणम् । अत्र संशयादिकं सौत्रम्, न त्वधिकरणत्वसमर्पकम् । विषयवाक्यपदाभावात् । एवैति । अश्रद्धाव्यवच्छेदकोयम् । फलमुख इति । फलोपायः । 'मुखं निःसरणे

सोमं देवकर्तृत्वेन च । सोमभावसाम्याच्च । इष्टादिकारिणां धूममार्गव्युत्पादने सोमभाव उक्तः । अत्रापि प्रथमाहुतिफलं सोमभाव उच्यते । अतः श्रुतिसाम्यादपि इष्टादिकारिणो रंहन्तीति सिद्धम् ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

किञ्चित् दूषणं परिहरति । ननु यदि श्रुतिसाम्येन सोमभावादिष्टादिकारिणो रंहन्तीत्युच्यते, तदा सोमभावे तेषामनिष्टं श्रूयते, 'तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ती'ति, समानश्रुतौ च 'आप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनास्तत्र भक्षयन्ती'ति चन्द्रदृष्टान्तेन ते च भक्षयन्ते, ततश्च देवाः स्वान्नं पर्जन्येऽग्नौ कथं जुहुवुः, अतः

भाष्यप्रकाशः ।

च श्रद्धापदेनोक्तरीत्या निष्कामकर्तारो लभ्यन्ते । देवानां च प्रत्युपकारस्तेषामेवावश्यक इति होमं प्रति देवानां कर्तृत्वेन च त एव प्रतीयन्ते । सोमभावसाम्याच्चेति तृतीयं हेतुं गृहीत्वा विभजन्ते इष्टादिकारिणामित्यादि । धूममार्गे 'आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजे'ति 'तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवती'ति चोच्यते । अतः श्रुतिसाम्यात् पूर्वोक्तेष्टादिकारिण एव रंहन्ति, न सर्वे इति सिद्धमित्यर्थः ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥ सूत्रमवतारयन्ति किञ्चिदित्यादि । किं तदित्याकाङ्क्षायामाशङ्कामुखेन व्युत्पादयन्ति नन्वित्यादि । तदिति । सोमात्मकं द्रव्यम् । रश्मिः ।

वक्त्रे प्रारम्भोपाययोः रपी'ति विश्वात् । उक्तेति । तत्र फल एवेत्यादिभाष्योक्तरीत्या । तेषामिति । इष्टादिकारिणामेव । 'देवान्भावयताऽनेन ते देवा भावयन्त्विति वाक्यादेवकारः । त एवेति । इष्टादिकारिणः । 'यो वै श्रद्धामनारम्ये'त्याद्युक्तश्रुत्यैवकारः । तृतीयमिति । उपपत्तेश्चेत्यनुवर्तत इति । विभजन्त इति । प्रासङ्गिकत्वं सूचयन्तो व्याख्यान्तीत्यर्थः । एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमित्याशयेनाहुः धूमेति । छन्दोग्येऽस्ति । अभिप्राप्नुवन्तीति पूर्वेणान्वयः । एवेति । सर्वव्यवच्छेदकः ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥ आशङ्केति । मुखं प्रारम्भः । 'मुखनिःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोः रपी'ति विश्वः । नन्वित्यादीति । समानेति । बृहदारण्यके छन्दोग्यसमानश्रुतौ । एनानिति । धूममार्गेण सम्भूतान् कर्मिणः । तत्रेति । सोमलोके । भक्षयन्तीति । अयमर्थः । 'ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमः राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनास्तत्र भक्षयन्ति' । अत्र ते कर्मिणः चन्द्रं प्राप्यान्नं जलं भवन्ति । चन्द्रस्याप्पुष्पत्वात् । अन्नस्य जलवाचकत्वात् । तान् कर्मिणः । तत्र चन्द्रलोके । देवाः कर्मठाः । यथा सोमः राजानमिति । च(न्द्र)मसं सोमवल्लीरसम् । 'सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजे'ति वाक्यात् । अस्मानाप्यायस्व आप्यायनं कुरुष्वेति प्रार्थयन्ति । अपक्षीयस्व कर्मान्तःपातित्वात्कर्मरूपस्त्वमपक्षीयस्व । कर्मणामाप्यायनापक्षयजनकत्वात् । एवमाप्यायाप्याय पुनःपुनराप्यायनं कृत्वा भक्षयन्ति यथायं दृष्टान्तः, एवं तानन्नभूतान् जलभूतान् तत्र चन्द्रलोके भक्षयन्ति । छन्दोग्ये 'षोडश-
प्राक्तलः पुरुष' इत्युक्तेः । तत्रा'प्याप्यायस्वापक्षीयस्वे'ति वर्तते । तत्र द्रष्टव्यम् । यद्वा । भक्षणं भाष्यीयं । 'यमां पिबते वह्नि'रित्यादि वक्ष्यमाणम् । चन्द्रेति । सोमवल्लीरसदृष्टान्त उक्तोऽन्यैः, अत्र तु चन्द्रदृष्टान्त श्रुत्या यते । तेन षोडशकलः पुरुषः महाचम(स)स्य मतेन तैत्तिरीयोक्तुरीयचन्द्रांशः । तेन दृष्टान्तेन ते मीणश्च भक्षयन्त इत्यर्थः । तत इत्यादि । स्वात्मत्वात् । स्वान्नं आत्मरूपान्नम् । कथमिति ।

पञ्चाहुत्यभाव इत्याशङ्क्य, परिहरति वाशब्दः । तेषां सोमभावो गौणः । भक्षण
च । प्रकृतेऽप्यङ्गारत्वाच्चन्द्रमसः कथमाहुतिफलं भवेत् । सोमभावस्य भाक्तत्वमग्रं
निरूपयिष्यामः । इदानीं भक्षणस्य गौणत्वं निरूपयति । अन्नभावे हि मुख्यं
भक्षणं भवति । तदन्यस्यान्नभावो नोपपद्यते । ब्रह्मज्ञाने तु भवति । 'स सर्वं
भवति । तद्वैतत् पश्यन् ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति ।
प्रकृते तु तन्न । अनात्मवित्त्वात् । तथा सति मोक्ष एव भवेत् । अतो

भाष्यप्रकाशः ।

परिहारं व्याकुर्वन्ति तेषामित्यादि । गौणत्वे हेतुमाहुः प्रकृतेपीत्यादि । तथाच चन्द्रमसः स
गौणश्चेत्, एतेषां सुतरां गौण इत्यर्थः । ननु सोमभावस्य गौणत्वं नात्र विवक्षितम्, सूत्रे भाक्तपदस्य
नपुंसकत्वादेकवचनत्वाच्चेत्यत आहुः सोमभावस्येत्यादि । अग्रं इति । तथाच न सूत्रविरोध
इत्यर्थः । गौणत्वमुपपादयन्ति अन्नभाव इत्यादि । अन्यस्येति । ज्ञानिव्यतिरिक्तस्य । अन्न-
भावानुपपत्तिं विभजन्ते ब्रह्मज्ञाने त्वित्यादि । तुरूपपत्तिशङ्कानिरासे, द्वितीयस्तुर्हेतौ । तथाच
ज्ञानेन ब्रह्मभावे सर्वरूपता श्राव्यत इत्यन्नभावो ज्ञानिनो मुख्यः स्यात् । अज्ञानिनि तु तन्नोपपद्यते ।
तत्र हेतुः अनात्मवित्त्वादिति । यदि हि तेषामन्नभावो मुख्यः स्यात्, वामदेवादिवदात्मवित्त्वे
सति मोक्ष एव स्यात् । सर्वभावस्य तल्लिङ्गत्वात् । अतोऽन्नभावस्यामुख्यत्वेऽन्नभावस्यापि देहात्म-
भाववद्गौणत्वात् तद्भक्षणमपि गौणम् । अन्नस्यैव भक्ष्यत्वेन तेषां भक्ष्यत्वाभावादिति । उपपत्त्यमकं
रश्मिः ।

आत्महानेरपुरुषार्थत्वादात्मत्वमिन्नेन केन प्रकारेणेति प्रश्नः । अत इति । आत्महानेरपुरुषार्थत्वेन
सोमस्याहोम्यत्वात् । वाशब्द इति । अवधारणार्थकत्वादिति भावः । 'वाऽन्वाचये समाहारेऽप्यन्या-
न्यर्थे समुचये । पक्षान्तरे ग्रहे पादपूरणेऽप्यवधारण' इति विश्वात् । गौणत्वं इति । तेषां कर्मिणां
सोमभावस्य गौणत्वे । प्रकृतेपीत्यादीति । प्रकृते प्रथमाहुतौ । 'चन्द्रमा अङ्गारा' इति श्रुतेः ।
भवेदिति । सोमो राजा भवेत् । स इति । सोमभावः । गौण इति । श्रुत्युक्तत्वान्मुख्यत्वा-
भावेऽपि गौणस्तु वक्तव्य इति भावः । एतेषामिति । कर्मिणाम् । कर्मिणां जीवानां सत्यादिरूपत्वेन
सोमस्यान्नूपस्य भावो गौणः । ऐक्यासंभवात् । भक्षणं च गौणम् । न जीवानां भक्षणं संभवति
भोक्तृत्वात् । कर्मणि षष्ठी । प्रकृते नद्यङ्गाराः फलं भवन्तीति सोमभावो गौणोऽङ्गाराणाम् । एतेषां
हुतानां कर्मिणां जीवानां सत्यादिरूपत्वेन सोमभावोऽन्भावः सुतरां गौणः । अत्रेति । सूत्रे । भाक्त-
मिति । सोमभावो भाक्त एकं चेत्यनन्वयात् । एकस्य वचनं सूर्यस्मादित्येकवचनं तस्मात् । कपो
वैकल्पिकत्वम् । ज्ञानीति । जीवस्य सत्यादिरूपस्यान्यभावोऽन्भावः मुख्यसोमभावो नोपपद्यते ।
अत्रेति । 'प्रथिवी वा अन्नम्, आपो वा अन्नं' 'अद्यतेऽस्ति च मृतानी'त्येवंपरोऽन्नशब्दः । ब्रह्मज्ञाने
तु अनुपपत्तिनिरासो भवतीति भाष्यार्थमाहुः तुरिति । उपपत्तिशङ्का उपपत्त्यन्यथाज्ञानमनुपपत्तित्वेन
ज्ञानम् । अन्यस्यान्यभावेऽनुपपत्तिरुक्ता तस्या निरास इत्यर्थः । प्रकृते । अज्ञानिनि तुर्हेतुः । तत् ब्रह्म-
ज्ञानं न भवतीति प्रकृते तु तत्रेति भाष्यार्थ इत्याशयेनाहुः द्वितीय इत्यादि । तु तदिति । हेतुः
स ब्रह्मभावः । तदित्यव्ययम् । तथासतीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदि हीत्यादि । एवेति ।
सोमभावव्यवच्छेदकः एवेति । सर्वेति । सर्वभावः 'स सर्वं भवती'त्यादिभाष्योक्तश्रुत्युक्तस्य ।
देहात्मेति । देहः सुखीत्यादौ सुखमात्मधर्मः । निगेहितम्, चित्तप्रधानत्वात् । गौणत्वादिति ।
'अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादो' 'तद' इत्यत्र । अन्नस्यैवेति । एवकारः कर्मिणां

१. अन्नभाव इति प्रकाशपाठः, अन्यभाव इति रा

इति प्रतिभाति ।

-11

नक
 ३३ देवकर्तृत्वेन च । सोमभावसाम्याच्च । इष्टादिकारिणां धूममार्गव्युत्पादने
 सोमभाव उक्तः । अत्रापि प्रथमाहुतिफलं सोमभाव उच्यते । अतः श्रुतिसाम्या-
 दपि इष्टादिकारिणो रंहन्तीति सिद्धम् ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

किञ्चित् दूषणं परिहरति । ननु यदि श्रुतिसाम्येन सोमभावादिष्टादिकारिणो
 रंहन्तीत्युच्यते, तदा सोमभावे तेषामनिष्टं श्रूयते, 'तद्देवानामन्नं तं देवा
 भक्षयन्ती'ति, समानश्रुतौ च 'आप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनास्तत्र भक्षयन्ती'ति
 चन्द्रदृष्टान्तेन ते च भक्षयन्ते, ततश्च देवाः स्वान्नं पर्जन्येऽग्नौ कथं जुहुवुः, अतः

भाष्यप्रकाशः ।

च श्रद्धापदेनोक्तरीत्या निष्कामकर्तारो लभ्यन्ते । देवानां च प्रत्युपकारस्तेषामेवावश्यक इति होमं
 प्रति देवानां कर्तृत्वेन च त एव प्रतीयन्ते । सोमभावसाम्याच्चेति तृतीयं हेतुं गृहीत्वा विभजन्ते
 इष्टादिकारिणामित्यादि । धूममार्गे 'आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजे'ति 'तस्या आहुतेः सोमो
 राजा सम्भवती'ति चोच्यते । अतः श्रुतिसाम्यात् पूर्वोक्तेष्टादिकारिण एव रंहन्ति, न सर्व इति
 सिद्धमित्यर्थः ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥ सूत्रमवतारयन्ति किञ्चिदित्यादि ।
 किं तदित्याकाङ्क्षायामाशङ्कामुखेन व्युत्पादयन्ति नन्वित्यादि । तदिति । सोमात्मकं द्रव्यम् ।
 रश्मिः ।

वक्त्रे प्रारम्भोपाययोस्पी'ति विश्वात् । उक्तेति । तत्र फल एवेत्यादिभाष्योक्तरीत्या । तेषामिति ।
 इष्टादिकारिणामेव । 'देवान्भावयताऽनेन ते देवा भावयन्त्विति वाक्यादेवकारः । त एवेति । इष्टा-
 दिकारिणः । 'यो वै श्रद्धामनारम्ये'त्याद्युक्तश्रुत्यैवकारः । तृतीयमिति । उपपत्तेश्चेत्यनुवर्तत इति ।
 विभजन्त इति । प्रासङ्गिकत्वं सूचयन्तो व्याख्यान्तीत्यर्थः । एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारक-
 मित्याशयेनाहुः धूमेति । छान्दोग्येऽस्ति । अभिप्राप्नुवन्तीति पूर्वेणान्वयः । एवेति । सर्वव्यवच्छेदकः ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥ आशङ्केति । मुखं प्रारम्भः । 'मुख-
 निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोस्पी'ति विश्वः । नन्वित्यादीति । समानेति । बृहदारण्यके छान्दोग्यस-
 मानश्रुतौ । एनानिति । धूममार्गेण सम्भूतान् कर्मिणः । तत्रेति । सोमलोके । भक्षयन्तीति । अयमर्थः । 'ते
 चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमः राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनास्तत्र भक्षयन्ति' । अत्र
 ते कर्मिणः चन्द्रं प्राप्यान्नं जलं भवन्ति । चन्द्रस्यापुष्पत्वात् । अन्नस्य जलवाचकत्वात् । तान् कर्मिणः । तत्र
 चन्द्रलोके । देवाः कर्मठाः । यथा सोमः राजानमिति । च(न्द्र)मसं सोमवह्नीरसम् । 'सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां
 राजे'ति वाक्यात् । अस्मानाप्यायस्व आप्यायनं कुरुष्वेति प्रार्थयन्ति । अपक्षीयस्व कर्मान्तःपातित्वात्कर्मरू-
 पस्त्वमपक्षीयस्व । कर्मणामाप्यायनापक्षयजनकत्वात् । एवमाप्यायाप्याय पुनःपुनराप्यायनं कृत्वा
 भक्षयन्ति यथायं दृष्टान्तः, एवं तानन्नभूतान् जलभूतान् तत्र चन्द्रलोके भक्षयन्ति । छान्दोग्ये 'षोडश-
 प्राक्कलः पुरुषः' इत्युक्तेः । तत्रा'प्याप्यायस्वापक्षीयस्वे'ति वर्तते । तत्र द्रष्टव्यम् । यद्वा । भक्षणं भाष्यीयं
 ति । यमां पिबते वह्नि'रित्यादि वक्ष्यमाणम् । चन्द्रेति । सोमवह्नीरसदृष्टान्त उक्तोऽन्यैः, अत्र तु चन्द्रदृष्टान्त
 श्रुत्या यते । तेन षोडशकलः पुरुषः महाचम(स)स्य मतेन तैत्तिरीयोक्तुरीयचन्द्रांशः । तेन दृष्टान्तेन ते
 मिणश्च भक्षयन्त इत्यर्थः । तत इत्यादि । स्वात्मत्वात् । स्वान्नं आत्मरूपान्नम् । कथमिति ।

पञ्चाहुत्यभाव इत्याशङ्क्य, परिहरति वाशब्दः । तेषां सोमभावो गौणः । भक्षण
च । प्रकृतेऽप्यङ्गारत्वाच्चन्द्रमसः कथमाहुतिफलं भवेत् । सोमभावस्य भाक्तत्वमग्रे
निरूपयिष्यामः । इदानीं भक्षणस्य गौणत्वं निरूपयति । अन्नभावे हि मुख्यं
भक्षणं भवति । तदन्यस्यान्नभावो नोपपद्यते । ब्रह्मज्ञाने तु भवति । 'सं सर्वं
भवति । तद्वैतत् पश्यन् ऋषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चे'ति ।
प्रकृते तु तन्न । अनात्मवित्त्वात् । तथा सति मोक्ष एव भवेत् । अतो

भाष्यप्रकाशः ।

परिहारं व्याकुर्वन्ति तेषामित्यादि । गौणत्वे हेतुमाहुः प्रकृतेऽपीत्यादि । तथाच चन्द्रमसः स
गौणश्चेत्, एतेषां सुतरां गौण इत्यर्थः । ननु सोमभावस्य गौणत्वं नात्र विवक्षितम्, सूत्रे भाक्तपदस्य
नपुंसकत्वादेकवचनत्वाच्चेत्यत आहुः सोमभावस्येत्यादि । अग्रं इति । तथाच न सूत्रविरोध
इत्यर्थः । गौणत्वमुपपादयन्ति अन्नभाव इत्यादि । अन्यस्येति । ज्ञानिव्यतिरिक्तस्य । अन्न-
भावानुपपत्तिं विभजन्ते ब्रह्मज्ञाने त्वित्यादि । तुरूपपत्तिशङ्कानिरासे, द्वितीयस्तुर्हेतौ । तथाच
ज्ञानेन ब्रह्मभावे सर्वरूपता श्रान्यत इत्यन्नभावो ज्ञानिनो मुख्यः स्यात् । अज्ञानिनि तु तन्नोपपद्यते ।
तत्र हेतुः अनात्मवित्त्वादिति । यदि हि तेषामन्नभावो मुख्यः स्यात्, वामदेवादिवदात्मवित्त्वे
सति मोक्ष एव स्यात् । सर्वभावस्य तल्लिङ्गत्वात् । अतोऽन्नभावस्यामुख्यत्वेऽन्नभावस्यापि देहात्म-
भाववद्गौणत्वात् तद्भक्षणमपि गौणम् । अन्नस्यैव भक्ष्यत्वेन तेषां भक्ष्यत्वाभावादिति । उपपत्त्यमर्कं
रश्मिः ।

आत्महानेरपुरुषार्थत्वादात्मत्वमिन्नेन केन प्रकारेणेति प्रश्नः । अत इति । आत्महानेरपुरुषार्थत्वेन
सोमस्याहोम्यत्वात् । वाशब्द इति । अवधारणार्थकत्वादिति भावः । 'वाऽन्वाचये समाहारेऽप्यन्या-
न्यर्थे समुच्ये । पक्षान्तरे ग्रहे पादपूरणेऽप्यवधारण' इति विश्वात् । गौणत्वं इति । तेषां कर्मिणां
सोमभावस्य गौणत्वे । प्रकृतेऽपीत्यादीति । प्रकृते प्रथमाहुतौ । 'चन्द्रमा अङ्गारा' इति श्रुतेः ।
भवेदिति । सोमो राजा भवेत् । स इति । सोमभावः । गौण इति । श्रुत्युक्तत्वान्मुख्यत्वा-
भावेऽपि गौणस्तु वक्तव्य इति भावः । एतेषामिति । कर्मिणाम् । कर्मिणां जीवानां सत्यादिरूपत्वेन
सोमस्यान्नूपस्य भावो गौणः । ऐक्यासंभवात् । भक्षणं च गौणम् । न जीवानां भक्षणं संभवति
भोक्तृत्वात् । कर्मणि षष्ठी । प्रकृते नद्यङ्गाराः फलं भवन्तीति सोमभावो गौणोऽङ्गाराणाम् । एतेषां
हुतानां कर्मिणां जीवानां सत्यादिरूपत्वेन सोमभावोऽन्भावः सुतरां गौणः । अत्रेति । सूत्रे । भाक्त-
मिति । सोमभावो भाक्त एकं चेत्यनन्वयात् । एकस्य वचनं सूर्यस्मादित्येकवचनं तस्मात् । कपो
वैकल्पिकत्वम् । ज्ञानीति । जीवस्य सत्यादिरूपस्यान्यभावोऽन्भावः मुख्यसोमभावो नोपपद्यते ।
अत्रेति । 'पृथिवी वा अन्नम्, आपो वा अन्नं' 'अद्यतेऽस्ति च मृतानी'त्येवंपरोऽन्नशब्दः । ब्रह्मज्ञाने
तु अनुपपत्तिनिरासो भवतीति भाष्यार्थमाहुः तुरिति । उपपत्तिशङ्का उपपत्त्यन्यथाज्ञानमनुपपत्तित्वेन
ज्ञानम् । अन्यस्यान्यभावेऽनुपपत्तिरुक्ता तस्या निरास इत्यर्थः । प्रकृते । अज्ञानिनि तुर्हेतुः । तत् ब्रह्म-
ज्ञानं न भवतीति प्रकृते तु तत्रेति भाष्यार्थ इत्याशयेनाहुः द्वितीय इत्यादि । तु तदिति । हेतुः
स ब्रह्मभावः । तदित्यव्ययम् । तथासतीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदि हीत्यादि । एवेति ।
सोमभावव्यवच्छेदकः एवेति । सर्वेति । सर्वभावः 'स सर्वं भवती'त्यादिभाष्योक्तश्रुत्युक्तस्य ।
देहात्मेति । देहः सुखीत्यादौ सुखमात्मधर्मः । परं तिरोहितम्, चित्तधानत्वात् । गौणत्वादिति ।
'अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नाद' इत्यत्र । अन्नस्यैवेति । एवकारः कर्मिणां

१. अन्नभाव इति प्रकाशपाठः, अन्यभाव इति रश्मिपाठ इति प्रतिभाति ।

भक्षणमपि गौणम् । तथाहि । श्रुतिरेव गौणभावं शब्दस्य बोधयति । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते' इत्यत्र यथा पशुशब्दः, एवमत्रापि भक्षणं सहक्रीडनं सेवकभावः । चन्द्रतुल्यापदेशाय तथा वचनम् । तथा सति तेषाममरत्वेन तथा श्रुतिः । चन्द्रस्य भक्षणं तु क्षयादनुमीयते श्रुत्या, 'प्रथमां पिबते वह्नि'रित्यादि-

भाष्यप्रकाशः ।

व्याकुर्वन्ति तथाहीत्यादि । श्रुतिरिति । 'यावत्सम्पातमुषित्वे'त्यादिश्रुतिः । पशुशब्द इति । पशुतुल्यत्वबोधको गौण इति शेषः । एवमत्रापि त्यादि । यथा 'स्त्रियं भुङ्क्ते' इत्यत्राभ्यवहारो भोग एव, न तु चर्वणादिकम्, तथात्रापि भक्षणं क्रीडनादिकमित्यर्थः । नन्वेवमुपचारस्य किं प्रयोजनम्, न हि प्रयोजनं विना उपचारोपि युक्त इत्याशङ्कायां तत्प्रयोजनमाहुः चन्द्रेत्यादि । तथाच यथा चन्द्रः क्षीयते वर्धते च, तथैतेषां पुनः पुनरावर्तमाना अमरतां चाप्नुवन्तीत्येतदर्थं तद्वचनमित्यर्थः । ननु 'आप्यायस्वे'त्युक्तश्रुत्या चन्द्रस्यापि भक्षणं चेत्, कथमेतेषां गौणमित्यत आहुः चन्द्रस्येत्यादि । श्रुतिस्तु सोमोत्पत्तिनामकपरिशिष्टस्था । तथाच चन्द्रस्य भक्षणं तु श्रुत्यनुमानाभ्यां सिद्धत्वाच्च गौणमिति निश्चीयते । एतेषां तु न चन्द्रस्येव वरो येन पुनरेधेरन् । ततश्च रहिमः ।

व्यवच्छेदकः । तेषामिति । कर्मिणाम् । उपपञ्चमकमिति । 'तथा हि दर्शयती'ति सौत्रम् । यावदिति । भक्षयन्तीत्यस्यात्राव्यवहितोत्तरेयं श्रुतिः । 'तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वायैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त' इति । अर्थस्तु संपतन्त्यमुं लोकमनेनेति संपातः कर्मसमूहः । स यावानिति यावत्संपातम् । अव्ययीभावः । यावत्कर्मसमूहः तस्मिन् चन्द्रमण्डले उषित्वा । 'उष दाहे' । 'करेप्यग्निर्जलेप्यग्नि'रिति मनुस्मृतेः जले दाहः । अथ कर्मक्षयानन्तरमन्येन कर्मणा एतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गं पुनर्निवर्तन्त इति । वक्ष्यमाणं 'जायस्व प्रियस्वेत्येतत्तृतीयस्थान'मिति श्रुत्या । भाष्ये । शब्दस्येति । सोमभाव-शब्दस्य । भक्षयन्तीत्यस्य च । दर्शयतीत्यस्यार्थो बोधयतीति । मुख्यत्वे एनयोर्यावदित्यादि नोपपद्यते । पुरुषविधब्राह्मणश्रुतिमाहुः अथ य इति । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव स देवाना'मिति । प्रकृते । पश्विति । अमेदाज्ञानवत्त्वगुणयोगाद्गौणी तथा गृह्यत इति शैषिकोऽङ्गः । अभ्यवहार इति । 'भुज पालनाभ्यवहारयो'रिति धातुपाठात् । भोग एवेति । सुखदुःखसाक्षात्कारो भोगः । एवकारव्यवच्छेदमाहुः न त्विति । क्रीडनेति । आदिना सेवकत्वम् । तथाच यथा उपासकः पशुः अज्ञानवत्त्वगुणयोगात्तथा जीवस्य भक्षणमित्यत्र भोक्तुर्भक्ष्यत्वाभावेन भक्षणमिव भक्षणं भोगः सहक्रीडनं सेवकभावः, ननु चर्वणादिकमित्यर्थः । तथाच भोज्यत्वमात्र-गुणयोगात् 'तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ती'त्यत्र जीवेऽन्नपदं गौणमित्यर्थः । बृहदारण्यकटीकायामप्ये-वम् । तत्प्रेति । उपचारप्रयोजनम् । भाष्ये । चन्द्रेत्यादौ । चन्द्रतुल्यं अपदेशो लक्ष्यम् । 'अपदेशः स्मृतो लक्ष्य'मिति विश्वात् । तस्मै प्रयोजनाय । तथा वचनं उपचारत्वेन भक्षणवचनम् । तथा सति उपचारत्वेन भक्षणवचने सति । तेषां कर्मिणाममरत्वेन गुणेन चान्द्रेण । तथाश्रुतिरुपचारश्रुतिरित्यर्थ इत्याशयेन पिण्डितार्थमाहुः तथाच यथेत्यादि । एतदर्थमिति । अमरत्वेन चन्द्रतुल्यापदेशार्थम् । तद्वचनमुपचारवचनम् । श्रुत्यनुमानाभ्यामिति । अनुमानं च श्रुतिश्च श्रुत्यनुमाने । 'अल्पान्तरं पूर्वम्' 'अभ्यहितं चे'ति सूत्राभ्यां पूर्वनिपातः । श्रुत्येतिभाष्याच्छ्रुतिशब्दः । ताभ्याम् । अनुमानं तु अपक्षीयमाणचन्द्रः भक्षणवान् । क्षयात् । यन्नैवं तन्नैवम् । आपूर्यमाणचन्द्रवत् । एतेषामिति । कर्मि-णाम् । चन्द्रस्येवेति । षष्ठस्कन्वे षष्ठाध्याये 'कृत्तिकादीनि नक्षत्राणीन्दोः न्यस्तु भारत । दक्षशापा-

रूपया । देवानामभक्षणं भगवदवयवानामैव । अशनानशने तस्याविरुद्धे । आधि-
भौतिकानां देवानामशनमेव । तस्मात् भक्षणस्य गौणत्वात् सोमभावे न काचि-
चिन्ता ॥ ७ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे प्रथमं रहत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तन्नाशे यः श्रुत्यन्तरे भोगसद्भावः प्रतिपाद्यते, स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तत इति ।
अनन्दमीमांसायां च 'ते ये शतं पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दाः, स एकः कर्मदेवानामा-
नन्दः, ये कर्मणा देवानपियन्ती'ति विरुध्येत ।

एतेनैव भिक्षुक्तमप्यपास्तम् ।

अतस्तेषां तद्गौणमेवेत्यर्थः । ननु 'न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ती'ति श्रुत्यन्तरे देवाना-
मशनं निवारितम्, अतः पानश्रुतिरपि गौणीत्येवादरणीया, तथा सत्येषां भक्षणमपि गौणं सेत्स्यतीति
वृथायं प्रयास इत्याशङ्क्यामाहुः देवानामित्यादि । देवताविग्रहाधिकरणे देवतायाः शरीरसिद्ध्या
यज्ञादिहविर्भोक्तृत्वे सिद्धेऽशनं सिद्धमेवेत्यनशनश्रुतिर्भगवदवयवपरैव भवितुं युक्ता । यथा 'न ह वै
देवान् पापं गच्छती'ति श्रुतिः । अन्यथा 'तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णा'दित्यादेर्विरोधापत्तेः । अतो
देवभेदेन व्यवस्थैव श्रुत्योक्तम् । नच 'ऋतं पिबन्तौ' 'अनश्नन्नन्य' इतिवत् देवेषु श्रुतिद्वयाविरोधः
सम्भवति । जीवत्वात् । तस्य ब्रह्मणस्तु विरुद्धधर्माश्रयत्वादशनानशने अविरुद्धे । अत आधिभौति-
कानां कर्मसचिवानामशनमेवोचितमिति गौण्यभावाच्च प्रयासो व्यर्थ इत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्या-
दि । यस्माच्चन्द्रस्यैव मुख्यं भक्षणम्, नैतेषाम्, अत एषां सोमभावे बाधकाभावान्न कोपि दोष इत्यर्थः ।

अनेनापि सूत्रेणैतस्य विचारस्य केवलवैराग्यार्थता वारिता । अन्यथा व्याघ्रादिकृतभक्षण-
स्येवास्यापि सुतरां वैराग्यजनकतया तद्गौणीत्वप्रतिपादनव्यर्थत्वप्रसङ्गादिति । तस्मादस्योभयार्थ-
तैवेति निश्चयः ॥ ७ ॥ इति प्रथमं रहत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

रश्मिः ।

त्सोऽनपत्यस्तासु यक्षग्रहादितः । पुनः प्रसाद्य तं सोमः कला लेमे क्षयेधिता' इति वाक्यात् ।
क्षयेधिता इत्यपि पाठः । तन्नाशे इति । कर्मिनाशे । श्रुत्यन्तर इति । 'इति तु पञ्चम्यामाहुता-
वापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्यस्या अग्रे सोमभावश्रुतेरन्यश्रुतौ । 'स उल्बावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः
शयित्वा यावद्वाय जायते स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽमय एव हरन्ति यत एवेतो
यतः सम्भूतो भवती'त्यस्याम् । विरुध्येतेति । नच मोक्षाभावोक्तेः कर्मभिरेव न विरोध इति
वाच्यम् । भिक्षुक्तमिति । तेन भगवद्विष्णुमते कर्मिणां चन्द्रवद्भक्षणं मुख्यमित्युक्तम् । अपास्त-
मिति । कर्मिणां गौणभक्षणोक्त्यापास्तम् । तेषामिति । कर्मिणां तद्भक्षणं गौणम् । एवेति । उक्तरीत्या
जागरूकत्वादेवकारः । ननु नेति । श्रुतिश्छान्दोग्ये स्पष्टार्था । पानेति । 'ऋतं पिबन्ता'विति । अय-
मिति । गौणत्वसाधनेन प्रत्यक्षविषयः । यज्ञादीति । आदिना प्रभुप्रसादान्नम् । 'अद्धीदिन्द्र प्रस्थि-
तेमा हवींषी'ति श्रुतेः । अद्धि इत् इन्द्र प्रस्थिता इमा स सोडा हवींषि । एवकार इन्द्रयागस्युतेः । इत्यादे-
रिति । पापगमनबोधकवाक्यस्य षाष्ठस्य । अशनेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म न चेति । आधीत्यादि-
भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत आधीति । एवेति । 'अद्धीदिन्द्रे'ति श्रुतेरेवकारः । नेति । व्यवस्थायाः
पूर्वरीत्याऽसिद्ध्या नेत्यादिः । चन्द्रस्यैवेति । एवकारः कर्मव्यवच्छेदकः । एतेषामिति । कर्मिणाम् ।
एषामिति । कर्मिणाम् । उभयेति । ज्ञानवैराग्योभयार्थता । एवकारस्तु उपक्रमस्यासञ्ज्ञातविरोधत्वेन
ज्ञानार्थतोपसंहारेण 'तस्माज्जुगुप्सेते'त्यनेन वैराग्यार्थतेति ॥ ७ ॥ इति प्रथमं रहत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

कृतात्ययेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥ (३.१.२.)

प्रथमाहुतिः सफला विचारिता । द्वितीयां विचारयितुमधिकरणारम्भः । सोमस्य पर्जन्यहोमे वृष्टित्वमिति । सोमाद्वृष्टिभावे रूपरसादीनां हीनतया प्रतीयमानत्वात् यागस्यावान्तरफलं तत्र भुङ्क्ते इति निश्चितम् ।

तत्र संशयः । किं सर्वमेवावान्तरफलं तत्र भुङ्क्ते, आहोस्विदनुशयवान् वृष्टिर्भवतीति ।

सद्भासनयाग्रिमजन्मनि सदाचारयुक्त एव स्यादिति । 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदा' इति बाधोपलब्धेः । अतो विचार उचितः ।

तत्रावान्तरफलस्यावशेषे अवान्तरफलत्वबाधाज्ज्ञानौपयिकशरीरभावादेव सदाचारसिद्धेः प्रयोजनाभावाच्च निरनुशय एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीत्येवं प्राप्ते, उच्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

कृतात्ययेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः प्रथमेत्यादि । ननु द्वितीयस्यां किं विचारणीयम्, येनायं संरम्भ इत्यत आहुः सोमस्येत्यादि । सोमादिति । सोमभावानन्तरम् । निश्चितमिति । 'सोमं राजानं जुह्वति, तस्या आहुतेर्वर्ष सम्भवती'ति सोमाद्वीनभावबोधिकया आहुतिफलश्रुत्यैव निश्चितम् । तत्र संशय इति । तत्र भोगे संशयः । अनुशयवानिति । अनुपश्चाच्छेते, कर्मफलभोगानन्तरं तिष्ठति यः शेषः, सोऽनुशयस्तद्वान् । नन्वेतद्विचारस्य किं प्रयोजनम्, यथाकथञ्चिदस्त्वित्यत आहुः सद्भासनयेत्यादि । तथाच सर्वस्य स्वभावाधीनतयोभयविधं कर्म संभवति, तत्र निरनुशयत्वे, पूर्वकृतदुष्कर्मभोगस्यानुकृत्वात् तदनुवृत्त्या कर्पूययोनित्वमापद्येतेति तद्विचार उचित इत्यर्थः ।

एवं विचारावश्यकत्वं समर्थयित्वा पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि ।

रश्मिः ।

कृतात्ययेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥ सोमभावेति । श्रद्धायाः सोमभावादन्तरमिति शेषः । सोमादिति भाष्ये भावप्रधानः । भाष्ये श्रद्धारूपस्य जीवस्य सोमं प्राप्य वृष्टिभावे इत्यप्यर्थः । रूपरसादीनामपाकजानां हीनतया वृष्टेः सोमाद्वीनत्वं प्रत्यक्षसिद्धं यागस्य मुख्यं फलम् । स्वर्गोऽवान्तरं फलम् । तत्रेति वृष्टिभावे । भुङ्क्ते । रूपरसादीनामित्यत्रादिसिद्धेन शब्दगन्धस्पर्शाः । प्रकृते । आहुतीति । एवकारोऽन्यस्य शब्दस्य व्यवच्छेदकः । भाष्ये । सर्वमेवेति । सामान्ये नपुंसकम् । एवकारो विशेषव्यवच्छेदकः । तत्रेति । वृष्टिभावे । प्रकृते । अन्विति । 'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयो'रिति विश्वादनुबन्धेऽनुशयशब्द इति शब्दः । यः प्रारब्धसञ्चितक्रियमाणेषु कर्मसु यत्किञ्चित्कर्मजन्यभोगसाधकसामग्रीशेषः । एतद्वीति । अनुशयरूपकर्मणो विचारस्य । यथेति । अनुशयवत्त्वेनाननुशयवत्त्वेन वा । अत आहुरिति । अतो द्वितीयकोटौ हेतुमाहुरित्यर्थः । स्वभावेति । गीतापञ्चमाध्याये 'न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य' इति श्रुतिः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तत' इति वाक्यात् । उभयेति । कर्पूयमणीयोभयविधम् । निरनुशयत्वं इति । निष्क्रान्तमनुशयपदान्निरनुशयं सूत्रं तत्त्वे । तद्विचारः

कृतात्यये अनुशयवान् । कृतस्य सोमभावस्यात्यये नाशे सति अनुशयवान्
अवान्तरफलसाधकलेशसहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोति । कुतः । दृष्टस्मृतिभ्याम् ।
दृष्टं तावत् भोगसाधकमूलद्रव्यनाशेपि भोगसाधकतादृशदेहवस्त्रादिसहित

भाष्यप्रकाशः ।

अयमर्थः । आहुतिभिर्द्युलोके नीतानां द्युलोकाग्नौ देवकृतहोमोत्तरं सोमभावः । ततः पर्जन्याग्नौ हुतानां तेषां वृष्टिभावः । स हि न तत्कालमेव, किन्तु कृतकर्मभोगान्ते इति चन्द्रमण्डलमारूढानां धूममार्गिणामवस्थाबोधिकाया 'आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति, तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वायैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशाद्वायु'मित्यादिकया श्रुत्यावसीयते । सम्यक् पतत्युत्पतत्यसाल्लोकात् स्वर्गलोकमिति व्युत्पत्त्या सम्पातपदेन कर्मबोधनात् । एवं सति सकामानां धूममार्गिणां सुकृतभोगोत्तरं यथा आवृत्तिः, तथैतेषां भोगोत्तरमेव वृष्टिभाव इति न्यायसाम्यात् सिध्यति । स च भोगः सकामानां मुख्यं फलम्, निष्कामानामवान्तरफलम् । उभयथापि फलत्वस्याप्रच्यवात् सर्वस्य भोगः प्राप्नोति, न त्ववान्तरफलत्वे सशेषत्वम् । यदि तस्मिन् शेषोऽङ्गीक्रियते, तदा तत्र अश्रुक्तेऽवान्तरफलस्यावशेषे 'यावत्सम्पात'श्रुत्यनुरोधेनावान्तरफलत्वबाधः । नचानुशयाभावे सद्वासनाशून्यतायामग्निजन्मनि सदाचाराभावप्रसङ्गादवशेषस्यावश्यकत्वं शङ्क्यम् । उक्तरूपेण देवकृतोद्यमेन ज्ञानौपयिकशरीरभावादेव घटे छिद्रादित्यवत् सदाचारसिद्धेर्न तस्य किञ्चित्प्रयोजनम् । अत उक्तेहेतुद्वयाभिरनुशय एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति ।

सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति कृतेत्यादि । कृतपदेनात्र सोमभाव एवोच्यते । प्रकृतप्रश्नप्रतिवचने रक्षितः ।

इति । अनुशयविचारः । आहुतिभिरिति । आहुतिभिः करणैः अग्निभिः कर्तृभिः नीतानां जीवानाम् । 'तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्रय एव हरन्ती'ति श्रुतेः । एवकारेणाहुतिव्यवच्छेदात् । तत्कालमेवेति । तस्मिन् होमकाले । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एवस्तु होमकालान्यकालव्यवच्छेदकः । कर्मेति । अग्रे एवः श्रुतित्वात् । यथेतमिति । यथा इतं आकाशाद्वायुं निवर्तन्त इत्यन्वयः । 'यथेतमाकाशाद्वायुं वायुर्मूत्वाग्रं भवत्यग्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षती'ति पाठः । अनेन इत्यादिकयेत्यत्रादिपदार्थोप्युक्तः । अवान्तरेति । 'नाऽभुक्तं क्षीयते कर्मे'त्यवान्तरफलम् । कर्मणः प्रतिबन्धकत्वात्सायुज्ये । सर्वस्येति । सकामनिष्कामरूपस्य । न त्ववान्तरेति । रूपरसादीनां भोगस्य । पूर्वपक्षभाष्यं व्याकुर्वन्ति स्म यदीति । तस्मिन्निति । भोगे । शेष इति । जीवे कर्मशेषः । अवान्तरेति । उत्तरफलेऽनुवृत्त्यांशतोऽवान्तरफलत्वबाधः । ज्ञानौपयिकेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म नचेत्यादिना । संशयद्वितीयकोटिसत्त्वे पूर्वकोटिरूपपूर्वपक्षप्रतिबन्धात् शङ्का । भाष्ये द्वितीयकोटौ सद्वासनायाः सदाचारे कारणत्वमुक्तम् । तत्र निष्कामा अनुशयवन्तः । सद्वासनायाः अम्बरीषवदित्यनुमानं फलति । एवं सत्यनुशयाभाव इत्यादिः । अवशेषस्येति । प्रारब्धातिरिक्तकर्मशेषस्य । तथाच न पूर्वपक्षसमर्पिका पूर्वकोटिरिति भावः । अनावश्यकत्वं वदति पूर्वपक्षी उक्तरूपेणेत्यादि । प्रथमसूत्र एव तत्र पूर्वजन्मनीत्यादिभाष्येण उक्तं रूपं देवाधिष्ठानसम्पादकत्वं यस्योद्यमस्य तेन । एवेति । अयं सदाचारवाचकपदव्यवच्छेदकः । तस्येति । अवशेषस्य । अत इति । प्रयोजनाभावात् । उक्तेति । भाष्योक्तसदाचारसिद्धिप्रयोजनाभावरूपहेतुद्वयात् । एवेति । हेतुद्वयादेव । एवेति । कृतकर्मव्यवच्छेदकः । प्रकृतेति । पञ्चाशिविद्यायाम् । 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रवाहणस्य जैबलेः श्वेतकेतुं प्रति प्रश्नः । जैबलेः गौतमं प्रति प्रतिवचनम् ।

एव तस्मात् स्थानादपगच्छति । अन्यथा सद्य एव देहपातः स्यात् । अतो यथा
लोके सानुशयः, तथात्रापि । स्मृतिश्च 'यद्यत्र नः स्वर्ग्यसुखावशेषितं खिष्टस्य
दत्तस्य कृतस्य शोभनम् । तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्यात् वर्षे हरिर्य-
ज्ञजतां शं तनोति' इति देवगाथा । अतो ज्ञानौपयिकजन्म सानुशयवत् एव
भवति । अन्यथा पूर्वजन्मस्मृत्यभावे विषयासक्तिः प्रसज्येत ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रथमं तस्यैव देवकृतत्वेनोक्तत्वात् । न तु कर्म । तस्य मुख्यफलावधिकत्वेनावान्तरफलभोगतस्तद-
त्ययाभावादत्ययपदविरोधापत्तेः । अनुशयश्चात्रावान्तरफलसाधिका या सामग्री तस्या लेशः ।
अतः सोमभावनाशे तथेत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति दृष्टमित्यादि । अन्यथा सद्य एव देहपातः
स्यादिति । उक्तरूपस्य लेशस्यापि कर्मजन्यत्वेन कर्मनाश एव तन्नाशात् 'प्रारब्धकर्मनिर्वाणो न्यप-
तत् पाञ्चभौतिक' इतिवत् सद्य एव देहः पतेत् । तथा सति गमनं न सम्भवेत् । अतो यथा लोके
सानुशयः, तथात्राप्येत्यर्थः । नन्वेवं सत्यावश्यकत्वाद्वाच्यं कर्मशेष एवानुशयोस्तु, न तु साम-
ग्रीशेषोपीत्यत आहुः स्मृतिरित्यादि । तथाचास्यां गाथायां शेषितं खिष्टं दत्तं कृतमित्यनुक्त्वा,
यत् 'खिष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभन'मिति खिष्टादिसम्बन्धिसमीचीनमुक्तम्, तेन कर्मजन्यो भोगसा-
धकसामग्रिलेश एव विवक्षित इति ज्ञायते, न कर्मशेषः, अतः स एवात्रानुशय इत्यर्थः । सिद्ध-
माहुः अत इत्यादि । ननु 'कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठति । मज्जमानस्य संसारे यावद्
दुःखादिमुच्यते' इत्यन्या स्मृतिः कर्मरूपमप्यनुशयं दर्शयतीति नैकान्तत उक्तरूपानुशय-
निश्चय इत्यत आहुः अन्यथेत्यादि । उक्तरूपस्यानुशयस्याभावे पूर्वजन्मस्मारकस्याभावेन पूर्व-
जन्मस्मृत्यभावे सति विषयासक्तिः प्रसज्येत । अतः प्रकृते उक्तरूप एवानुशयो ग्राह्य इत्यर्थः ।

रश्मिः ।

तस्य प्रश्नस्य प्रतिवचने । तस्यैवेति । सोमभावस्यैव । एवोऽन्यव्यवच्छेदकः । नत्त्विति । कृतशब्देन
ननु कर्म ग्राह्यम् । तस्येति । प्रारब्धातिरिक्तकर्मणः सञ्चितस्य क्रियमाणस्य वा । येति । कर्मरूपा ।
तथेति । वृष्टिभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । एवकारः सूत्रप्रामाण्यात् । एवेति । दृष्टमित्यादीति । तादृशेति ।
अनुशयदर्शनवद्देहवस्त्रादिसहितः । एवेति । प्रत्यक्षात् । अन्यथाशब्दं व्याकुर्वन्ति स्म उक्तरूपस्येति ।
अन्यथेत्यस्य अनुशयाभाववत्त्वेनान्येन प्रकारेण देहवस्त्रादिसहित इत्यर्थं मत्वोक्तं तन्नाशादित्यन्तम् ।
तथा चान्यथेत्यत्र प्रकारे थात् । पञ्चम्या अव्ययत्वानुक्तम् । एवेति । लेशलेशिनोस्तथादर्शनादेवकारः ।
तन्नाशात्प्रकारात् । प्रकारो देहादौ । अन्यथाशब्दं व्याख्याय सद्य एवेत्यादिभाष्यं व्याख्यान्ति स्म
प्रारब्धेति । सद्य एवेति । विलम्बव्यवच्छेदकः । अतो यथेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतो यथेति ।
अत्रेति । पञ्चाग्निविद्यायाम् । लाघवादिनि । शरीरलाघवात् शक्यतावच्छेदकलाघवाच्च । न
कर्मेति । यद्येवं स्यात्तदा 'कृतस्य शोभन'मित्येव वदेत् । स एवेति । खिष्टादिरूपभोगसाधकसामग्री-
शेषः । एवकारोऽन्यभाष्यकृतसंमत्या । भाष्ये । स्मृतिमत् जन्म नारदस्येव । नोऽस्माकं देवानाम् । वर्षे
अजनाभे भारतवर्षे । यत् यस्मात् । अत इति । देवाभिलषितत्वात् । एवेति । 'कपूयचरणा अभ्याशो
यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्नि'ति श्रुतेरेवेति । प्रकृते । विषयेति । विषयासक्तित्वेन । तत्कृतपूर्व-
जन्मीनदुःखस्मृत्यभावेन कार्यकारणभावात् । एवेति । नारदभरतादौ दृष्टविषयानासक्तिमङ्गलियै-

ननु अनुशयसहकृत एव जीवो नाद्भिः परिष्वक्तो भवेत्, अत आह यथेतम् ।
यथागतम् । अन्यथा प्रश्ननिरूपणयोर्बाधः स्यात् । तर्हि तावद्वान्तरफलसाधक-
सहितः स्यात्, अत आह अनेवं च । एवम्प्रकारयुक्तागमनं नास्ति । भोगस्य

भाष्यप्रकाशः ।

पुनः शङ्कते नन्वित्यादि ।

अयमर्थः । पूर्वजन्मसारकं यद्दृष्टं वक्तव्यं संस्कृतेन्द्रियप्रभृति, तदेहमन्तरेण स्वकार्यास-
मर्थं सदेहमाक्षेप्यति । तथा सति तत एव सिद्धावपां परिष्वङ्गो निःप्रयोजन इति सोमभावना-
शेषामपि साजालान्नाशापत्त्या प्रक्रान्तत्याग ईदृशेनुशये स्यात् । अतोऽयमयुक्त इति पूर्वपक्ष्याशयः ।

सिद्धान्तमाहुः यथागतमित्यादि । धूममार्गे यथेतमित्युक्तम् । अत्राप्यग्रे वृष्टिभावादिरु-
च्यते । अतः प्रकारान्तरीयदेहाङ्गीकारे तद्विरुध्येतेत्यतो न तथेत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ।

तेन सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । अपां भिन्नप्रकारत्वं तु भोगमात्रसाधिकाभ्यः पूर्वाम्य
इदानीन्तनानां वैराग्यसांहित्यात् संस्काराधिक्येन तत उत्कर्षाच्च बोध्यम् ।

अत्रैवं सूत्रार्थः सिध्यति । कृतात्यये देवकृतस्य सोमभावस्य नाशे सति, अनुशयवान्
तच्छेषवान् । यथेतं पूर्ववदद्भिः सम्परिष्वक्तः । अनेवं च, अपां संस्कृतत्वात् भिन्नप्रकारेण
रश्मिः ।

वकारः । तत एवेत्यादि । संस्कृतेन्द्रियप्रभृतिभिः । एवकारोऽपां व्यवच्छेदकः । संस्कारसिद्धौ ।
संस्कारार्थोऽपां परिष्वङ्गः । साजालादिति । सोमभावाच्चन्द्रत्वेन साजालात् । नचैकघटनाशेऽपरघट-
नाशापत्तिरिति वाच्यम् । अपेक्षाबुद्ध्यविषयसाजालापेक्षणात् । चन्द्रत्वेन साजाले वर्तत इति साजा-
लान्नाशापत्तिः । घटत्वेन साजाले न वर्तत इति । प्रक्रान्तस्थापां पुरुषभावस्य त्यागः । ईदृश इति ।
कर्मजन्ये भोगसाधकसामग्रीलेशमात्ररूपे । स्यादिति । अपां सामग्र्यन्तर्गतत्वाभावात्स्यात् । अय-
मिति । उक्तानुशयः । तथाचायं भाष्यार्थः । अनुशयसहकृत एव, ननु भोगासाधकसामग्रीसहित इत्येव-
कारो भोगासाधकसामग्रीं व्यवच्छिन्नति । अत आह नाद्भिर्भोगासाधकसामग्रीरूपाभिः परिष्वक्तो
भवेत् । अत एतादृशपूर्वपक्षाद्भगवान्व्यास आह यथेतमिति । प्रकृते । धूममार्ग इति ।
‘अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्त इत्युपासत’ इत्यादिना छान्दोग्योक्ते । यथा येन प्रकारेण इतं गतं
चन्द्रलोके तथा एतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतं इत्यर्थः । अग्रे तमेवाध्वानमाह ‘आकाशमाकाशाद्वायुं
वायुर्मूर्त्वे’त्यादिना । अर्थः पूर्वमुक्तः । कर्मा आकाशं प्रतिपद्यते । अत्रापीति । अर्चिरादिमा-
गैपि । वृष्टीति । अब्रूपत्वम् । आदिनाच्चेतनादि । अन्यथेत्यादिभाष्यार्थमाहुः अतः प्रकारेति ।
श्रुत्युक्तत्वादप्रकारादन्यप्रकारो निष्प्रयोजनास्यागप्रकारः तत्सम्बन्धिदेहाङ्गीकारे तत् प्रश्ननिरूपणं
अब्रूपदेहविषयकं विरुध्येत बाध्येत । ‘यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती’ति प्रश्नः । ‘इति
तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती’ति निरूपणम् । अधिकमाहुः सङ्गत्यर्थम् । इत्यत इत्यादि ।
न तथा कर्मजन्यभोगसाधकसप्रयोजनसामग्रीमात्रलेशत्वेन लेशो नेत्यर्थः । शेषं स्फुटमिति । तर्हि
यथेतमित्यङ्गीकृते तावत् अपां पुरुषवचस्त्वमवधि मोक्षवान्तरफलं शरीरं तत्साधिका निःप्रयोजनसप्रयो-
जनसामग्री कर्मजन्या तत्सहितः स्यात् । ततु चन्द्रमण्डले भोगस्य जातत्वान्न सम्भवति । आगमनस्य-
तादृशभोगजनकत्वरहितसामग्रीसहितत्वेन यथेतं तथागमनाभावादतो भगवान् व्यास आह अनेवं
चेति । च पुनः आगमनमनेवं भिन्नो भोगरहितप्रकारस्तेन युक्तमागमनमपाम् । एवंप्रकारो भोगजन

जातत्वात् । चकारात् वैराग्यसहितोपि । तस्मादनुशयवान् भिन्नप्रकाराद्भिः परि-
 वृक्तो देवकृपासहितो वृष्टिर्भवतीति ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति काष्ण्णाजिनिः ॥ ९ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु नात्रोत्तमजन्मार्थमनुशयोऽपेक्ष्यते, चरणा-
 देव भविष्यति, 'तद् य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत् ते रमणीयां योनि-
 मापद्येर'न्नित्यादिना यः पूर्वजन्मनि विहिताचारं करोति, स उत्तमं जन्म प्राप्नोति,
 यस्तु निषिद्धाचरणं करोति, स श्वादियोनिं प्राप्नोतीति 'साधुकारी साधुर्भवती'-
 त्यादिश्रुत्या च प्रतिपाद्यते, प्रकृते तु तस्य रमणीयचरणस्य चरणादेव तस्य सम्यग्
 जन्म भविष्यति, किमनुशयसहभावेनेति चेत् । न । चरणश्रुतौ या योनिरुक्ता, सा
 उपलक्षणार्था, अनेन पूर्वजन्मनि समीचीनं कृतमिति ज्ञापिका, न तु तस्मिन्

भाष्यप्रकाशः ।

नीचैर्वृष्टिभावार्थं रंहति । चकारो नीचैरागमनस्य द्योतकः । तत्र हेतुः दृष्टस्मृतिभ्यामिति ॥८॥
 चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति काष्ण्णाजिनिः ॥९॥ किञ्चिदित्यादिना सूत्रमवतार्य
 पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । श्रुतौ 'अभ्याशो हे'ति पदं क्षिप्रार्थकम् । यत्पदं तु क्रियावि-
 शेषणं हेत्वर्थकं वा । तथाच यद्यप्येताभ्यां श्रुतिभ्यां यथायथमाचारतः कर्मतश्च जन्मोक्तम्, तथापि
 प्रकृते पञ्चाग्निप्रकरणे तु चरणादेवोक्तम्, अतोत्र तदेव ग्राह्यमित्यर्थः । परिहाराशयमाहुः नेत्यादि । चर-
 णस्य जन्मनियामकत्वोपगमेपि न तज्जन्मीनकर्मनियामकत्वम् । उक्तरूपनिषिद्धकर्मप्रत्यक्षविरोधात् ।

रहिमः ।

कत्वं तद्युक्तागमनमपां नास्ति । भोगस्य चन्द्रमण्डले जातत्वादागमनसमये तदभावात् । उपसंहारा-
 दाहुः चकारादिति । अपिनानेवं चेत्यस्य यथेतमित्यनेन समुच्चयः । अपिः समुच्चये । एवं शेषं स्फुट-
 मित्यर्थः । वैराग्येति । भोगानन्तरं वैराग्यप्रसिद्धेः । 'तस्माज्जुगुप्सेते'त्युपसंहाराच्च । संस्कारेति ।
 संस्कृतेन्द्रियसंस्कारेण द्विगुणसंस्कारेण ततो गमनादुत्कर्षात् । बोध्यमिति । अनुशयवानिति ।
 विद्याप्रकरणेन कपूययोनिबाधाय ज्ञानौपयिकदेहसाधनाय चेदम् । देवकृपासहित इति तु देव
 इत्यनुवृत्तावपि पुनर्देवाः सोमः राजानं जुह्वतीति देवपदोपादानात् । तच्छेषवानिति । कर्मजन्य-
 भोगसाधकसामग्रीलेशवान् । भिन्नेति । गमनप्रकारे भोगसाधकत्वं आगमनप्रकारे वैराग्यसाहित्यम् ।
 भोगस्य जातत्वात् । किञ्च । गमनमुच्चैः शुलोकस्योच्चत्वात् । तद्विन्नप्रकारेण नीचैर्नीचैस्त्वेन । अनेन
 यथेतमनेवं चेत्यनयोर्विरोधः परिहृतः । यथेतं तथागतं इत्युक्त्वानेवं आगमनमित्युक्तेर्विरोधः । रंहती-
 त्यनुवर्तते पूर्वसूत्रात् । चकारार्थो भाष्ये वाच्य उक्तोऽतस्तस्य भाष्योक्तस्य द्योत्यार्थमाहुः चकार इति ॥८॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति काष्ण्णाजिनिः ॥ ९ ॥ इतिपदमिति । नच 'अव्य-

यादाप्सुप' इति विभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन पदत्वाभावः 'न लुमताङ्गस्ये'ति सूत्रादिति शङ्क्यम् । पदशब्दस्य
 शब्दे लक्षणाङ्गीकारात् । अमेदो लक्षणा । पदशब्दयोरमेदात् । शक्तं पदं वा । क्वचिन्नैयायिकमताङ्गी-
 कारात् । यथात्रेव सोमाद्वृष्टिभावे रूपरसादीनामिति । एताभ्यामिति । रमणीयचरणकपूयचरणाभ्यां
 'साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवती'त्येताभ्याम् । जन्मेति । कपूयरमणीयजन्मोक्तम् ।
 चरणादेवेति । एवकारः साधुकारीतिश्रुतिव्यवच्छेदकः । अनुशयव्यवच्छेदको वा । तदेवेति ।
 चरणम् । एवकारोऽनुशयसहभावव्यवच्छेदकः । अन्यथेत्यादि विवृण्वन्ति स्म चरणस्य जन्मे-
 जन्मादि । अयमन्यथाशब्दार्थः । अपिर्गर्हायाम् । उक्तेति । भाष्योक्तश्रुत्युक्तकपूयचरणरूप-

जन्मनि समीचीनकरणे नियामिका, अन्यथा ब्राह्मणानां निषिद्धकरणं न स्यात्
तस्मादनुशयोऽपेक्ष्यते ज्ञानोपयोगार्थमिति काष्णार्जिनिराचार्यो मन्यते ।

काष्णार्जिनिग्रहणं पञ्चाग्निविद्याया भिन्नप्रकारत्वज्ञापनार्थम् । तस्मादस्य
स्वमते भिन्नत्वान्न शङ्का, नचोत्तरम् । न हि पञ्चाग्निविद्यायां पुरुषादन्यभावः सम्भवति । प्रकरणपरिगृहीता श्रुतिर्नान्यत्र न्यायसम्पादिका ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अतस्तदर्थमनुशयेऽवश्यं वाच्ये जन्मबोधिकापि चरणश्रुतिः 'काकवदेवदत्तस्य गृह'मितिवत् पूर्वजन्म-
कृतं समीचीनं कर्मोपलक्षयिष्यति । यत् ये रमणीयचरणास्ते रमणीयां योनिं आसमन्तात् पथेरन् ।
गत्यर्थपद्यतेर्ज्ञानार्थत्वात् तत्र विशेषावधारणे कर्मजन्यां तां योनिं ज्ञापयेयुरित्यर्थात् । अतः सिद्ध-
मनुशयेनेति काष्णार्जिनेराशयः । नामग्रहणप्रयोजनमाहुः काष्णार्जिनीत्यादि । भिन्नप्रकारत्वं
तु कर्मशेषरूपानुशयशून्यत्वम् । तेन सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । काष्णार्जिनिमतीयात् कर्मशेष-
रूपानुशयात् अस्य भोगसाधकसामग्रीशेषरूपस्य फलशेषस्यानुशयस्य भिन्नत्वात् तस्य च दृष्टस्मृ-
तिभ्यां सिद्धतया चरणेन गतार्थताया आपादयितुमशक्यत्वान्नाशङ्का । तदभावादेव च नोत्तरमप्य-
पेक्षितमित्यर्थः । एतदेवोपपाद्य दर्शयन्ति न हीत्यादि । पञ्चाग्निविद्यायां हि उक्तप्रकारेण देवैर्हु-
तस्य प्रश्ननिरूपणाभ्यां पुरुषभावः प्रतिपादितः, अतः साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलावश्यंभावनियमेन पुरु-
षादन्यभावो न सम्भवत्यतोऽस्याः कर्मान्तराद्भिन्नप्रकारत्वम् । पञ्चाग्निश्रुतिश्च प्रश्नादिबोधितप्रकरण-
परिगृहीता न कर्मान्तरस्थले न्यायसम्पादिका । अतो नात्र शङ्कोत्तरे, किन्त्वन्यत्रैव ते इत्यर्थः ॥९॥

रश्मिः ।

प्रत्यक्षविरोधात् । व्युत्क्रमेण व्याख्याने यदि वाक्यार्थज्ञानं भवेत्तदोपलक्षणज्ञानं तेन ज्ञापक-
रूपार्थान्तरमिति वक्तुमाहुः अत इति । तदर्थमिति । निषिद्धकर्मकरणनिवृत्तये । मशकार्यो धूम
इतिवत् मशकनिवृत्तये इत्यर्थात् । 'अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्विति' कोशात् । जन्मबोधि-
कापि । शक्यार्थो जन्मेत्यर्थः । तथापि युगपद्वृत्तिद्वयविरोधो न, उपलक्षणस्य तात्पर्यवृत्तौ पर्यवसानात् ।
शब्दमात्रस्य व्यञ्जकत्वमपीष्यत इत्याहुः काकवदिति । मनुबन्तम् । गृहस्य तटस्थलक्षणम् । उपेति ।
तात्पर्यवृत्तिं समीचीनकर्मनिष्ठां करिष्यति । उपलक्षणं समीपपदार्थलक्षणा सा तात्पर्यानुपपत्तौ स्वबीजे
पर्यवस्यति लाघवात् । शक्यसम्बन्धस्य पाश्चात्यस्य स्वीकारे गौरवात् । तथाच क युगपद्वृत्तिद्वय-
विरोधः । यत् यथा भवति तथा । यत् यस्माद्वा । तच्चेत्यादि । पदने ज्ञानत्वरूपविशेषावधारणे ।
तामिति । रमणीयां योनिमस्य जीवस्य ज्ञापयेयुः । भाष्यीयानेनपदस्यार्थोऽनेन जीवेनेति । स्पष्टमन्य-
द्भाष्यम् । आपादयितुमिति । यदि स्वमतेऽस्मात् कर्मशेषरूपानुशयः स्यात्तदाशङ्केत्यापादयितुम् ।
कर्मशेषरूपानुशय आपादकः । आपाद्याशङ्का । अपेक्षितमिति । स्वमते । पञ्चाग्नीति । प्रकरणेति
भाष्यविवरणम् । प्रश्नादीति । पञ्चाग्निविद्याप्रकरणम् । न कर्मेति । पञ्चाग्निविद्याऽप्राकरणिककर्मान्त-
रस्थले न । न्यायेति । वक्ष्यन्ति च 'यदेव विद्यये'ति हीति सूत्रभाष्ये । नात्रेति । भाष्ये न शङ्कोत्तरे ।
अन्यत्रैवेति । आगममते । एवकारः काष्णार्जिनिपदात् । कृष्णाजिनस्यापत्यं काष्णार्जिनिः । अत
इन् । कृष्णाजिनं ब्रह्मेति संहिता । कृष्णाजिनं सपो भवतीति दृष्टम् । संहितायां औषधिविद्या सान्नाय्य-
विद्येति माधवीये । तत्र सान्नाय्यविद्या प्रसिद्धा । औषधिविद्या काष्ठपुंसा मृगपातनरूपा दृष्टा । वयसां
सृष्टिः कपोतानां दृष्टा । शब्दप्रत्यक्षं घण्टाके जातम् । ॐ सच्चिदालिङ्गनप्रसूः ततो नीचैः ॐ सच्चिदा-
लिङ्गनप्रसू इति मन्त्रद्वयम् । वेदान्ते तु सर्वात्मभावविद्या । 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्ये'ति वाक्यात् ॥९॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

नन्वेवं सति चरणश्रुतिरनर्थिका, ज्ञापनायां प्रयोजनाभावात्, अतो विधायकत्वं श्रुतेः, इष्टानिष्टफलबोधकश्रुतिवत्, अतः कर्मतारतम्येन फलविधानान्निष्कामकर्मकर्तृज्ञानोपयोगिदेहविधानं भविष्यतीति अनुशयसहभावो व्यर्थ इति चेत् । न । तदपेक्षत्वात् । धूमादिमार्गस्य तस्याः श्रुतेरपेक्षत्वात् । काम्येष्टादिकारिणः

भाष्यप्रकाशः ।

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ साधारणानुशयपक्षे किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि ।

अयमर्थः । चरणश्रुतेः पूर्वजन्मीनकृत्युपलक्षकत्वं तस्या वैयर्थ्यापादकम् । न हि तस्मिन् ज्ञात इह जन्मनि कोपि पुमर्थः सिद्ध्यति । अतस्तदभावाय चरणेनैतज्जन्मनि विधायकत्वं तस्या अङ्गीकार्यम् । यथा 'प्रतितिष्ठन्तीह वै य एता रात्रीरुपयन्ती'ति 'केवलाद्यो भवति केवलादी'त्यादौ प्रतिष्ठाकेवलाद्यत्वादिवोधनेन रात्रिसत्रं कुर्यात्, केवलादनं न कुर्यादिति कल्प्यते, तथा रमणीययोनिकामो रमणीयाचरणं कुर्यादिति । अतः कर्मतारतम्येनात्र फलस्यैव विधानान्निष्कामकर्मकर्तृज्ञानोपयोगिदेहविधानं तादृशदेहोत्पत्तिश्चरणादेव भविष्यतीत्यनुशयसहभावो व्यर्थ इत्यर्थः ।

परिहारांशं व्याकुर्वन्ति धूमादीति । अपेक्षत इत्यपेक्षः । पचाद्यचू । तस्या अपेक्षस्तदपेक्षः । धूमादिमार्गस्य तथात्वादित्यर्थः । धूमादिमार्गस्य कथं चरणश्रुत्यपेक्षत्वमित्याकाङ्क्षायां तद्व्युत्पादयन्ति काम्येत्यादि । द्विविधा हीष्टादिकारिणो निष्कामाः सकामाश्च । तत्राद्यस्य फलसामग्रीशेषरूप एवानुशय इत्युक्तम् । द्वितीयस्य तु देवगाथोक्तबुद्धभावात् सुकृते श्रुते तदनन्तरमुत्पत्तौ 'सुखानन्तरं दुःख'मिति न्यायेन पापस्यैवोपस्थितत्वादसमीचीनशरीरप्राप्तिरापद्यते । सा तस्य मा रश्मिः ।

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ साधारणेति । कर्मशेषोऽनुशय इति पक्षे । वैयर्थ्येति । यदि चरणश्रुतिः पूर्वजन्मीनकृत्युपलक्षिका स्यात्तदेह जन्मनि पुमर्थसिद्ध्या व्यर्थान्यादित्वेवं वैयर्थ्यापादकम् । तस्मिन्निति । साधारणानुशये । हेत्वन्तं भाष्यं विवृतम् । अतो बीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतस्तदिति । विधायकत्वमिति । किञ्चिद्विधायकत्वम् । इष्टेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म यथा प्रतीति । इत्यादाविति । प्रयोजनगौरवग्रन्थविस्तरभियादिशब्दार्थो नोच्यते । एवमन्यत्रापि । रात्रीति । 'ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता रात्रीरुपेयु'रित्यर्थाः रात्रिसत्रं कुर्यात् । केवलादीति । केवलश्चासावादः केवलादः सोऽस्यास्तीति केवलादीति । श्रुतौ केवलस्यादविशेषणत्वमभिप्रेत्याहुः केवलादनमिति । केवलश्चासावादी चेति पक्ष आद इत्यत्र समीचीनादे पङ्क्तिभेदापादकादे च लक्षणादशब्दस्येति स नाङ्गीकृतः । अतः कर्मेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतः कर्मेति । फलस्यैवेति । रमणीययोनिरूपफलस्य । एवकारश्चरणव्यवच्छेदकः । विधानादिति । रमणीयचरणश्रुतौ स्तोक्तफललिङ्गं तद्रमणीययोनिकामो रमणीयाचरणं कुर्यादिति विनियोज्ञी श्रुतिं कल्पयित्वा विनियोजकमिति तथा । चरणादेवेति । आचारात् । एवकारोऽनुशयव्यवच्छेदकः । इत्युक्तमिति । कृतालयसूत्रभाष्यप्रकाशे । स च भोगः सकामानामित्यादिनोक्तम् । देवगाथेति । कृतालयसूत्रभाष्य उक्ता देवगाथा । बुद्धिस्तु 'हरिर्यद् भजतां शं तनोति' इत्युक्ता । भजतां शंविस्तरकर्तृत्वेन हरिविषयिणी बुद्धिः । इति न्यायेनेति । 'ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं मयि शालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ती'ति श्लोको न्यायस्तेन । पापस्यैवेति । एवकारेण सुकृतव्यव-

फलभोगानन्तरमुत्पत्तौ 'सुखानन्तरं दुःख'मिति न्यायेन पापस्यैवोपस्थितत्वादसमीचीनशरीरप्राप्तिर्मा भवत्विति रमणीयानुष्ठादृणां रमणीयशरीरप्राप्तिरेव बोध्यते, न न्यायेनासमीचीनशरीरमिति । तस्मादन्यनिषेधार्थं सार्थकत्वान्नानुशयप्रतिषेधिका ।

किञ्च । रमणीययोनिः किमाकस्मिकी, सकारणा वा । नाद्या वेदवादिनाम् ,

भाष्यप्रकाशः ।

भवत्वित्येतदर्थं रमणीयानुष्ठादृणां रमणीयशरीरप्राप्तिरेव बोध्यते । ये सकामा इष्टादिकारिणस्ते समीचीनाचरणात् समीचीनं शरीरमाप्नुवन्ति, न न्यायेनासमीचीनं शरीरमिति । तस्मात् सकामानामसमीचीनशरीरनिषेधार्थं तस्या उक्तत्वान्नानुशयस्य सा प्रतिषेधिका । धूममार्गमुपक्रम्य तस्या उक्तत्वात्, 'तद्य इहे'त्यनेन तन्मार्गीयाणामेवोल्लेखाच्च धूममार्गस्यैव तदपेक्षत्वम् । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्यादिना पञ्चाभिविद्यायाः समापितत्वान्न तस्यां तदपेक्षेति तथेत्यर्थः ।

ननु 'तद्य इहे'त्यत्रान्नादानां रेतःसिचामेवोल्लेखः, तथात्वं च निष्कामकारिष्वपि तुल्यम् । अतस्तेष्वपि नानुशयापेक्षेत्यत आहुः किञ्चेत्यादि । यत्त्वं देहार्थमनुशयं नाङ्गीकरोषि, तत् किं रमणीययोनिराकस्मिकी तवाभिप्रेता, उत सकारणा । तत्राद्या कल्पना तु बाह्यत्वापादिका । अतो द्वितीयः पक्ष आदर्तव्यः । तत्र चरणमेव कारणत्वेन त्वया वाच्यम् । चरणं शीलम् । 'अक्रोधः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विदुर्बुधा' इति स्मृत्युक्तं वा । 'शुचौ तु चरिते शील'मिति कोशाद्वर्णाद्यविरुद्धमन्यद्वा स्वकर्म चरणपदेन ग्राह्यम् । तदा 'स्वकर्मणा पितृलोक' इति वाक्यादग्निष्वात्तादिलोकस्तत्फलम् । तथा पैतृमेधिकेन संस्कृतानां सापिण्डीकरण-वाक्यानुरोधाद्वस्वादिरूपता च वक्तव्या । तथा 'प्रजामन्वि'ति वाक्यानुरोधात् पुत्रगृहे तत्पुत्ररूपेण जननमपि वक्तव्यम् । तथा 'त्रैविद्या मा'मिति वाक्यान्मर्त्यलोके पूर्ववदेव सोमपात्वेन भवनं रश्मिः ।

च्छेदः क्रियते । प्राप्तिरेवेति । कपूयचरणव्यवच्छेदक एवकारः । न न्यायेनेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ये सकामा इति । तस्मादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति । तस्या इति । चरणश्रुतेः । एवेति । अर्चिरादिमार्गव्यवच्छेदकोऽयम् । तस्यामिति । पञ्चाभिविद्यायाम् । तदपेक्षा चरणश्रुत्यपेक्षेति । तथा नानुशयप्रतिषेधिकेत्यर्थ इत्यर्थः । अन्नादानामिति । 'यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव भवति तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापयेर'न्निति श्रुतेः । बाह्यत्वेति । यतो वेदवादिनां नाद्या । ईश्वरस्य कर्तृत्वात् । चरणं आचरणं शीलमिति पर्यायाः । अन्यव्यवच्छेदक एवकारोऽश्रुतत्वात् । स्वकर्मणेतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदा खेति । अग्निष्वात्तेति । अग्निष्वात्तादयः पितृगणाः । वस्वितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथेति । आहिताग्नेर्देहनादिसंस्कारः पितृमेघः । पितृमेघेन संस्कृतं पैतृमेधिकं कर्म, तेन 'संस्कृत'मिति सूत्रेण ठक् । तेनेत्यनुवर्तते । सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् । तत्रोक्त-वस्वादिल्यरूपता । प्रजामित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथेति । वक्तव्यमिति । तथाच स्मशानान्त-क्रियाकारयितारः स्मशानान्तक्रियाकृत इति वक्तव्यम् । त्रैविद्येतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा त्रैवि-द्येति । पूर्ववदिति । पञ्चाभिविद्यावत् । यद्वा । पूर्ववाक्यवत् । पुनर्भवनमिति भाष्यात् । एवकारस्तु

द्वितीये तु 'स्वकर्मणा पितृलोक' इति वखादित्यरूपता च वक्तव्या । 'प्रजामनु-
प्रजायन्ते स्मशानान्तक्रियाकृत' इति च । 'त्रैविद्या मां सोमपा' इत्यादिना इन्द्र-
लोकभोगानन्तरं तथैव पुनर्भवनं च वक्तव्यम् । नच सर्वेषामैक्यम् । भिन्नरूप-
त्वात् । तस्मात् कर्मकर्तृवैचित्र्येण श्रुतिस्मृतिभेदाः समर्थयितव्याः, न त्वेकमपरत्र
निविशते । उपरोधप्रसङ्गात् । तथाच प्रकृतेऽपि अनुशयाभावे भक्षणभवनयोर्नियमो
न स्यात् । ब्राह्मणादीनामप्यन्ने बलिहरणे श्वचण्डालयोर्भक्षणम् । ब्राह्मणभक्षणेऽपि

भाष्यप्रकाशः ।

वक्तव्यम् । नच सर्वेषां फलैक्यम् । तेषां फलानां देशभेदेन प्रकारभेदेन च भिन्नरूपत्वात् ।
तस्मात् फलभेदे कारणभेदस्यावश्यकत्वात् कर्मवैचित्र्येण भिन्नस्वभावकर्तृवैचित्र्येण च वाक्यभेदाः
समर्थयितव्याः । इदं वाक्यमेतादृशकर्मपरमेतादृशकर्तृपरमिति । 'ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा
कर्मचोदना । करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रह' इति प्रतिज्ञाय गीतायां तद्भेदानामुक्तत्वात् ।
एवं सिद्धे असङ्कीर्णत्वे तत्र तत्र तत्तत्फलभोगोत्तरमावृत्तौ तज्जन्मीनकर्मनियमार्थमनुशयोऽवश्यं
वक्तव्यः । एवं यथान्यत्र, तथाच प्रकृतेऽपि तथैव प्रकृते चरणवाक्ये, अपिशब्दात् ततः पूर्वस्मिन्
धूममार्गवाक्ये च नानाज्ञानां तद्भक्षणस्य नानायोनीनां चोक्तत्वादनुशयस्तत्रापि नियामकत्वेना-
वश्यमभ्युपेयः । तदभावे भक्षणभवननियमाभावापत्तेः । नच भक्षणे तस्य न नियामकत्वमिति
शङ्क्यम् । ब्राह्मणादीनामित्याद्युक्तप्रकारस्य दर्शनादनुशयाभावे भक्षितादप्यन्नात् समीचीनं रेतो न

रश्मिः ।

सोमपात्वान्यव्यवच्छेदकः । तथैवेति भाष्यं विवृतम् । नचेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म नचेति । भिन्नेति भाष्यं
विवृण्वन्ति स्म तेषामित्यादिना । देशेति । देशः स्थानं तद्भेदेन । तस्मादिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म
तस्मादिति । कर्मेति । संज्ञाभेदात्कर्मभेदस्तेन वैचित्र्यं पूर्वतन्त्रद्वितीयाध्याये । तेन । कर्त्रिति ।
एकादशस्कन्धे 'तेषां प्रकृतिवैचित्र्याच्चित्रा वाचः स्रवन्ति ही'ति वाक्याद्वाक्यभेदकर्तृवैचित्र्ययोः
कार्यकारणभावः । तद्भेदानामिति । ज्ञानज्ञेयादिभेदानाम् । ज्ञेयं कर्म । विधिपादे कर्मनोदना
कर्मविधिरेव ज्ञानविधिः परिज्ञातृविधिश्च । अष्टादशाध्याय उक्तत्वात् । असंकीर्णत्व इति ।
एतेन भाष्यं उपरोधस्य साङ्ग्यमर्थ इत्युक्तम् । तथाचेति भाष्यं विवरीतुं सङ्गत्यर्थमाहुः एवं
यथान्यत्रेति । विवृण्वन्ति स्म तथैव प्रकृते इति । चकार एवकारार्थे । उक्तरीत्या सङ्गत्य-
र्थमेवं यथान्यत्रेति वाक्यपूरणे । शब्दादिति । अनुशयवाचकशब्दात् । रमणीयचरणरूपात् ।
पूर्वस्मिन्निति । 'त इह ग्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते ततो वै खलु दुर्नि-
ष्पतरं यो यो ह्यन्नमिति यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव भवती'ति पूर्वस्मिन् । खल्विति खेदे । दुर्नि-
ष्पतरमिति । अत्राकारस्य लुप्तत्वाद्दुष्प्रापतरम् । ग्रीह्यादिसंश्लेषणं दुष्प्रापतरम् । रेतःसिन्धे-
हसम्बन्धरूपम् । अन्यैर्भुज्यन्ते काकतालीयवृत्त्या रेतःसिग्भिर्भक्षणमिति । नानेति । नानेत्यादि
स्पष्टम् । नानायोनीनां त्वित्थम् । यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव भवतीति सामान्यतो नानायोनयस्तासां
सामान्यत उक्तत्वात् । अनुशयाभाव इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदभाव इति । अन्नभक्षणयो-
निभवनयोर्नियमाभावापत्तेः । एवं त्वनुशयमवरुध्य तयोर्नियमः । ब्राह्मणादीनामित्यादिभाष्यं विव-
रीतुमाहुः न चेति । तस्येति । अनुशयस्य । ब्राह्मणादीनामिति । उक्तप्रकारस्तु ब्राह्मणादी-
नामप्यन्ने बलिहरणरूपे श्वचण्डालयोः स्वभागादन्नभक्षणम् । ब्राह्मणकर्तृकभक्षणेऽपि मलभावेत्यादि
स्पष्टम् । अयम् । तस्य दर्शनात् । समीचीनमिति । समीचीन्यं कपूययोन्यनुत्पादकत्वम् ।

मलभावे शूकरभक्षणम् । अनुशयस्य नियामकत्वे तुषादिष्वन्नभाव एव यावत् समीचीनरेतोभावः । तस्मादुपलक्षणतैव चरणश्रुतेर्युक्ता । तस्मादनुशयसहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति सिद्धम् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

स्यात् । तादृशस्य रेतसः अभावे ततः समीचीनयोनेरप्यभावः । अतो रमणीययोनिं प्रति चरणस्य हेतुत्वं वदताप्यवश्यं नियामकत्वेनानुशयोङ्गीकार्यः । नचान्नभावेपि तत्र तुषस्यापि दर्शनात् ततः समीचीनरेतोनुत्पत्तिः शङ्क्या । तस्य गोप्रभृतिभिर्मिक्षणे ततो दुग्धरूपेणान्नभावस्य सिद्धेः । अद्यमानस्यैवान्नत्वादिति । एवं सिद्धे तस्यावश्यकत्वे अनुसीव्यमानस्य तस्यैव चरणं प्रत्यपि नियामकत्वम् । अतः सकाम एव धूममार्गे नानाफलानामुक्तत्वात् तत्रैव चरणापेक्षा, न तु निष्कामे पञ्चाग्निविद्यासम्पादितदेहे । तस्मादत्र योन्यादिनिरूपणद्वाराप्यनुशयोपलक्षणतैव चरणश्रुतेर्युक्तेत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादनुशयेत्यादि । तस्मादिति । सर्वत्राप्यनुशयस्यावश्यकत्वात् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥ एवं चरणादेव फलं भविष्यत्यनुशयाङ्गीकारो व्यर्थ इत्याशङ्क्य कार्णाजिनिमतोपन्यासेन तदुपष्टम्भेन च धूमादिमार्गे कर्मात्मकानुशयस्याप्यावश्यकत्वं साधितम् । अतः परं तस्य कियत्पर्यन्तमनुवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां तद्विवेकुमिदं सूत्रं प्रवृत्त रश्मिः ।

रेतसः अभाव इति । स्मार्तः प्रयोगः । अतो नात्र 'अतो रोरुतादि'त्यस्य प्राप्तिः । अनुशय इति । कपूययोनिनिवर्तकः । अनुशयस्येतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म न चान्नभाव इति । परम्परया समीचीनरेतोभाव इत्याहुः तस्येत्यादि । दुग्धेति । दुग्धस्य रेतोजनकत्वं वैद्यके प्रसिद्धम् । तेन 'यावत्समीचीनरेतोभाव' इति भाष्यमपि व्याख्यातम् । एवकारार्थमाहुः अचेति । एवकारो वेदान्ते योगमात्रात् योगरूढिव्यवच्छेदकः । अनुशये सिद्धमाहुरेवं सिद्ध इत्यादि । तस्यैवेति । अनुशयस्य । एवकारो भगवदिच्छाव्यवच्छेदकः । परम्पराकारणभूताया एवंविधविषयत्वात् । सकाम इति । सप्तम्यन्तम् । एवकारो निष्कामव्यवच्छेदकः । निष्काम इति । धूममार्ग इत्येव । निष्कामो धूममार्गो मोक्षफलकः । पौर्वतत्रीयषष्ठाध्याये आत्मकामस्यापि प्रवेशनीयत्वात् । अन्यथा कर्मभिश्चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षबोधकपुराणभागो व्यर्थः स्यात् । 'तेमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणां विविदिषन्ती'तिश्रुतिश्च । तस्मादितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति । योन्यादीति । आदिना 'तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापधेर'न्नित्यस्या अग्रे 'ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वे'त्युक्तविशेषयोनयो ग्राह्याः । शक्यार्थनिरूपणद्वारापि । अपिना शक्यार्थपरित्यागेन लक्षणामात्रम् । शक्यार्थः सम्बन्धमात्रग्राहकः । एवेति । शक्यार्थवाचकत्वव्यवच्छेदक एवेति । तथा च लाक्षणिकायाश्चरणश्रुतेर्युक्तेत्यर्थः इति काशकृत्स्नमते, स्वमतं तात्पर्यवृत्त्यङ्गीकारेणोक्तं पूर्वं व्यासमतवर्तित्वादाचार्याणाम् । आवश्यकत्वादिति । भाष्ये एवकार उक्तोपपादनात् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥ एवकारव्यवच्छेदमाहुः अनुशयेति । व्यर्थ इति । व्यवच्छेदो व्यर्थः । तदुपेति । आनर्थक्यसूत्रेण तथा । कर्मात्मकेति । कर्मण आत्मा शेषः स्वार्थे कः । तस्यानुशयस्य । अपीति । पदार्थसम्भावनायां कर्मजन्यमोगलेशसामग्रीशेषस्यावश्यकत्वम् । कियदिति । कियतां पुरुषाणां पर्यन्तमनुवृत्तिरिति प्रश्नः । निरनुशयपक्षशङ्कैव नास्तीत्युत्तरं फलिष्यति ।

फलांश एवानुशय इति तु स्वमतम् । कर्म फलं च द्वयमेवेश्वरेच्छया निय-
तम् । कर्म पुनर्भगवत्स्वरूपमेव ब्रह्मवादे । सोभिव्यक्तः फलपर्यन्तं तदादिसंयोग
इति स्वमतम् । अन्तसंयोगपक्षमाहैकदेशित्वज्ञापनाय ।

भाष्यप्रकाशः ।

इति बोधयितुं सूत्रमवतारयन्ति फलांश इत्यादि । पञ्चमस्कन्धोक्तदेवगाथारूपस्मृतौ फलांशरूप
एवानुशय इति सोऽन्तिमं भगवत्स्मृतियुक्तं जन्मोत्पाद्य निवर्तते । तदुत्तरं यन्मोक्षसाधनमपेक्षि-
तम्, तच्च स्मरणपूर्वकं भजतां भगवानेव सम्पादयति । यदि कथञ्चित् पापोत्पत्तिः, तदापि 'स्वपा-
दमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः । विकर्म यच्चोत्पत्तितं कथञ्चित् धुनोति सर्वं
हृदि संनिविष्ट' इति, 'यत् करोषि यदश्नासी'त्यादिवाक्यात् साक्षात् परम्परया वा भगवतैव
निवार्यत इति न पूर्वोक्तानुशयापेक्षेति स्वमतम् ।

किञ्च । कर्मात्मकानुशयपक्षेपि, कर्म तत्फलं चेति द्वयं 'एष उ एवे'त्यादिश्रुत्या ईश्वरेच्छयैव
नियतम् । कर्म पुनर्भगवत्स्वरूपमेव ब्रह्मवादे । 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । वासु-
देवात् परो ब्रह्मन् चान्योर्थोऽस्ति तत्त्वतः' इति द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मवाक्यात् । स द्विविधकर्मस्वरूपो
भगवान् फलपर्यन्तमभिव्यक्तस्तिष्ठति । सम्पूर्णं फले जाते तिरोधत्ते । कर्मशेषात्मकोनुशयो निव-
र्तते । अतस्तस्य अभिव्यक्तिमारभ्य फलपर्यन्तं संयोग इति स्वस्य बादरायणाचार्यस्य मतम् । तत्
'कृतात्यय'सूत्रव्याख्याने देवगाथास्मृत्या सूचितम् । तत्रान्येषां न संमतिरिति बोधयन् आन्तं मोक्षा-
रक्षिणः ।

एवेति । उपपन्नत्वादेवकारः । किञ्च, एवकारस्य साधनाव्यवच्छेदकत्वे समीचीनरेतो जनकत्वं न स्या-
त्साधने तुषातिरिक्तानां सङ्गात्सेवायां नष्टानां जन्मसाधकानुशयस्यांशतः समीचीनरेतोऽनुत्पादकत्वात् ।
भगवानेवेति । एवकारस्तदर्थसाधनव्यवच्छेदकः । परम्परयेति । भगवदर्पणद्वारा । एवेति ।
पूर्ववत् । स्वमते कर्म विहाय ब्राह्मे बृहदारण्यकशरीरब्राह्मणोक्ते देहेऽनुशयानुवृत्तिः, कर्मशेषरूपत्वे सुकृत-
दुष्कृतरूपत्वे चानुशयस्य नानुवृत्तिः । कर्म द्विविधं साधनं फलं चेति । तत्र साधनकर्म
विहायेत्यत्र कर्मत्वेनोक्तं फलकर्मविषयं बोद्धुम् । कर्मेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म किञ्चेति । कर्मात्म-
केति । कर्म चित्तशोधकत्वेन आत्मा स्वरूपं यस्य कर्मजन्यभोगसाधकसामग्रीलेशरूपस्य स कर्मात्मकः
कर्मात्मकश्चासावनुशयश्च कर्मात्मकानुशयस्तस्य पक्षेपि । एवेति । पुष्टिमार्गातिरिक्त इच्छैव निया-
मिकेतीश्वरव्यवच्छेदकः । कर्म पुनरिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म कर्म पुनरिति । स्वरूपमेवेति ।
'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादितिसूत्रात् । स्वरूपं तु 'ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती सन्दिह्येते परस्थिते' इति
भाष्योक्तम् । एवकारस्तु वेदशास्त्रार्थत्वात् । 'कर्मेके तत्र दर्शना' दितिजैमिनिसूत्रात् । फल-
पर्यन्तमिति । तदादिसंयोग इति वक्ष्यमाणत्वात्तस्य कर्मणः आदिसंयोगो लेशरूप इत्यभिव्यक्त-
स्तिष्ठति । कर्मशेषात्मक इति । समासः पूर्ववत् । निवर्तत इति । ब्राह्मदेहस्य कर्मा-
जन्यत्वमिति चतुर्थाध्याये चतुर्थचरणे वक्ष्यन्ति । तदादीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतस्तस्येति ।
संयोग इति । कर्मणो द्रव्येण समवायो यद्यपि, तथाप्यपां पुरुषवचस्त्वेन तदन्तर्गतस्य संयोगः ।
तत्रेति । खानुशये । अन्येषां बादरिप्रभृतीनाम् । बोधयन्निति । बादरायणः । मोक्षावधीति ।
न तु मोक्षे कर्मशेषः कार्णाजिनिमतसिद्धः, नापि कर्मजन्यभोगसाधकसामग्रीलेश इति भावः ।

सुकृतदुष्कृते एव विहितनिषिद्धकर्मणी अनुशय इति बादरिराचार्यो
मन्यते । तेन मोक्षपर्यन्तमनुशयोऽनुवर्तिष्यत इति सूत्रफलम् । तुशब्देन निरनु-
शयपक्षशङ्कैव नास्तीत्युक्तम् । एवं द्वितीयाहुतिर्निर्धारिता ॥ ११ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे द्वितीयमनुशयाधिकरणम् ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

वधि कर्मसम्बन्ध इत्याकारकमन्तसंयोगपक्षं बादरेरेकदेशित्वज्ञापनायाहेत्यर्थः । एकदेशित्वं
त्वनुशयमात्राङ्गीकाराञ्ज्ञेयम् ।

सूत्रं व्याकुर्वन्ति सुकृतेत्यादि । अशुक्तफले ते इत्यर्थः । शेषोर्थस्तु निगदव्याख्यात एव ।

अन्ये तु चरणसूत्रे उपलक्षणार्थेत्यस्य चरणश्रुतिर्लक्षणया कर्मबोधिकेत्यर्थमाहुः । अग्रिमे तु,
तर्हि चरणानर्थक्यमिति चेन्न, कर्मण आचारापेक्षत्वादित्यर्थमाहुः । तृतीये तु, 'धर्मं चरती'त्यादिप्र-
योगाच्चरणशब्देन सुकृतदुष्कृते एवोच्येते इत्यर्थमाहुः । तत्राप्यन्ततो गत्वैक एवार्थः ।

सिद्धं निगमयन्ति एवमित्यादि ।

अत्रेदं हृदयम् । निष्कामकर्माणि न स्वर्गादिजनकानि, किन्तु पावनान्येवेति तत्प्रकारबोध-
नाय पञ्चाग्निविद्याप्रवृत्तिं ज्ञापयितुमयं पादः । अन्यथा चन्द्रगतेः सर्वसाधारण्यादेतद्धोमवैयर्थ्यमेव
स्यात् । अतो निष्कामकर्माणि द्युलोके यजमानमानीय तिरोदधति । तदनन्तरकार्यं तु तद्व्या-
पारभूता देवा एव कुर्वन्तीति न तत्र कर्मानुशयः, अपि तु फलानुशय एव । यः पुनः सकामकर्मा-
त्मको मार्गः, तत्र तु कर्मानुशय एव । अत एवैकादशे 'आत्मा च कर्मानुशयं विधूये'ति भगव-
तोक्तम् । अतस्तन्मार्गीयानुशयं संग्रहीतुं मतान्तरोपन्यासः । अतो द्वितीया सोमाहुतिरेवमुक्त-
प्रकारेणानुशयवत् एव वृष्टिभावं जनयति । अनुशयश्च योग्यदेहसम्पत्तिपर्यन्तमनुवर्तते इति प्रकारेण
निर्धारिता, न तु मतान्तरोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ११ ॥ इति द्वितीयमनुशयाधिकरणम् ॥ २ ॥

रश्मिः ।

अन्तेति । आन्तं मोक्षावधीत्यत्र व्याख्यातं पूर्वम् । अनुशयेति । व्यासस्वीकृतानुशयेऽनुशयमात्रं कर्म-
मात्रं तस्याङ्गीकारात् । निगदेति । सूत्रेति । शेषरहितोऽनुशय इति कार्ष्णाजिनिमतद्वितीयमतं सूत्र-
फलम् । एवेति । निरनुशयपक्षव्यवच्छेदकः । एवं निगदव्याख्यातः । एवकारस्तु एतद्विषयकदृढवास-
नायाः । धर्ममिति । आदिनाऽधर्मं चरतीति प्रयोगः । तस्मात् । एवेति । सौत्रत्वादुक्तः । अन्तत
इति । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन तात्पर्यवृत्त्यङ्गीकारेपि तादृशकर्मबोधिका । 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत' इत्यु-
क्तेरेवकारः । पावनान्येवेति । एवकारस्तु 'तमेतं वेदानुवचनेने'ति श्रुतेः । 'यथानुष्ठीयमानेने'त्येकाद-
शस्कन्धाच्च । विविदिषायाः भक्तेश्च चित्तशुद्धिरूपपावनं विनासम्भवात् । एवेति । अवैयर्थ्यव्यवच्छेदकः ।
तद्व्यापारेति । कर्मणो भगवत्स्वरूपत्वेनापि सव्यापारत्वम् । देवा एवेति । निष्कामकर्मव्यवच्छेदकः ।
तिरोहितत्वात् । न तत्रेति । देवकृताहुतौ न । फलेति । सामग्रीलेशरूपः । एवेति । 'दुःसहप्रेष्ठविरह-
तीव्रतापशुताशुभा' इति वाक्यात् । कर्मेति । बादरिकार्ष्णाजिनिमतोक्तः । एवकारो विशेषधूननदर्शनात् ।
अत एवेति । कर्मात्मकानुशयादेव । एवकारः सामग्रीलेशव्यवच्छेदकः । अत इति । समाधिभाषापो-
षकमतान्तरभाषारूपत्वात् । एतेन सामग्रीलेशो नानुष्ठब्ध इति शङ्कापास्ता । भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतो
द्वीति । आभासोक्तं निगमनमाहुः एवमुक्तेति । निगमनस्य हेतुघटितत्वाद्धेतुतृतीयान्तम् । तस्मात्
पर्वतो वद्विमानिति निगमनमिति । एवेति । उक्तोपपादनात् । योग्येति । ब्राह्मोपि देहः सङ्गृहीतो
योग्यशब्देन । सामग्रीलेशरूपेणानुवर्तते ॥ ११ ॥ इति द्वितीयमनुशयाधिकरणम् ॥ २ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ (३.१.३.)

तुल्यत्वेन विचारे ऐक्ये वा पञ्चाहुतिधूममार्गयोः सोमभावं गतस्य पुनरा-
वृत्त्युपसंहारे उपलक्षणेनापि पापाचारवतामुपसंहारदर्शनात् तेषामप्याहुतिस-
म्बन्धो धूममार्गश्च प्राप्नोति, तन्निराकरणार्थमधिकरणारम्भः ।

ननु अनिष्टादिकारिणामपि सोमभावः श्रूयते, इष्टादिकारिव्यतिरिक्तानां
'ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयान्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'ति कौषीतकिनः
समामनन्ति । अत्र च 'कपूयां योनिमापद्यन्त' इति पर्यवसानम् । तेन सर्वे चन्द्र-
मसं गच्छन्ति ।

अयमाशयः । 'कर्माकर्मविकर्मे'ति त्रिविधो कर्मविधायको वेदः । 'अग्निहोत्रं

भाष्यप्रकाशः ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ ननु उक्ताधिकरणेन फलपर्यन्तं विचारे
कृते किमन्यदवशिष्टं येनाधिकरणप्रणयनमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रणयनप्रयोजनमाहुः तुल्यत्वेनेत्यादि ।
सोमभावस्य पञ्चाग्निविद्यायां धूममार्गे चोक्तत्वात् पञ्चाग्निप्रकारेण शरीरं प्राप्स्यतो धूममार्गिण-
श्चैकरीत्या विचारे, सोमभावतौल्यादैक्ये बाङ्गीकृते, मार्गद्वयेन सोमभावं गतयोः पुनरावृत्त्युपसंहारे
कपूयचरणानामप्युक्ततया तेषामपि मार्गद्वयसम्बन्धः प्राप्नोति । स च वाक्यान्तरविरोधान्नेष्ट इत्य-
स्यावशिष्टत्वात् तदर्थमधिकरणारम्भ इत्यर्थः ।

एवमारम्भं समर्थयित्वा अस्य पूर्वपक्षसङ्गतत्वं ज्ञापयन्तो व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । ननु
सर्वेषां सोमभावेप्याहुत्यादिसंसर्गः कथमित्याकाङ्क्षायां तदाशयमाहुः अयमित्यादि । 'कर्माक-
र्मविकर्मे'ति प्रकारेण कर्मत्रैविध्यं बोधयन् विधायको वेदस्त्रिविधः । अग्निहोत्रमित्यादिवाक्यत्रयं
तत्रोदाहरणम् । तेष्वकर्मबोधकस्य कर्माकर्तृनिन्दया अकर्मनिषेधमुखेन तत्कर्मविधायकत्वम् ।
विकर्मबोधकस्य तु निषिद्धप्रागभावपरिपालनद्वारा तद्विधायकत्वम् । स चैवं त्रिविधो वेदस्त्रैवर्णि-
रक्षिः ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ उक्तत्वादिति । 'सोमो राजा सम्भवती'-
ति पञ्चाग्निविद्यायाम् । 'एष सोमो राजा तद्देवानामन्न'मिति धूममार्गे । पुनरावृत्तीति । धूममार्गे
'अथैतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तन्ते' इत्यनया पुनरावृत्त्युपसंहारे इति नार्थः । कपूयाचरणानामप्युक्ततयैत्य-
व्यवहितमृतकप्रत्ययात् । किन्तु 'जायस्व अग्न्यस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम्, तेनासौ लोको न संपूर्येत, तस्मा-
ज्जुगुप्सेते'ति पुनरावृत्त्युपसंहारस्तस्मिन् । उपलक्षणेनेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म कपूयचरणाना-
मित्यादिना । वाक्यान्तरेति । वाक्यं प्रकृतं तस्मादन्यत् वाक्यं शरीरब्राह्मणे 'अन्धं तमः प्रविश-
न्ति ये सम्भूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्या रता' इति । तस्य विरोधादित्यर्थः ।
अत्येति । पूर्वपक्षसिद्धान्तस्य । कर्माकर्त्रिति । 'स वै दुर्ब्राह्मणः प्रोक्त' इत्युत्तरार्धेन कर्माकर्तृनिन्दया ।
मुखमुपायः । तत्कर्मणो कर्मकर्मणो विधायकत्वम् । निषिद्धेति । निषिद्धं यद्ब्राह्मणहननं तत्प्रागभावो
मृतजातहननं करिष्यतीति प्रतीतिविरोधः । तस्य परिपालनं तद्वारा परिपालनाभ्युपायः । 'द्वारं पुनर्निर्ग-
मनेऽभ्युपाय' इति विश्वः । टाप् । स्त्रीत्वं लोकात् । यद्वा । 'स्त्री द्वाद्द्वारं प्रतीहार' इति कोशाद्वारशब्दा-
द्वाप् । 'द्वाःस्थितायां तु योषिती'ति यदा, तदा पूर्वं एव प्रकारः । तद्विधायकत्वं विकर्मविधायकत्वम् ।
षष्ठे द्वितीयस्य पादस्य पञ्चमे चिन्तितम् । एतत्पूर्वार्धन्यतीत्याहुः स चैवमित्यादि । त्रैवर्णिकेति ।

जुहुयात्' । 'यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।' 'न हिंस्याद्भूतजातानि' ।
ब्राह्मणादीनामपि त्रिविधकरणं सम्भवति । न हि सर्वोऽप्येकान्ततो विहितं वा
प्रतिषिद्धं वा करोति । ततो विहितकर्तुरपि त्रयसम्भवाज्ज्ञानाभावेन फलभोग-
नैयत्यात् सोमभावानन्तरमेवाकर्मविकर्मभोगो वक्तव्यः । अत एवाविशेषोपसं-
हारौ । तस्मात् सोमभावानन्तरमेव सर्वेषां जन्मेति प्राप्तम् ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । विहितव्यतिरिक्तकर्मणां संयमने यमसंनिधाने
सुखं दुःखं वा अनुभूय आरोहावरोहौ । अनुभवार्थमारोहः, अनुभूयावरोह इति ।
कृतः । तद्गतिदर्शनात् । तेषां गतिर्विसदृशी दृश्यते । वेदे हि प्रथमं विहिता द्वेधा

भाष्यप्रकाशः ।

काधिकारिकः । तेषां च न हीत्यादिनोक्तरीत्या त्रयसम्भवात् । ज्ञानाभावेन फलभोगनैयत्यात् ।
विहितस्य बलिष्ठत्वेन पूर्वं तद्भोगात् पूर्वं सोमभावः, ततो भुक्ते तस्मिन्नन्ययोर्मोगः । स च भूम्या-
दिष्वेवेति ज्ञापनायैव 'तद्य इह रमणीयचरणा य इह कपूयचरणा' इत्युभयोरविशेषेणोपसंहाराबुक्तौ ।
तस्मात् सोमभावानन्तरमेव सर्वेषामकर्मविकर्मभोगार्थं जन्म, सोमभावश्च पूर्वोक्तरीत्या द्वाभ्या-
मेवेति सर्वेषामेव आहुत्यादिसम्बन्ध इति प्राप्तम् । तथाच पूर्वाधिकरणे यः सर्वेषां सोमभावाभावः
प्रतिपादितः, यच्च पञ्चाग्निसाधितदेहानां फलानुशय एवेति निर्णीतम्, तदयुक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥ पक्षमिति । इष्टा-
दिव्यतिरिक्तकारिणां सोमभावप्राप्तिपक्षम् । अनुभवार्थमिति । पुण्यफलानुभवार्थम् । अनुभूयेति ।
तत्तल्लोके पुण्यफलमनुभूय । तस्मात् स्थानादवरोहः, न तु चन्द्रगतिरित्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति
तेषामित्यादि । तेषां विहितव्यतिरिक्तकर्मणां गतिः फलप्राप्तिर्वेदे विसदृशी सोमभावविलक्षणा
रश्मिः ।

षष्ठस्य सप्तमेऽधिकरणे चिन्तितम् । तत इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तेषां चेति । सर्वेषां च । उक्तेति ।
भाष्योक्तरीत्या । सोमभावेत्यत्रानन्तरशब्दार्थमाहुः ततो भुक्त इति । अन्ययोरन्योर्मार्गयोर्वा भोगो
वक्तव्य इति भाष्यार्थः । अत एवेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म स चेति । भोगश्च । अत इति सार्वविभक्तिकस्त-
सिरित्याशयेनाहुः भूम्यादिष्विति । आदिना द्युलोकः । एवकारः इहेति शब्दात् । ज्ञापनायैवेति ।
श्रुतेरिदंशब्दघटितत्वादेवकारः । तामेवाहुः तद्य इहेत्यादिना । उभयोरिति । योन्योः । मार्गयोर्वा ।
भाष्ये । अविशेषेणोपसंहारावविशेषोपसंहारौ इत्याशयेनाहुः अविशेषेणेति । तस्मादिति भाष्यं
विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति । एवेति । विहितस्येत्यादिनोपपादनादेवकारः । पूर्वोक्तेति । पञ्चाग्निधूम-
मार्गोक्तरीत्या । द्वाभ्यां पञ्चाग्निधूममार्गाभ्याम् । श्रुतत्वादेवकारः । एवेति । पूर्वपक्षोपपादनादेवेति ।
आहुत्यादीति । आदिना सोमभावः । फलानुशय एवेति । द्वितीयाधिकरणसमाप्तौ फलानुशय
एवेत्यस्य प्रकाशस्य रश्मौ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥ भाष्ये । संयमने
इति । 'वासः कुटी द्वयोः शाला समा संयमनं त्विद'मिति सङ्गमनं साधारणं वासः, 'वैवस्वतं सङ्गमनं
जनाना'मिति विशेषवासोत आहुः यमेति । विवस्वद्यमस्य संनिधानं भगवतो भवति । घातकशक्ति-

गतिः, सकामा निष्कामा चेति । सकामा यथाकाममनन्तविधा । निष्कामा ज्ञानर-
हिता द्विविधा, वैदिकगृह्यसमार्तभेदेन । तत्र गृह्यसमार्ते यमः । श्रौते सोमभावः ।
तत्र त्रेताग्निविधानेन 'निष्कामानामदम्भानां पुण्यः स्या'दित्यधिकारिविशेषणात्
विशेषतः सामान्यतश्च प्रायश्चित्तविधानात् । 'यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मा-
न्मुच्यत' इति । 'तरति ब्रह्महत्या'मिति च सर्वप्रायश्चित्तविधानात् । ब्रह्मानुभवाभावे
सोमगतिरेव ।

भाष्यप्रकाशः ।

दृश्यत इत्यर्थः । तत् व्युत्पादयन्ति वेदे हीत्यादि । अर्थस्तु स्पष्टः । श्रौते सोमभाव एवेत्यत्र
किं नियामकमित्याकाङ्क्षायां विभजन्ते तत्रेत्यादि । 'निष्कामाना'मिति वाक्यं तु समार्तम् । श्रुत्योस्तु
तैत्तिरीयस्वाध्यायब्राह्मणस्था प्रथमा । संहितापञ्चमाष्टकस्था द्वितीया । पुण्यः स्यादिति । पुण्यो
लोको भवेत् । विशेषतः प्रायश्चित्तविधानं पूर्वस्यां 'यदर्वाचीनमेन' इति श्रुतावुक्तम् । सामान्य-
तस्तद्विधानं द्वितीयस्यां 'तरती'ति श्रुतौ । तथाच निष्कामानामदम्भानां पापस्योक्तप्रकारेण निवृत्त-
त्वात् ब्रह्मानुभवाभावे मोक्षस्याभावात् सोमभावेऽधिकारिविशेषणं पापनिवृत्तिश्च नियामिकेत्यर्थः ।

नन्वर्द्धाधानिनां गृह्यसमार्तधर्मस्यापि सत्त्वात् तेषां यमगतिरपि वक्तव्येति कथं सोमगति-
रक्षिम् ।

त्वात् । तदाहुः यमसंनिधान इति । प्रकृते । नत्विति । छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्यायामुक्तेः । स्पष्ट इति ।
तत्र गृह्यसमार्ते यम इति । यमवचनसरूपा श्रुतिः प्रयतामनिष्ठादिकारिणां यमवश्यतां दर्शयति ।
'न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं चित्तमोहेन मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्व-
शमापद्यते स' इति । 'वैवस्वतं संयमनं जनाना'मिति चेति शङ्करभाष्ये । गृह्यसूत्राणि प्रसिद्धकर्मणि
पात्रासादनादावुपयुज्यन्ते । तादृशगृह्यसमार्ते यमः । 'अथ चेत्पात्रविद्युक्तो वैष्णवो ज्ञानवान् हि सः ।
हव्यकव्ये नियोक्तव्य इति प्राह स्वयं यमः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धे यज्ञे च कर्मणि । अदुष्यं चैव
विप्रेन्द्र योजनीयं प्रयत्नतः । तथैव मन्त्रविद्युक्तो शारीरैः पङ्क्तिदूषकैः । वर्जितं च यमः प्राह पङ्क्तिपावन
एव सः । निर्मत्सरः सदाचारः श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा । विद्याविनयसंयुक्तो पात्रभूतो द्विजोत्तमाः । वेदा-
न्तविज्येष्ठसाम अलुब्धो वेदतत्परः । योजनीयः प्रयत्नेन दैवे पित्र्ये च कर्मणि । यदत्तं च हुतं तस्मै
ह्यनन्तं नात्र संशय' इति यमस्मृतौ । सोमभावोऽग्रे स्वयमेव विवेच्यः । उक्तमिति । ननु प्रायश्चित्तं
पापस्य शोधनम्, तद्वाचकं पदं पूर्वस्यां किमिति चेत् । न । अधिकारिविशेषणस्य निष्कामस्य हेतुगर्भत्वेन
तदेव तद्वाचकमिति । निष्कामत्वात्तस्मादेनसो मुच्यत इति । अतो निष्कामेन भवितव्यमिति निष्काम-
त्वविधानम् । तव्यस्य विधौ विधानात् । तद्विधानं प्रायश्चित्तविधानम् । इति श्रुताविति । अत्रा-
प्यदम्भविशेषणस्य हेतुगर्भत्वेन तदेव प्रायश्चित्तवाचकम् । अदम्भत्वाद्ब्रह्महत्यां तरतीति । अतोऽद-
म्भेन भवितव्यमित्यदम्भत्वविधानम् । न दम्भो यस्येति । 'दम्भस्तु कैतवे कल्के' इति विश्वः । अग्रे
भाष्ये । सर्वप्रायश्चित्तेति । भ्रूणस्य स्त्रीगर्भस्य शुक्रत्वेन ब्रह्मणश्च नित्यत्वे तद्विसाभावात्तत्त्वसर्वस्य
हत्येति तथा । प्रकृते । उक्तप्रकारेणेति । शक्तितात्पर्याभ्यां उक्तो यो हेतुगर्भविशेषणप्रकारस्तेन ।
विशेषणमिति । अदम्भविशेषणम् । भाष्ये । एवेति । मोक्षव्यवच्छेदकः । अर्द्धेति । श्रौतस्मा-
र्त्ताधानिनामित्यर्थो भाति । अपिना श्रौतधर्मस्य । यमगतिरपीति । अपिना सोमगतिः । एवेति ।

पूर्वजन्मधर्मस्य चित्तशुद्धावुपयोगः । तदानीन्तनस्य गङ्गास्नानादेः श्रौताङ्गत्वम् । अतः पापस्याभावात् पुण्यस्योपक्षीणत्वात् तस्य पञ्चाग्निप्रकार एव । ज्ञानोपयोगिजन्मनि पापसंश्लेषाभावोपायमग्रे वक्ष्यति । पितृमेघप्रथमाहुतिमन्त्रस्तु मन्त्रत्वाच्चमसवन्न गतिनियामकः ।

त्रेताग्निविचारहितानां पुण्यपापोपभोगो यम एव । 'वैवस्वते विविच्यन्ते यमे राजनि ते जनाः । ये चेह सत्येनेच्छन्ते य उ चानृतवादिन' इति । यमगतेः

भाष्यप्रकाशः ।

रेवेत्युच्यत इत्याशङ्क्यामाहुः पूर्वत्यादि । पूर्वजन्मधर्मस्येति । पूर्वजन्मीनस्मार्तधर्मस्य । तथाच श्रौतस्य बलिष्ठत्वेन गृह्यस्मार्तस्यैवमुपयोगात् सा नेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि । ननु भवत्वेवं पूर्वनिवृत्तिः, तथाप्युत्तरपापसंसर्गस्त्वनिवार्य इति पञ्चाग्निप्रकारेऽप्यपायः संभाव्यत इति ज्ञानोत्पत्तिस्तु दुर्घटैवेत्यत आहुः ज्ञानेत्यादि । अग्र इति । 'तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशा' वित्यत्र । ननु ब्रह्मतत्त्वज्ञस्याहिताग्नेर्देहनादिसंस्कारो ब्रह्ममेघः, तद्रहितस्याहिताग्नेर्देहनादिसंस्कारः पितृमेघः, तस्य प्रथमाहुतौ 'वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजान'मिति मन्त्रे यमसंबन्ध उक्त इति कथं वैदिकानां सोमगतिरेवेत्युच्यत इत्यत आहुः पितृमेघेत्यादि । अयं मन्त्रस्तु 'अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न' इतिमन्त्रवत् सिद्धार्थबोधकत्वान्नाहिताग्निमात्रस्य यमगतिनियामकः । त्रेताग्निबोधकपदाभावात् । केवलगृह्यस्मार्ताग्निवत्स्वप्याहिताग्निवत्स्य तुल्यतया तैरेव चारितार्थ्याच्च । तस्मान्निष्कामस्यार्द्धाधानिनोपि सोमगतिरेवेति निश्चयः ।

अतः परं गृह्यस्मार्तानां गतिं विचारयन्ति त्रेतेत्यादि । पापान्तराभावेऽपि त्रेताग्निरहित्येन विहिताननुष्ठानस्य जातत्वात् तथेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः यमगतेरित्यादि । तथाच यमगतेः पञ्चाग्निविद्यायाश्च एषा गृह्यस्मार्तश्रौतभेदेन भिन्ना व्यवस्थेत्यर्थः । ननु 'वैवस्वते विविच्यन्ते' इति रश्मिः ।

यमगतिव्यवच्छेदकः । एवमिति । स्मार्ताधानं पूर्वजन्मीनम् । श्रौताधानमस्मिन्नन्मनीत्येवम् । सेति । यमगतिः । तेन तदानीन्तनस्येत्यादिभाष्यस्य तज्जन्मकालिकस्य । आदिना विष्णुस्मरणम् । श्रौताङ्गत्वमिति । श्रौतगृह्येऽवान्तरपापनाशकत्वेन तथेत्यर्थो ज्ञापितः । गङ्गास्नानान्मार्जारीहत्याविमोकः । विष्णुस्मरणेन पिपीलिकादिहत्याया विमोकः । निष्पापिश्रौताधानस्य पञ्चाग्निविद्यया ज्ञानभक्त्यङ्गत्वमिति । अत इत्यादीति । एवेति । मोक्षव्यवच्छेदकः । ननु पुण्यपापक्षये मोक्ष इति कुत एवकार इति चेत् । न । अत्र संदिग्धे विषये पञ्चाग्निप्रकार एवेत्यर्थात् । अपाय इति । निष्पापदेहनाशः । पापसंसर्गस्य सत्त्वात् । विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः । रक्तसरोजस्थले नीलं सरोजं नास्तीतिवत् । दुर्घटैवेति । 'निरवद्यं निरञ्जन'मिति श्रुत्येवकारः । कामक्रोधाभ्यां पापकरणात्तामिस्ररूपाविद्यापर्वणश्च । भक्त्युत्पत्तिश्चेत् 'नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत' इति वाक्यादेवकारः । आध्यात्मिकशुद्धौ ज्ञानोत्पत्तिः । आधिदैविकशुद्धौ भक्तिरिति । एवेति । यमगतिव्यवच्छेदकः । सिद्धार्थेति । चमसेऽर्वाग्विलत्वोर्ध्वबुध्नत्वयोः सिद्धयोर्बोधकत्वं मन्त्रे, न तु साध्ययोः । तद्वत्सङ्गमने यमे राजत्ववैवस्वतत्वयोः सिद्धयोः, न तु साध्ययोरर्थयोर्बोधकत्वात् । केवलेति । केवलगृह्यस्मार्ताग्निवत्सु अपि आहिताग्निवत्स्येति छेदः । तैरित्यादि । केवलगृह्यस्मार्ताग्निमद्भिः । एवकारः श्रौताग्निमध्यवच्छेदकः । तथाच केवलगृह्यस्मार्ताग्निमद्विषया यमगतिरिति भावः । सोमगतिरेवेति । यमगतिव्यवच्छेदक एवेति । तथेत्यर्थ इति । पुण्यपापोपभोगो यम एवेत्यर्थ इत्यर्थः । एवकारव्यावर्त्यवाक्याभावः । तदाहुः वैवस्वत

पञ्चाग्निविद्यायाश्चैषा व्यवस्था । चित्तशुद्धिभावाभावाभ्यां वा अवश्यं काण्डद्वय-
व्यवस्था । एकस्यैतद्वक्तव्यम् । सकामनिष्कामभेदो वा । वेदान्तिनामपि पापार्थं
यमापेक्षणात् सा गतिर्वक्तव्यैव । तस्मान्न सर्वेषां सोमगतिः ॥ १३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

हि तैत्तिरीयाणां श्रुतिः, सा च वैदिकानपि सङ्गृहीष्यति, तस्या गृह्यस्मार्तैकपरत्वे नियामकाभावात्,
अतो न पूर्वोक्ता व्यवस्थाऽयुक्तेत्याशङ्क्यं पक्षान्तरमाहुः चित्तेत्यादि । यस्य चित्तशुद्धिस्तस्योत्तर-
काण्डोक्तः पञ्चाग्निसंबन्धः । यस्य न सा, तस्य 'न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं चित्तमोहेन
मूढम्, अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते म' इति यमवचनश्रुतेः पूर्वकाण्डोक्ता
वैवस्वतगतिरित्येवं श्रौतपरत्वेनैव तदुभयव्यवस्था मन्तव्या । तत्र हेतुः अवश्यमित्यादि ।
गतिर्हि पञ्चाग्नियमभेदेन काण्डद्वयेऽप्युक्ता । यदि तत्र व्यवस्था काचिनोच्येत, तदा गतिद्वयं
सङ्कीर्णेत । अतस्तदभावार्थमवश्यं काण्डद्वयस्य व्यवस्था । तत्र एकस्य येन केनापि प्रकारेण जघन्य-
स्योत्तमस्य च यथायथमेतद्वतिद्वयमसङ्कीर्णं वक्तव्यम् । सङ्गफलयोस्त्याग एव यज्ञादीनां पावन-
त्वस्य गीतायामुक्तत्वात् । पूर्वोपपादितः सकामनिष्कामभेदो वा तदर्थं वक्तव्यः । अन्यथा एकतर-
श्रुतिव्याकोपस्य दुष्परिहरत्वादिति । ननु पूर्वकाण्ड एवेयं व्यवस्था भवतु, उत्तरकाण्डे तु ज्ञानस्य
प्राधान्यात् तस्य च सर्वकर्मदाहकत्वात्तैतद्व्यवस्थोपयोग इत्याशङ्क्यामाहुः वेदान्तिनामित्यादि ।
तथाच 'सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि' 'न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृ'दिति
वाक्यात् कर्म तु नियतम्, ज्ञानं तूपायसाध्यत्वान्न श्रवणमात्रात् सर्वस्योत्पद्यते । अतस्तेषामपि
सा वक्तव्यैवेति 'ये चे'ति श्रुतिः पूर्वोक्त एव विषये सङ्कोच्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

रश्मिः ।

इति । व्यवस्थेति । यमवैवस्वतयमयोश्च श्रौतस्मार्तभेदेन । व्यवस्थेति । व्यवस्था अयुक्तेति
पदच्छेदः । चित्तेति । चित्तस्य शुद्धिस्तस्या भावाभावाभ्याम् । एवेति । गृह्यस्मार्तव्यवच्छेदकोऽ-
यम् । सकामेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म सङ्केति । एवेति । सङ्गाद्धरिणस्य जडभरतस्य, कामफलात्
अजामिलस्य चित्तकालुष्येणापावनरूपेण जन्म यमदूताभ्यां क्लेशो दृष्ट इत्येवकारः । गीताया-
मिति । अष्टादशाध्याये । 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ
निश्चितं मतमुत्तमम्' । 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणा'मिति । पूर्वैति । वेदे हीत्याद्युक्तपूर्व-
भाष्येणोपपादितः । तदर्थमिति । पञ्चाग्निविद्यायाः यमगतेश्च व्यवस्थार्थम् । एकतरेति । पञ्चाग्निय-
मगतिप्रतिपादिकयोः श्रुत्योरेकतरेत्यादिः । एवेति । उत्तरकाण्डव्यवच्छेदकः । वेदान्तिनामित्यादीति ।
पापार्थमिति । पापनिवृत्त्यर्थम् । 'अर्थोऽभिधेये'ति कोशात् । सेति । यमगतिः । एवेति । विकर्मपाते
हृदि सन्निविष्टस्य धूननकर्तृत्वेनाभावादेवकारः । तस्मादिति । 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽ-
र्जुने'ति वाक्याविषयाणामपि सत्त्वात्तेषां यमगतेः सत्त्वान्न सर्वेषां सोमगतिरित्यर्थः । पूर्वोक्त इति ।
'वेदे ही'त्याद्युक्ते । अन्त्यपक्षत्वादेवकारः । विषय इति । निष्कामे ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

स्मरन्ति च व्यासादयः । 'यमेन पृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते । पूर्वं त्वमशुभं
भुङ्क्ष्व उताहो नृपते शुभमि'त्यादि । चकाराल्लोकप्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

अपि सप्त ॥ १५ ॥

चेत्यनुवर्तते । पापोपभोगार्थं यमालयगमनमङ्गीकर्तव्यम् । यतस्तत्र नरकाः
सप्त सन्ति रौरवादयः । सप्तसंख्या संख्याभेदेष्ववरकक्षा । सर्वथा निराकरणा-
भावाय सप्तग्रहणम् । तस्मात् यमगतिरस्ति ॥ १५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥ अपि सप्त ॥ १५ ॥ एतत्सूत्रद्वयभाष्यं प्रकटार्थम् ।

तत्रापि पूर्वसूत्रभाष्ये लोकप्रसिद्धिर्नामभ्रान्त्या यमदूतनीतानां प्रत्यागतानामनुभवस्य
पौराणिकवाक्यसंवादरूपा बोध्या ।

द्वितीयसूत्रभाष्ये च यमगतिरस्तीत्यस्य सोमगतेरतिरिक्तास्तीत्यर्थो बोध्यः ॥ १४ ॥ १५ ॥
रक्षिः ।

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥ अपि सप्त ॥ १५ ॥ प्रकटेति । वाक्यं नृगप्रसङ्ग उत्तरार्धे । इति
प्रथमसूत्रे भाष्यं प्रकटार्थम् । द्वितीयसूत्रभाष्यं चेतीति । अर्थः पूर्वोक्तः लोकप्रसिद्धिरूपः । सप्त-
संख्या संख्याभेदेष्विति । संख्याभेदेषु सप्तसंख्या अवरकक्षेत्यर्थः । संख्याभेदाः श्रीभागवतादौ ।
तथाहि । एकविंशतिनरकास्तामिस्रादयः । सप्तान्ये क्षारकर्दमादयः । मिलिता नरका अष्टाविंशतिसंख्याकाः ।
मनुस्मृतौ चैकविंशतिसंख्याकाः तामिस्रादयः अन्यनिवेशेन व्युत्क्रमेण च । तथैव याज्ञवल्क्यस्मृतौ एकविं-
शतिनरकास्तामिस्रादयः । तत्रैको भाग उपात्तश्चेत्सप्त भवन्ति । तत्रापि नियामकाकाङ्क्षायां तामिस्रान्ध-
मिस्ररौरवमहारौरवकालसूत्रासिपत्रवनशाल्मलीनामकानां सप्तानामेव त्रिषु सत्त्वेन प्रसिद्धत्वात्सप्तग्रह-
णम् । यद्वा । भारते सप्त रौरवादयो गणिताः । तेऽत्र माध्वभाष्ये प्रसिद्धाः । वाराहे चातुर्मास्यमाहात्म्ये
तृतीयाध्याये च 'रौरवः प्रथमः प्रोक्तो महारौरव एव च । कुम्भीपाकोऽसिपत्राख्यः पूयशोणितमद्गुरौ ।
तप्तवालुकं इत्येते सप्तैव नरकाः स्मृता' इति । तदेतदाहुः सर्वथेत्यादि । एवं प्रकटार्थम् । अजामि-
लप्रसङ्गे लौकिकी भाषेत्याशयेनाहुः भ्रान्त्येति । 'अथैनं मापनयत कृताशेषाघनिष्कृतम् । यदसौ भग-
वन्नाम त्रियमाणः समग्रही'दिति विष्णुदूतवाक्येन पापाभाववत्यजामिले । 'तत एनं दण्डपाणेः सकाशं
कृतकिल्बिषम् । नेष्यामोऽकृतनिर्वेशं यत्र दण्डेन शुध्यती'ति यमदूतवाक्ये तेषां कृतकिल्बिषत्वेन ज्ञानं
भ्रान्तिस्तथा । यमदूतनीतानां यथाजामिलस्य । 'स पाशहस्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषान् भृशदारुणान् । वक्रतुण्डा-
नूर्ध्वरोम्ण आत्मानं नेतुमागता'निति । 'विकर्षन्तोऽन्तर्हृदयाद्वासीपतिमजामिल'मिति मयान्नीतस्य ।
प्रत्यागतानामिति । यथाजामिलस्य । 'द्विजः पाशाद्विनिर्मुक्तो गतभीः प्रकृतिं गत' इति प्रत्याग-
तस्य । अनुभवस्येति । यथा 'ववन्दे शिरसा विष्णोः किङ्करान् दर्शनोत्सव' इत्यनुभवस्य पौरा-
णिकानि वाक्यानुक्तानि । तत्संवादरूपा बोध्येत्यर्थः । भाष्योक्तनृगप्रसङ्गे च 'एतस्मिन्नन्तरे याम्यै-
र्दूतैर्नीतो यमालयम् । यमेन पृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते । पूर्वं त्वमशुभं भुङ्क्ष्व उताहो नृपते
शुभम् । नान्तं दानस्य धर्मस्य पश्ये लोकस्य भास्वतः । पूर्वं देवाशुभं भुङ्क्ष्व इति प्राह पतेति सः ।
तावद्द्राक्षमात्मानं कृकलासं पतन् प्रभो' इति पौराणिकवाक्यसंवादरूपा बोध्या । बहुवचनादन्य-
त्रिकाणि वाक्यानि संग्राह्याणि ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु नरकेषु चित्रगुप्तादयो भिन्ना एवाधिकारिणः सन्ति, तथा सति तृतीयः पक्षः स्यात्, अत आह । तत्र नरकादिषु येऽधिकारिणः, ते यमायत्तास्तत्सेवकाः । अतो यमस्यैव तत्रापि व्यापारान्न तृतीयपक्षप्राप्तिः । चकारात् सुखदुःखभोगेपि तृतीयपक्ष एव विरोधः ।

अथवा । यमगतेर्मन्त्रलिङ्गसिद्धेः पापस्य च पौराणिकत्वे चन्द्रगतिरेकैव

भाष्यप्रकाशः ।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥ सूत्रमवतारयन्ति किञ्चिदित्यादि । आशङ्कां व्युत्पादयन्ति नन्वित्यादि । यदि विलक्षणगतिदर्शनानुरोधेन 'ये के चे'ति श्रुतिं सङ्कोच्य फलाधिकारिभ्यां यमगतिर्द्वितीयाङ्गीकृता, तदा नरकाणां चित्रगुप्तादीनां च ततोपि वैलक्षण्ये सति युक्तेस्तौल्यात् सोपि तृतीयः पक्षः स्यात्, अन्यथा तु यमस्य नरकेष्वधिकारित्वाभावान्नियामकाभावेन तद्गतैरप्राप्त्या तद्बोधकस्मृतिविरोधापत्तेरित्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति तत्रेत्यादि । तत्रापीति । नरकादिषु । तथाचैवं नरकगतिप्राप्तिसिद्धौ तद्गतबोधकस्मृतिविरोधाभावेनातिरेकाङ्गीकारस्य वैयर्थ्यान्न तृतीयपक्षप्राप्तिरित्यर्थः । चकारसूचितं दूषणान्तरमाहुः चकारादित्यादि । तथाच सोमयमगती श्रौते अङ्गीकृत्य अस्य तथा तृतीयत्वमङ्गीक्रियते, तदास्याश्रौतस्य तृतीयत्वादेव विरोधः । अथवा । इयं यमगतिश्च चन्द्रगत्यवान्तरगतित्वेनाङ्गीक्रियते, तदा मन्त्रलिङ्गविरोधाद्विरोध इत्यर्थः । यद्वा । तद्भोगे चित्रगुप्तादधिकारवत् तेषां यमायत्तताया अपि स्मार्तत्वात् तस्या अनङ्गीकारे तृतीयपक्ष एव विरोध इत्यर्थः ।

ननु स्मृतिविरोधः शिथिलः, श्रुतिस्तु यथा न वक्ति, तथा न निषेधति, अतः 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवती'ति न्यायेनातिरेकाङ्गीकारेपि को दोष इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि ।

रश्मिः ।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥ चित्रगुप्तेति । आदिना पञ्चमस्कन्धसमास्तुक्तास्तत्पुरुषाः अग्निष्वात्तादयस्तु निवसन्ति । युक्तेरिति । फलाधिकारिभ्यां गतिविभेदः स्यात्, तदा सोपि तृतीयः पक्षः स्यादित्यन्यथाज्ञानरूपायाः । अधिकारित्वेति । 'द्वादशैते विजानीमो धर्मं भागवतं मय' इति वाक्यात् । एतेन भिन्ना एवेति भाष्यं समर्थितम् । नहि धर्मज्ञोऽधिकारी भवतीत्येवकारः । तद्बोधकेति । 'यमेन पृष्ठस्तत्राह'मिति नृगवाक्यविरोधापत्तेः । नरकेति । नरक आदिर्येषां कर्मिणां चित्रगुप्तादीनां तेषु यमस्य भगवतोऽधोक्षजस्य व्यापारसंभवात् । एवकारस्तु ब्रह्मव्यापाराभावाय । यमस्य द्वारत्वात् । तदपि 'कृष्णायाक्लिष्टकारिण' इति श्रुतेः विष्णोरपि न । स्थितिदशामात्रवृत्त्योत्पत्तिसंहारयोरननुगमात् । नरकगतीति । तद्गतीत्यपि पाठः । सोमयमेति । भाष्यीयसुखदुःखपदार्थौ । एवेति । पौराणत्वान्यव्यवच्छेदकः । बाध्यत्वेन विकल्पास्पदत्वाभावाच्चैतमते सहानवस्थानां अविरोधस्तु सुखयोः कर्मवदत्राप्यश्रौतेपि श्रौतयमगतिकर्मव्यापारात्सौत्रः । अथवेति । चकारस्य द्वितीयार्थ इत आरभ्य । मन्त्रलिङ्गेति । पितृमेवे 'वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजान'-मिति मन्त्रलिङ्गविरोधात् शास्त्रमेदाद्विरोधः । अविरोधस्तु वेदान्तशास्त्रत्वात्तत्रापि यमगतावपि तद्व्यापाराच्चन्द्रगतिरूपव्यापारात्सौत्रः । तेषामिति । चित्रगुप्तादीनाम् । तृतीयेति । तत्प्राप्तिलक्षणो विरोधः । श्रौतेन बाधात् । तत्रापि तादृशविषयेपि तद्व्यापाराद्यमव्यापारादविरोधः सौत्रः । पूर्वन्त-

स्यादिति विरोधः । तेषां यमसेवकत्वे तु मन्त्रलिङ्गपोषकत्वान्मार्गद्वयसिद्धेरवि-
रोधः । तस्मात् यमगतिरस्तीति सिद्धम् ॥ १६ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे तृतीयमनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ (३.१.४.)

साधारणत्वाभावाय पूर्वोक्तार्थसाधकमधिकरणमारभते । ननु 'ये के चास्मा-
ल्लोकात् प्रयान्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'त्यस्याः श्रुतेः का गतिः, पञ्चा-
ग्निविद्याप्रस्तावे वा यमगतिः कुतो नोक्ता, तस्मात् वेदविरोधान्न तृतीयपक्षसिद्धि-
रित्याशङ्कां परिहरति तुशब्दः । अत्र वेदान्ते गौणमुख्यफलभेदार्थं विद्याकर्मणो-

भाष्यप्रकाशः ।

तथाच निषेधाभावेनानुमतावपि श्रौतत्वं त्ववचनान्न शक्यवचनम् । अतः पापतन्त्रियामकयोः
पौराणिकत्वमेव वाच्यम् । तथा सति कौशीतकिश्रुतावसङ्कोचाच्चन्द्रगतिरेकैव त्वन्मते श्रौती स्यात्,
तदा यमगतेर्मन्त्रलिङ्गसिद्धेर्विरोधः श्रौत एवापतित इत्यर्थः । मार्गद्वयसिद्धेरिति । चन्द्रगति-
यमगत्योः सिद्धेः । तथाच तदा अस्यापि श्रौतमध्यपातादविरोध इत्यर्थः ॥ १६ ॥ इति
तृतीयमनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः साधारणेत्यादि ।
सोमगतेः सर्वजीवसाधारणत्वाभावाय यमगतिसाधकं तदारमत इत्यर्थः । कथं साधकमित्यपेक्षायां
तुशब्दव्याख्यानमुखेन शङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारेण साधकमित्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति नन्वि-
त्यादि । तथाच यदि यमगतिरत्राभिप्रेता स्यात्, तदा कौशीतकिश्रुतौ सर्वेषां चन्द्रगतिर्नोच्येत ।
पञ्चाग्निविद्याप्रस्तावेपि सोच्येत । अतो गतिबोधके स्थलद्वयेऽप्यनुक्तत्वात् तदङ्गीकार एतदुभयवि-
रोधान्न तस्यास्तृतीयस्या गतेः सिद्धिरिति शङ्कामित्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति अत्रेत्यादि ।

रक्षिः ।

र्भावेनाप्राप्तेस्तृतीयपक्षस्य । द्वितीयपक्षव्यवच्छेदक एवकारः । पापेति । नियामकाः चित्रगुप्तादयः ।
एवेति । श्रौतताव्यवच्छेदकः । कौशीतकीति । अग्निमाधिकरणे वक्ष्यमाणायाः सर्वस्याश्चन्द्रगतेरसङ्को-
चात् । एकैवेति । यमगतिव्यवच्छेदक एवकारः । मन्त्रलिङ्गेति । मन्त्रलिङ्गेन सिद्धिर्यस्या यमगतेः ।
एवेति । स्मार्तव्यवच्छेदकः । इत्यर्थ इति । भाष्ये । तेषामित्यादि । चित्रगुप्तादीनाम् । मन्त्रेति ।
मन्त्रे लिङ्गं यमगतेस्तस्याः पोषकत्वात् राजत्वपोषकत्वात् मन्त्रगतं राजत्वम् । चन्द्रगतीति ।
मार्गद्वयपोषकयोः सिद्धेः ॥ १६ ॥ इति तृतीयमनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ यमगतीति । द्वितीयायाः चन्द्रमार्गा-
यमगतेः बाधकम् । तुशब्देति । मुखमुपायः । तत्परीति । पञ्चाग्नीतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म
पञ्चाग्नीति । तदङ्गीकार एतदुभयेति । यमगत्यङ्गीकारे । तस्मादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म
एतदुभयेति । पञ्चाग्निविद्याकौषीतकीश्रुत्युभयविरोधात् । तृतीयस्या इति । तृतीयत्वं चि-
त्रगुप्तपक्षस्य सोममार्गयमगतिपक्षेतरत्वात् । अत्रेत्यादीति । एवेति । चित्रगुप्तपक्षव्यवच्छेदकः ।

रेव हेतुत्वेन निरूपणम् । विद्यया देवयानम्, कर्मणा सोमभाव इति । तयोरेव प्रकृतत्वात् कारणत्वात् । तेन कौषीतकिब्राह्मणेऽपि प्रकृतत्वात् कर्मिण एव सर्वशब्देनोक्ताः । अत्रापि न यममार्ग उक्तः । तस्मात् विद्याकर्मणोर्मुख्यत्वान्मार्गद्वयमेवोक्तम् । नैतावता तृतीयबाधः ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽतथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

ननु द्वयोः स्तुत्यर्थं यस्तृतीयो मार्ग उक्तः, 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ती'त्यादिना 'जुगुप्सेते'त्यन्तेन तृतीयनिन्दया द्वयोः स्तुतिरिति स एव तृतीयोऽस्तु, किं यममार्गेणेत्यत आह । न तृतीये मार्गे तथा पुण्यपापयोरुपभोग उपलभ्यते । यतः समानब्राह्मणे

भाष्यप्रकाशः ।

सोमभाव इति । प्रथमाहुतिफलात्मकः पितृयाणात्मकधूममार्गोक्तश्च सोमभावः । तयोरेव प्रकृतत्वात् कारणत्वादिति । मुख्यफलार्थं 'तद्य इत्थं विदु'रिति विद्यायाः, गौणफलार्थं 'य इमे ग्राम' इत्यादिना कर्मणश्च कारणत्वेन प्रकृतत्वात् । तथाच प्रकृतत्वाभावात् तदनुक्तिः, न तु यमगत्यभावादित्यर्थः । एतदेव स्फुटीकुर्वन्तो द्वितीयामपि शङ्कां परिहरन्ति तेनेत्यादि । मार्गद्वयमेवोक्तमिति । इदं सौत्रस्येतिशब्दस्य व्याख्यानं ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽतथोपलब्धेः ॥ १८ ॥ किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेनाहुः ननु द्वयोरित्यादि । इत्यत आह । यतः पूर्वसूत्रोक्तेऽर्थे एवमाशङ्कोत्पद्यते, अतस्तन्निवर्तकं हेतुमाहेत्यर्थः । यद्वा । अत्र 'न तृतीये मार्ग' इत्यादिकं सूत्रसिद्धार्थकथनम् । सूत्रयोजना त्वेवम् । न, यममार्गबाधो न । कुतः । तृतीयेऽतथोपलब्धेः । 'तानीमानी'त्यादिनोक्ते मार्गे यमगतिविलक्षणपापभोगोपलम्भादिति ज्ञेया । यतः समानब्राह्मण इत्यादिना तदुपपादनम् । समानब्राह्मणं च बृहदारण्यकस्थम् । तत्र 'कीटा' इत्यादिना क्षुद्राणि भूतानि निष्कृष्यन्ते । तादृश्यां योनौ निर्वृतिस्तु महाभारते रश्मिः ।

विद्याया इति । पञ्चाग्निविद्यायाः । प्रकृतत्वादिति । प्रकृतत्वादित्यस्य सौत्रपदस्य कारणत्वादित्यर्थः । तदनुक्तिरिति । तृतीयचित्रगुप्तपक्षानुक्तिः । स्फुटीति । तेनेत्यारम्भ उक्त इत्यन्तेन । अत्रापि । पञ्चाग्निविद्यायाम् । एवोक्तमिति । तुरेवकारार्थ इति भावः । भाष्ये । एतावतेति । पक्षाविषयमार्गोक्त्या । तृतीयबाध इति । सोममार्गो यमगतिश्चेति पक्षद्वयम् । चित्रगुप्तपक्षस्तृतीयः । तथा चात्र मार्गत्रयं पक्षत्रयं च । तथाच तृतीयपक्षबाध इत्यर्थः ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽतथोपलब्धेः ॥ १८ ॥ भाष्ये । उक्त इति । छान्दोग्ये मार्गद्वयोक्त्यनन्तरमुक्तः । अथैतयोरिति । पञ्चाश्यादिचतुष्टयानन्तरम् । तृतीयोऽस्त्विति । पक्षोऽस्तु । यममार्गेणेति । चित्रगुप्तपक्षेण । प्रकृते । यद्यपि पुण्यपापभोगस्योपलब्धेरिति कर्मणिकिञ्चुपलभ्यते, तथापि भावेक्तिन्नन्तस्य प्रयोगे न सम्भवतीत्याशयेनाहुः यद्वेति । यममार्गेति । मार्गपक्षयोरभेदेन पक्षस्थले मार्गशब्दः । यमगतीति । उपलम्भशब्दे भावे घञोपलब्धेरित्यत्र भावेक्तिनोऽविरोध इति भावः ।

‘कीटाः पतङ्गा यदि दन्दशूक’मिति योनौ निर्वृतेर्विद्यमानत्वाच्च महत्पापोपभोगः ।
नापि कीटादिषु महासुखोपभोगः । एकवाक्यता चोभयोर्युक्ता । यद्यपि महाराजा-
दिराजदण्डादिषु तथोपभोगः सम्भवति, तथापि रम्भादिसम्भोगे नरके च यथा,

भाष्यप्रकाशः ।

कीटोपाख्यानात् बोध्या । तथाच यममार्गे यादृशः सुखदुःखभोगः, तादृशो न छान्दोग्योक्ते
तृतीयमार्गे इति न तेन तस्य गतार्थतेत्यर्थः । ननु योनिनिर्वृत्या पापभोगवैलक्षण्यसाधनमयुक्तम्,
‘नरकस्थोपि वै जन्तुर्न देहं मोक्तुमिच्छति । नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविमोहित’ इति
तृतीयस्कन्धे नरकेपि निर्वृतिकथनात्, अतो न तृतीयस्य यममार्गाद्वैलक्षण्यमित्यत आहुः
एकवाक्यतेत्यादि । ‘तानीमानी’त्यादिनोक्तस्य उभयोर्देवयानपितृयाणयोरेकवाक्यतैव प्रकरणा-
द्युक्ता । पूरणप्रत्ययान्तस्य तृतीयशब्दस्य संख्यापूरणार्थं मार्गद्वयसाकाङ्क्षत्वात् । मार्गद्वय-
वाक्यस्य च तत्स्तुत्यर्थं तृतीयसाकाङ्क्षत्वात् । यममार्गस्य तु भिन्नप्रक्रमपठितत्वेन मार्गद्वया-
पेक्षाराहित्यान्न छान्दोग्योक्तमार्गद्वयैकवाक्यत्वमित्युपपादितम् । यद्ययं यमगत्यवैलक्ष्येन
तदात्मकः स्यात्, अस्याप्युभयैकवाक्यता भज्येत, अतो न तदवैलक्ष्यमित्यर्थः । एतदुपष्टम्भाय
युक्त्यन्तरमाहुः यद्यपीत्यादि । तथोपभोगः सम्भवतीति । ‘जायस्वे’ति मार्गेपि
महोपभोगः संभवति । तथाचैवमपि वैलक्षण्यानपायाद्यममार्ग एतस्माद्विज्ञे इत्यर्थः । ननु तर्हि
पञ्चाग्निमार्ग एव यममार्गः प्रविशतु, पञ्चाग्निमार्गेपि यममार्ग इव देहान्तरप्राप्तेर्जडभरते दर्शनात् ।
अत एव पञ्चाग्निमार्गस्य ज्ञानोपयोगिदेहजनकत्वमप्यसङ्गतम्, तथा सति ज्ञानोदयेनाग्रे जन्मद्वया-
भावापत्तेः, अथ जडशरीरमेव पञ्चम्याहुतिफलमित्युच्यते, तदा तु रेतोभावस्य वारत्रयं भवनात्
पुरुषभावस्य च विच्छेदेन वारद्वयं भवनादाहुतिक्रमबाध इति सर्वसामञ्जसाय ‘जायस्वे’ति मार्गस्यैव
रश्मिः ।

बोध्येति । तथाच भाष्ये महदित्यत्र महतां पापानि तेषामुपभोगः इति विग्रहान्न कर्मधारयः ।
अतो न ‘आन्मह’दिति सूत्रस्य प्राप्तिः । महेति । महच्च तत्सुखमिति न समासः । कीटादिषु तदभावेना-
नन्वयप्रसङ्गात् । तेन महान्वासौ सुखोपभोग इति कर्मधारयः । ‘आन्मह’दित्यात्वम् । यममार्ग इति ।
यमगतौ । तेन तस्येति । छान्दोग्योक्तेन मार्गेण तृतीयेन । तस्य यममार्गस्य । यमेति । यमगति-
रूपात् । एवेति । पृथग्वाक्यताव्यवच्छेदकः । आर्थक्रमे पञ्चाग्निविद्याप्रकरणान्तर्गतार्चिरादिप्रकरणाद्युक्ता ।
पूरणेति । व्याकरणप्रसिद्धः पूरणप्रत्ययः । तत्स्तुत्यर्थमिति । सा चासौ स्तुतिस्तत्स्तुतिस्तदर्थम् ।
यममार्गस्येति । यमगतेः । भिन्नेति । ‘वैवस्वतं संगमन’मिति मन्त्रबोधितस्य यममार्गस्य मन्त्रप्रक्रम-
पठितत्वेन । उपपादितमिति । उपपादितप्रायम् । अयमिति । यममार्गः, यममार्गत्वेन यममार्गः,
न तु यमगतित्वेन वैलक्ष्येन । तदात्मकस्तृतीयमार्गात्मकः । अस्यापीति । यममार्गस्यापि ।
अपिना यमगतेः । यथोक्त‘तानीमानी’त्यस्य यमगतिविलक्षणस्य सहादण्डस्यैकवाक्यतायामसहादण्डस्यैक-
वाक्यताभावादेकवाक्यता भज्येत । अतो भङ्गमयात् ‘तानीमानी’त्यादिनोक्तस्य छान्दोग्योक्तस्य तृतीयमार्गस्य
न यमगत्यवैलक्षण्यमित्यर्थः । एतदिति । यममार्गयमगत्योरुपष्टम्भाय । एवेति । दृष्टान्तभावादेवकारः ।
यममार्ग इति । यमगतिः । यममार्ग इति । भिन्नप्रक्रमपठितोपि । जडभरत इति । भिन्नप्रक्रमपठिते
दार्ष्टान्तिकत्वस्य दर्शनात् । जन्मद्वयेति । भरतस्य हरिणब्राह्मणजन्मद्वयाभावापत्तेः । एवेति । ज्ञानोदयव्य-
वच्छेदकः । विच्छेदेनेति । मृगशरीरव्यवधानेन । आहुतीति । इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति पञ्चम्याहुतिक्रमबाधः । मृगशरीरेण विच्छेदात् । मार्गस्यैवेति । चित्रगुप्तव्यवच्छेदक एवेति, न तु

तथा न सम्भवति । जडे तु पञ्चम्याहुतिर्भरत एव हीश्वरेच्छया जन्मद्वयमधिकम् ।
 'त्रिभि'रिति वचनात् । भरतोऽहमिति प्रतीतेश्च । ततः पूर्वमस्मरणात् बाल्या-
 दिवदेव जन्मत्रयम् । तस्मात् 'जायस्वे'त्यादिवैलक्षण्यादतिरिक्तो यममार्गः । पञ्चाहु-

भाष्यप्रकाशः ।

तृतीयत्वं भवतु, वैलक्षण्यास्य मार्गभेदकताया अप्रयोजकत्वादित्याशङ्कयामाहुः जडे त्वित्यादि ।
 वचनं त्वेकादशस्कन्धे नारदेनार्षभान् प्रस्तुत्योक्तम् । 'स भुक्तभोगां त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा
 हरिम् । उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभि'रिति । अत्र या वैराग्यादिसंपदुक्ता, सैव तस्य
 पञ्चमाहुतिफलत्वस्येश्वरेच्छायाश्च ज्ञापिका । पञ्चमस्कन्धे प्रियव्रतं प्रति ब्रह्मवाक्येषु तथा निर्धारत् ।
 प्रारब्धपक्षेपि तस्य द्वारत्वान्न शङ्कालेशः । प्रतीतेरिति । पञ्चमस्कन्ध एव 'अहं पुरा भरतो नाम
 राजे'ति जडोक्तायाः प्रतीतेः । एतेन स्मृतिमज्जन्मज्ञापनात् तादृशानुशयवत्त्वमुक्तम् उक्तहेतुद्वयात्
 सिद्धम् । जन्मत्रयस्य स्वरूपमाहुः तत् इत्यादि । ततः पूर्वमिति । भरतदेहात् पूर्वम् । तथाच
 भरतदेहस्यैव पञ्चमाहुतिफलत्वादग्रिमयोर्जन्मनोरवस्थातुल्यत्वेन तदभेदान्माहुतिक्रममङ्गः, न वा
 रश्मिः ।

चित्रगुप्तस्येति । मार्गेति । गतेर्मार्गाद्भेदकतायाः । जडे त्वित्यादीति । महाभागवतत्वात् ज्ञानोपयोगिदेहो
 ज्ञायते । जीवहोमं विहायान्भोम उक्तस्तस्य स्वारस्यम् जडशब्देन । डलयोरभेदात् । तेन तृतीया जन्मतिथि-
 र्जडभरतस्येति ज्ञायते । एवंकारस्तु अन्यत्र चेतने जडशब्दाप्रयोगात् । हीति । तृतीयाजो निर्जीवदेह
 इति ज्योतिषे निश्चयात् । त्रिभिरिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म वचनमिति । वैराग्यादीति । 'गां
 त्यक्त्वेमा'मिति वैराग्यम् । आदिना तत्पदवीलाभः । ज्ञापिकेति । जडभरतः पञ्चमाहुतिफलं वैराग्या-
 दिसम्पदः ब्रह्मवत् । पूर्वोक्तः जन्मद्वयवान् । ईश्वरेच्छायाः जयविजयवत् इत्येवंज्ञापिका । ब्रह्म-
 वाक्येष्विति । 'भवाय नाशाय च कर्म कर्तुं शोकाय मोहाय सदाभयाय । सुखाय दुःखाय च देह-
 योगमव्यक्तदिष्टं जनताङ्ग धत्ते । ईशामिसृष्टं ह्यवरून्महेऽङ्ग दुःखं सुखं वा गुणकर्मसङ्गात् । आस्थाय
 तत्तद्यदयुक्तं नाथश्चक्षुष्मतान्धा इव नीयमानाः । मुक्तोपि तावद्विभृयात्स्वदेहमारब्धमश्रन्नभिमानशून्यः ।
 यथानुभूतं प्रतियातनिद्रः किन्त्वन्यदेहाय गुणान्न वृक्तं' इत्येतेषु तथा निर्धारः । तस्मात् । नाथ इत्युक्तेः
 ब्रह्मा पञ्चमाहुतिफलं वैराग्यादिसम्पदः जडभरतवत् । ब्रह्मा जन्मवान्, ईश्वरेच्छायाः जयविजयवत् ।
 ईश्वरे पञ्चाभिविद्यास्ति । अन्यथान्यत्रकार्ये पञ्चाभिविद्या न स्यात् । प्रारब्धेति । जडभरतप्रसङ्ग उक्तोयं
 पक्षः । तस्मिन् । 'स्वप्रारब्धकर्मणा योगारम्भणतो विभ्रंशित' इति जडभरतप्रसङ्गे । द्वारेति ।
 मगवदिच्छाद्वारत्वात् । एवेति । स्कन्धान्तरव्यवच्छेदकः । तादृशेति । फलशेषरूपानुशयवत्त्वम् ।
 तादृशानुशयवत्त्वेन योग्यदेहेन कार्यकारणभावः । उक्तेति । त्रिभिरित्यादिभाष्योक्ताद्धेतुद्वयात् ।
 भरतेति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । भरतदेहं प्राप्य पूर्वत्वेनावच्छिन्नं पूर्वम् । जन्मत्रयस्येति । भरतस्य
 जन्मत्रयस्य । एवेति । अग्रिमदेहद्वयव्यवच्छेदकः । अवस्येति । देहस्यावस्था देहस्यात्र जन्मेति
 तत्तुल्यत्वम् । पूर्वदेहेनैवात्मतया देहद्वयस्वीकारात् । 'जन्म त्वात्मतया पुंसः शरीरस्वीकृतिं प्राहु'रिति ।
 तदभेदादिति । पूर्वदेहामेदात् । 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चे'ति वामदेववत् । इयान् विशेषः । वामदेवस्य
 जीवेश्वरः । अत्र तु जीवामावः । जीवसहितवृष्टेः पुरुषवचस्त्वे ब्रह्मा उदाहरणम् । न च हरिणदेहः
 पार्थिव इति वाच्यम् । 'मृगशरीरं तीर्थोदकं चित्तमुत्ससर्जे'ति वाक्यात् । न हि पार्थिवदेहस्तीर्थोदक-

तिनियमाभावस्तु ज्ञानोपयोगिदेहेऽप्यंशावतरणे पुष्टिमार्गत्वाच्च तत्र दोषः ॥ १८ ॥

स्मर्यतेपि च लोके ॥ १९ ॥

साधकान्तरमाह । अपि च लोकेपि सूच्छादिषु यमलोकगमनसम्भाषण-
पुनरागमनानि स्मर्यन्ते ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

यमपुरुषा दृश्यन्तेपि कैश्चिदजामिलप्रभृतिभिः । चकारात् तेषां वाक्यादि-
श्रवणम् । तस्मात् वैवस्वतमार्गे न किमपि बाधकमिति सिद्धम् ॥ २० ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे चतुर्थं विद्याकर्मणोरित्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तदेहस्य ज्ञानानुपयोगित्वमिति नात्र यममार्गप्रवेशः शक्यवचन इत्यर्थः । तस्मादित्यादि । ननु
मास्त्वैवमाहुतिक्रमभङ्गः, तथापि विदुरार्जुनादौ सोमादिभावाभावात् संख्यानियमस्तु भग्न एवेत्यत
आहुः पञ्चेत्यादि । तत्रेति । मर्यादामार्गे ॥ १८ ॥

स्मर्यतेपि च लोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥ एतत्सूत्रद्वयं भाष्यं त्वतिरोहितार्थम् ।
एवञ्च सिद्धे यममार्गे 'जायसे'ति तृतीयस्यापि विवेचकसापेक्षत्वात् तस्मिन्निवेशः, न तु तस्य
'जायसे'ति मार्ग इति सिद्धमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति चतुर्थं विद्याकर्मणोरित्य-
धिकरणम् ॥ ४ ॥

रश्मिः ।

क्लिन्नो भवति । जले स्थातुमप्यशक्तः, अयं तु मीनवत्स्थातुं शक्तः क्लिन्नो भवत्येवेति । न
चात्मसहचर इति मृगशरीरभरतस्य तस्मिन्नाद्ये विशेषणाज्जीवसहितवृष्टिः पुरुषवचा इति वाच्यम् ।
एकाकीत्यर्थेन जीवप्रापकत्वाभावात् । नेति । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति
क्रमभङ्गो न । क्रमस्य भरतदेहपर्यन्तत्वात् । ब्रह्मभावं गतस्य जातदेहामेदो देहद्वयेन योगिनामिव समवाय्य-
मेदो मृद्वद्वदित्येवकारो भाष्ये बाल्यादिवदेत्यत्र । एवमिति । अभेदेन पूर्वदेहस्य । सोमादीति ।
दासीपुत्रो विदुरः, इन्द्रादिपुत्रा अर्जुनादयः, तत्र ज्ञानोपयोगिदेहमात्रम्, न सोमादिभावः, अस्मरणात् ।
संख्येति । पञ्चाहुतिपञ्चसंख्यानियमः पञ्चेत्यादीति । अंशावतरण इति । विदुरादयोऽंशावतारा
इति भावः । मर्यादेति । 'पार्थास्तु देवो भगवानिति वाक्यात् पुष्टिमर्यादायामङ्गीकारादिति भावः ॥ १८ ॥

स्मर्यतेपि च लोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥ अतिरोहितेति । साधकान्तरेति ।
वैवस्वतमार्गे तथा । अजामिलेति । प्रभृतिशब्देन नृगादिः । वाक्यादीति । आदिना तदभाव-
स्तज्जातिश्च । येनेन्द्रियेण यद्गृह्यते, तेनैवेन्द्रियेण तद्गता जातिस्तदभावश्च गृह्यत इति । एवमतिरोहितार्थ-
मित्यर्थः । यममार्ग इति । यमगतिरूपे । विवेचकेति । मार्गत्वविवेचकगतिसापेक्षत्वात्तस्मिन् यमग-
तिरूपे । तस्येति । यममार्गस्य यमगतित्वरूपेण ॥ १९ ॥ २० ॥ इति चतुर्थं विद्याकर्मणोरित्य-
धिकरणम् ॥ ४ ॥

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥ (३.१.५)

तृतीयामाहुतिं विचारयति । तत्र 'वृष्टेरन्नं भवती'ति तृतीयाहुतिः सफला । पूर्वद्वयं शब्दैकसमधिगम्यम् । 'वृष्टेरन्न'मिति साधनफलयोः प्रत्यक्षत्वान्न वृष्टिमात्रेणान्नं भवति बीजव्यतिरेकेण । बीजस्य हि फलम् । न निमित्तमात्रेण तद्भावो वक्तुं शक्यते । तस्मादसङ्गतं वृष्टेरन्नमित्याशङ्क्याह । तृतीयशब्दावरोधः । तृतीयाहुतौ शब्देन शब्दसाम्येन कारणभूतस्य जलस्य अवरोधो ग्रहणम् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दित्यत्र 'तत् तेज ऐक्षत, बहु स्यां प्रजायेयेति, तदपोऽसृजत, तस्माद्यत्र कच शोचति खेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्त' इत्यत्र कारणरूपाणां निरूपणे शोकजत्वमपासुक्तम् । अग्रे च 'तस्मात् यत्र कच वर्षति, तदेव भूयिष्ठमन्नं भवती'ति । अतः पश्चाद्विद्यायामपि देवहोमात् कारणभूतैव वृष्टिर्जातेति नात्र बीजान्तरापेक्षा । शोकपदेन 'यदश्वशीयत तद्रजतं हिरण्यम-

भाष्यप्रकाशः ।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥ अधिकरणप्रयोजनं वदन्तोवतारयन्ति तृतीयामित्यादि । तथाच तृतीयाहुतावेतादृशशङ्कोत्थानां विचारयतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति तृतीयाहुतावित्यादि । शब्दसाम्येनेति । अन्नफलजनकहोम्यवाचकस्य वर्षशब्दस्य जलसंग्राहकतया कारणभूते कार्यभूते च जले तुल्यत्वेन । हेतुं व्याकुर्वन्ति सदेवेत्यादि । उक्तमित्यन्तेन । आसीदित्यत्रेति । अस्मिन् सन्दर्भे । जायन्त इत्यत्रेति । अस्मिन् वाक्ये । तथाचात्र कारणभूतानामपां शोकजत्वकथनादित्यर्थः । ननु तासां शोकजत्वकथने कथं प्रकृते कारणरूपजलसिद्धिरित्यत आहुः अग्रे चेत्यादि । तथाच कारणरूपाणां प्रक्रमात् पश्चादन्नकारणत्वेन तत्कथनात्सन्दष्टत्वेन शोकजानामपि कारणरूपत्वमेवाभिप्रेतमित्यर्थः । अत इति । उक्तरीत्या कारणरूपाणां वर्षेणान्नात्मकफलकथनात् । अत्र च होतारो देवा अप्याधिदैविका भगवदवयवभूता एव बोध्याः । वैदिकसृष्टेरतिरिक्तत्वस्य प्रथमाध्याये एव व्यवस्थापनादिति । नन्वेवं सति शोकपदकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः शोकेत्यादि । इयं श्रुतिस्तु तैत्तिरीयसंहिताप्रथमाष्टकीयपञ्चमप्रपाठकार-

रश्मिः ।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥ हेतुमिति । संशोकजस्येति हेतोरिति सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठीत्याशयेनोक्तं हेतुपदम् । संशोकजशब्दो भावप्रधानः संशोकजत्वस्येत्यर्थः । तथा च संशोकजत्वादिति हेतुस्तम् । शोकजत्वेति । संशोकजस्येति भावप्रधानमित्युक्तम् । हेतुतासम्बन्धविवक्षायां षष्ठी सम्बन्धसामान्ये इति भावः । यद्यपि दर्शनाच्चेत्यनुवर्त्य संशोकजस्य जलस्य तृतीयायामाहुतौ ह्रस्वच्छान्दसः । कार्यकारणसाधारणशब्देन कारणभूतस्य जलस्यावरोधो ग्रहणम् । 'सदेव सोम्येद'मित्यत्र दर्शनादित्यर्थे संशोकजस्येत्यत्र न कल्पना । तथाप्येकवचनेनापां शब्दान्तरेण ग्रहणालाघवाच्च संशोकजपदे कल्पनेति बोध्यम् । तत्सन्दष्टत्वेनेति । कारणसन्दर्शविषयत्वेन । शोकजानां कार्यरूपाणाम् । एवेति । कार्यरूपत्वव्यवच्छेदक एवकारः । वर्षेणेति । वृष्ट्या । भाष्ये । एव वृष्टिरिति । 'देवा वर्षं जुह्वती'ति श्रुतेरेवकारः । बीजेति । किन्तु जलस्यैवान्नसमवायिकारणत्वम् । शोकेत्यादीति । यत् अशु अशीयत । शोकप्रसङ्गादशु शोकसम्बन्धि । अशीयतेत्यत्र 'शीङ् स्वप्ने' अ. आ. अ. लङ्-

भव'दिति सहायः सूचितः । यद्यपि तत्रान्नशब्देन पृथिवी, तथाप्यत्र पृथिव्या अभिसमिद्रूपत्वादन्नमेव । तस्मात् कारणशक्तियुक्ताया वृष्टेरन्नं भवतीति न काप्यनुपपत्तिः ॥ २१ ॥

साभा व्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु कारणजलरूपवृष्टिरत्र वक्तुं न शक्यते, यतः समानधूममार्गश्रुतौ वृष्टेरन्नभावे ऐक्ये वा 'तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तते, यथेतमाकाश'मित्यादिना 'तिलमाषा इति जायन्त' इत्यन्तेन । तत्र 'यथेत'मित्याकाश एव । 'आकाशाच्चन्द्रमस'मिति पूर्वमुक्तत्वादाकाशस्य

भाष्यप्रकाशः ।

म्भस्था । तथाच भौतिकानामप्यपां कारणत्वस्य श्रुत्यन्तरेणोपष्टम्भार्थं तथा कथनमित्यर्थः । अभिसमिद्रूपत्वादिति । छान्दोग्येऽग्निरूपत्वात् बृहदारण्यके समिद्रूपत्वात् । शेषं स्फुटम् ॥ २१ ॥

साभा व्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥ सूत्रमवतारयन्ति किञ्चिदित्यादि । ऐक्य इति । पञ्चाग्निमार्गधूममार्गयोरभेदे । समाने धूममार्गे ऐक्ये वा वृष्टेरन्नभाव इत्यन्वयः । इत्यन्तेनेति । विरोधादिति शेषः । विरोधं व्युत्पादयन्ति तत्र यथेत्यादि । तत्र श्रुतौ 'यथेत'मित्यनेनोक्तं पुनर्निवर्तनमारद्भिः ।

धिकरणव्यत्ययः । शपः स्थाने श्यन् अलोपश्च । अद् । यद्यपीति । अत्रापां द्रव्यजनकत्वेन सहायः सूचितः, सः 'अद्भ्यः पृथिवी'ति श्रुत्युक्तः, न विलक्षणः, अतो नात्रोपयुज्यत इति यद्यपीत्यादिग्रन्थेनोक्तम् । तत्रेति । संहितायां यत्र कुत्रचित् अन्नशब्देन पृथिवी । 'पृथिवी वा अन्न'मिति द्वैत्तिरीयोपनिषच्छ्रुतेः । अत्रेति । उत्तरमीमांसायाम् । प्रकृते । उपष्टम्भेति । भाष्यीयसहायपदार्थः । सहाय उपष्टम्भस्तदर्थम् । अग्रीति । 'पृथिवी वा गौतमाग्नि'रिति श्रुतेः । समिदिति । 'अयं वै लोकोऽग्निगौतम तस्य पृथिव्येव समि'दिति श्रुतेः । अन्नमेवेति भाष्ये । 'देवा अन्नं जुह्वती'ति श्रुतौ । ननु 'अद्भ्यः पृथिवी'तिश्रुतेरब्जान्नां पृथिवीति चेत् । न । एवेत्यवधारणात् । तथाच श्रुतिः 'तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवती'ति । न हि वर्षेण पृथिवी भवति । दृष्टविरोधात् । अतः पृथिव्या व्यवच्छेदक एवकारः । कारणेति । आविर्भावकशक्तियुक्तायाः । आविर्भावकशक्त्याधारस्य कारणत्वात् । घटोत्पत्त्यनन्तरमाविर्भावकशक्त्याधारत्वमिति चेदस्तु तथा व्यवहारात् प्रागभावाभावान्न घटोत्पत्तिः ॥ २१ ॥

साभा व्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥ सा आभा व्यापत्तिः उपपत्तेरिति चतुष्पदमिदं सूत्रम् । भाष्ये । समानेति । अर्विरादिमार्गेण समाने । उभयत्र चन्द्रगतिदर्शनात् 'आदित्याच्चन्द्रमस'मिति 'आकाशाच्चन्द्रमस'मिति क्रमेण । 'यदेव विद्यया करोति' इति श्रुत्योक्तं स्मारितम् । वेदान्ते जैमिनिमतवत् । अन्यथा वेदान्ते धूममार्गः कस्मै प्रयोजनाय स्यात् । तस्माच्छान्दोग्यीयवक्ष्यमाण'जायस्व अग्नियस्वे'ति मार्गे विलक्षणयमगतिरहितचन्द्रगतिसमानधूममार्गश्रुतौ वृष्टेरन्नभावे 'मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा' इत्यादिश्रुत्युक्ते । तेन जीवमात्रहोमोऽत्र ज्ञेयः । 'तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ती'ति सावधारणश्रुतेः पञ्चाग्निविद्याविषयत्वेन धूममार्गे 'अथ य इम' इत्यथशब्देन मिन्नो-(पक्व)मात्रं न धूममार्गे, श्रद्धाहोमाभावात् । प्रवर्षतीति प्रवर्षणं तु विद्यात्वात्तदपोऽसृजते'ति श्रुत्या भविष्यति । जीवकृतवृष्टेर्जीवेन सहान्नभाव इत्यर्थः । जैमिनिमते त्वाहुः ऐक्ये चेति । पूर्वत्र जीवस्य नैक्यं वृष्टेरैक्यमत्र तूभयोरिति विशेषः । तथाच श्रुतिः 'अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽम्याहन्यात् जीवन्त्वे'दिति । स्पष्टार्था । समानत्वप्रपञ्चार्थं विरोधं व्युत्पादयन्ति स्म तत्र यथेति । इतं गतं

मार्गतैव । 'वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्यादिषु तत्तद्भावः श्रूयते । ते च विकृताः । तदनन्तरभावित्वात् वृष्टिरपि विकृतैव । तस्मान्न कारणत्वमित्याशङ्क्य परिहरति ।

सा वाय्वादिरूपापत्तिराभा व्यापत्तिरेव । वायुवदाभा आभा नम् । मध्ये वायुमण्डलेनागच्छन्ती आहुतिर्वायुभवनशब्देनोच्यते । आकृतेरेव पदार्थत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

काश एव । 'आकाशाच्चन्द्रमस'मिति पूर्वमारोहे उक्तत्वात् । नाग्रे । आरोहावरोहाध्वनोर्भेददर्शनात् । अत आकाशस्य मार्गतैव, न तु जीवस्याकाशरूपेण भवनमपि । तत्राकाशो भूत्वेत्यश्रवणात् । अग्रे तु 'वायुर्भूत्वे'त्यादिषु तत्तद्भावः श्रूयते । ते च वाय्वादयो विकृता जन्याः । तदनन्तरभावित्वात् । अतस्तथेत्यर्थः ।

परिहारं व्याकुर्वन्तो भावशब्दे परे समानशब्दस्य सादेशः पाणिनीयविरुद्ध इत्यत एकदेशिकृतव्याख्यानं प्राञ्जलमपि परित्यज्य प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति सेत्यादि । ननु वाय्वादिवदाभा ने वाय्वादिभवनोक्तिविरोधस्य कथं परिहार इत्यत आहुः आकृतेरेव पदार्थत्वादिति ।

रश्मिः ।

तदाकाश एव । शरीरिणोऽधोक्षजत्वात् । तथाच श्रुतिः 'यथेतमाकाश'मिति । यथा इतं आरोहे, तथा धूममार्गीयावरोहे इतं गतम् । कर्मी आकाशं प्रतिपद्यते । शरीरिणो ब्रह्मणोऽधोक्षजत्वात् । तेनाकाश एवेति भाष्ये एवकारः शरीरिब्रह्मव्यवच्छेदकः । 'यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वे'त्यादिश्रुतिः । पूर्वमिति । आरोहे । मार्गतैति । पथित्वम् । एवकारेणाकाशत्वापत्तिर्व्यवच्छिद्यते । अर्चिरादिमार्गेण 'आदित्याच्चन्द्रमस'मित्यनेन समानत्वार्थं विरोधो व्युत्पादितः । विरोधे समानत्वम्, अविरोधे ऐक्यमिति । यथा चन्द्रवन्मुखमित्यत्र चन्द्रत्वमुखत्वयोः सहानवस्थानलक्षणे विरोधे आह्लादादिमत्त्वेन साजात्यम् । घटत्वेनाविरोधे त्वैक्यमिति । तर्हि केषामापत्तिरित्यतो वायुत्वाद्यापत्तीराहुः वायुर्भूत्वेत्यादिना । तदेतदाहुः प्रकाशो पञ्चाग्निमार्गेत्यारभ्य श्रूयत इत्यन्तेन । पञ्चाग्नीति । पञ्चाग्निमार्गधूममार्गयोर्धूममार्गेऽभेदे । स च पञ्चाग्निमार्गस्य धूममार्गे अभेदस्तदन्तर्गतत्वेन धूममार्गस्य तु धूममार्गत्वेन समाने ऐक्ये वेत्यन्वयः । ऐक्येऽभेदो नियामक इत्युक्तम् । विरोधादिति । जीवहोमपक्षेऽर्चिरादिमार्गधूममार्गयोस्तृतीया विरोधात्समानत्वमिति शेष इत्यर्थः । विरोधः समानत्वे नियामक इत्युक्तम् । विरोधमिति । समानत्वनियामकं विरोधम् । निवर्तनमिति । अवरोहः । नावरोह इति नाम्न इत्यस्यार्थः । तत्तद्भाव इति । वाय्वादित्वम् । उत्पत्त्यर्थकभुवः प्रयोगात् । ते चेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ते चेत्यादिना । तदनन्तरेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदनन्तरेति । आकाशमार्गानन्तरं भावित्वादुत्पन्नत्वात् । तथेत्यर्थ इति । वृष्टिरपिना वाय्वादयो विकृता विकृताश्च कार्यं कार्याणि चेत्यर्थः । एवकारेण कारणत्वव्यवच्छेदः । भावशब्द इत्यादि । इदमष्टाधिकरणीसमाप्त्यनन्तरं वक्तव्यम् । एकदेशीति । वाचस्पतिमिश्रकृतव्याख्यानम् । प्राञ्जलं 'वायुर्भूत्वे'त्यादिषु भवनोक्तिस्वारस्यात् । भाष्ये । आहुतिरिति । होम्यजीवजले अनुकत्वा, होमरूपाहुतिरुक्ता, सा तिसृषु चन्द्रमण्डले जलस्य शोषाजीवस्यावरोहे कर्तृत्वाजीवो वायुर्भूत्वा वायुभवनं कृत्वा गौण्या आहुतिं कृत्वेत्यर्थानुरोधेन । नन्वत्रायशब्देन धूममार्गस्य मित्रोपक्रमस्थत्वेनाहुतिप्राप्तिः केनेति चेत् । न । 'अथ

१. वायुमण्डलागच्छन्ती, वायुमण्डलमारागच्छन्ती, वायुमण्डले सा गच्छन्ती; वायुमण्डले सा गच्छन्तीति पाठाः ।

व्यापत्तिशब्देन च तेजोभावापन्नस्य जलभावापत्तौ कान्तिनाशान्नाश इवेति चो-
 तयति । कुतः । उपपत्तेः । तथैवोपपद्यते, चित्रतुरगादिषु । विकारस्य विकारा-
 न्तरापत्तावियमेव व्यवस्था । उपासनायां न तदपि । नच 'भूत्वा'श्रुतेर्बाधः ।

भाष्यप्रकाशः ।

'सर्वाणि रूपाणि विचित्ये'त्यादिश्रुत्या तानि तानि पदानि तस्यां तस्यामाकृतावेव व्यवहारार्थं
 भगवता नियमितानि । अतस्तद्वदाभानेप्याकृतिसद्भावात् भवनोक्तिविरोध इत्यर्थः । नन्वयं
 गौण्येव इत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां हेतुं व्याकुर्वन्ति तथेत्यादि । तथाच यद्येवं न स्यात्,
 तदा चित्रतुरगादावपि तुरगादिपदप्रयोगो मुख्यवृत्तः स्यात्, तदा तुरगादिसाध्या अर्थक्रियापि
 तेन स्यात्, सा च न दृश्यत इति गौण्येव तत्र निश्चीयत इत्युपपत्तिरेव तद्विमिकेत्यर्थः । एतं
 न्यायमन्यत्राप्यतिदिशन्ति विकारस्येत्यादि । इयमिति । तत्तुल्याकृतित्वरूपा । यथा 'विप्रो
 भूत्वाथ वृत्रहे'त्यादौ । उपासनायामिति । 'वाचं धेनुमुपासीते'त्याद्युपासनायाम् । तथाच
 तादृशस्थले किञ्चिदाकृतिसादृश्येपि चेत् तादृक्प्रयोगः, तदा भूयःसादृश्ये किं वाच्यमित्यर्थः ।
 ननु तथापि तद्भावाभावे 'भूत्वा'श्रुतिर्बाध्येत, अतो नात्र गौणी युज्यत इत्यत आहुः नचेत्यादि ।
 रश्मिः ।

य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्त इत्युपासते' इति श्रुतेः । इष्टमग्निहोत्रखातादिकर्मणी । दत्तं बहिरर्थिभ्यो
 द्रव्यदानम् । ननु गुणः को येन गौणीति चेत् । न । अन्तरिक्षस्थत्वं गुणस्तद्योगात् । 'वायुर्वा अन्त-
 रिक्षस्याध्यक्ष' इति पूर्वकाण्डश्रुतेः । वाजसनेयके आहुत्यन्तरिक्षस्थत्वम् । 'ते वा एते आहुती हुते
 उत्कामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशतस्ते तत आवर्तेते' इति श्रुतेः । प्रकृते । आकृतावेवेति । व्यक्तौ एवकारो
 जातिव्यवच्छेदकः । आकृतिर्जातिरिति मीमांसकाः, तन्नात्रेत्याहुः अतस्तद्वदिति । गौण्यैवेत्येवकारेण
 मुख्याव्यवच्छेदः । गौणीति । आहुतिः । वायुभवनमित्यत्र वायुभवनशब्दस्यान्तरिक्षस्थत्वस्वधर्मलक्ष-
 कत्वं तात्पर्यमात्रेण लक्षकत्वं लक्षणाबीजतात्पर्यानुपपत्तिप्रतीकेन । तादृशगुणयोगः आहुतौ 'माणवकं
 पश्यन् सिंह इति प्रयुक्ते' तत्र सिंहपदलक्षिततदीयक्रौर्यगुणयोगो माणवके यथा, तेन सिंहत्वेन माणव-
 कबोधः, तथा वायुभवनत्वेनाहुतिबोधः । घटः पृथिवीत्यत्रेव । अत्र पृथिवीत्वेन बोधः, न घटत्वेनेति ।
 हेतुमिति । उपपत्तिरूपम् । अर्थक्रियेति । अर्थो मुख्योऽश्वस्तस्य क्रिया चलनादिः । आभाव्या-
 पत्तिविशिष्टेन चित्रतुरगादिना । गौण्येवेति । मुख्या व्यवच्छिद्यते एवकारेण । तन्नेति । 'वायुर्मूत्वे'-
 त्यत्र । वायुभवनं कृत्वेत्यर्थः । सर्वेषां धातूनां प्रत्ययान्तानां भवतीत्यादिषु करोतिना विवरणात् ।
 'करोतिशब्दा'दिति जैमिनिसूत्रात् । एवेति । हेत्वन्तराकथनादेवेति । तद्विमिकेति । विप्र इति । विप्र-
 भवनं कृत्वा तदनन्तरं वृत्रहा । विप्रभवनं तदीयतमोगुणलक्षकम् । तादृशगुणयोगो वृत्रघ्नीति विप्रो
 वृत्रहेति । वृत्रहा इन्द्रः । देवेषु ब्राह्मणादिवर्णाः सन्ति । आदिना चित्रतुरगस्य विकारस्य मुख्याश्वस्य
 विकारान्तरस्यापत्तिस्तत्राभाव्यापत्तिरुपपत्तेः । इत्यादावित्यत्रेतिशब्दात्प्रकारवाचकात् षष्ठ्यालुक् इति
 प्रकारस्यादावित्यर्थः कर्तव्यः । इयमित्यस्य भाष्यीयेयं व्यवस्थेत्यर्थात् । आदिशब्दार्थोऽन्यो वा । इदं
 व्यवस्थामात्रम् । भाष्ये । एवकारः सौत्रत्वेनाप्रामाणिकत्वव्यवच्छेदकः । वाचमिति । शब्दात् ।
 वृष्टिपक्षे वाचं शब्दं धेनुवपुषम् । 'उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पने'ति श्रुतेः । अनेकरूपस्य
 शब्दब्रह्मणो यत्किञ्चिद्रूपे तत् अव्ययम् । सा आभाव्यापत्तिरपि न । उपासकस्याभादर्शनात् । आदिना
 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति शान्त उपासीते'ति । जगदन्तर्गतभगवत्प्रतिकृत्यादिषु । किञ्चिदिति । बह्वीषु
 शब्दब्रह्माकृतिषु यत्किञ्चिदाकृतिसादृश्येपि तादृग्धेनुपदप्रयोगः, तदा भूयःसादृश्ये भक्तिमार्गीये सेव्य-
 स्वरूपे साक्षाद्भगवानयमिति प्रयोगे किं वाच्यमित्यर्थः । तद्भावेति । वाच्यादिभावाभावे । नात्रेति ।

प्रतिनियतपदार्था हि ते । भवनावरोहाम्यामेव तथा वचनात् । अन्यस्यान्यभाव
वदन्ती श्रुतिरेव गौणत्वं वदति । कारणांशभावव्यतिरिक्तस्थले तथैव प्रतीतेः ।
तस्मात् तदाकृतिमात्रेण न स्वरूपान्यथाभावः ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

उपपत्त्यन्तरमाह । तद्रूपता च नातिचिरेण । न बहुकालं तद्रूपता । कुतः ।
विशेषात् । अन्नभावापन्नस्यैव बहुकालश्रवणात् । 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर'मिति ।
प्रापतरं प्रपतरं वा । वर्णलोपश्छान्दसः । अतस्तृतीयाहुतौ न चिरेणेत्यायाति ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रतिस्वरूपं नियतेषु वाय्वादिष्वहिते निविष्टे जीवे ताद्रूप्यभवनावरोहाम्यामेव 'भूत्वे'त्यस्य
वचनात् । तदेव स्फुटीकुर्वन्ति अन्यस्येत्यादि । वदने हेतुमाहुः कारणेत्यादि । तथैवेति ।
आकृतिमात्रेणैव । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । अतः कारणभूता एवापो वर्षन्तीति पूर्वोक्तं
निर्वाधम् ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः उपेत्यादि । अत्र सूत्रे पूर्वसूत्रात् साभे-
त्यनुवर्तते । तथाच तद्रूपतायामुपपत्त्यन्तरमाहेत्यर्थः । अतिचिरेणेति । तृतीयाप्रतिरूपकम्, न तु
तदर्थकम् । 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर'मित्येतस्य, अतः अन्नभावात् पुरुषभवनं दुष्प्रापतरं दुर्गमतरं
वेत्यर्थात् यत् सिद्धं तदाहुः अतस्तृतीयेत्यादि । नन्वेवमवरोहकेशस्यात्र सिद्धौ पञ्चाग्निप्रकारे
रक्षिः ।

'वायुर्मूत्वे'त्यादिश्रुतौ । प्रतीति । जीवस्य वाय्वादिप्रतिस्वरूपं स्वरूपं लक्ष्यकृत्येत्यर्थः । वाय्वा-
दिष्विति । 'वायुर्मूत्वा धूमो भवति धूमो मूत्वाभ्रं भवत्यभ्रं मूत्वा मेघो भवति मेघो मूत्वा प्रवर्षती'ति
श्रुतिः । आदिशब्दार्थोप्युक्तः । भवनेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म ताद्रूप्येति । एवेति । अनेकभवन-
विरोधादेवकारः । कर्मणां शिक्षणावस्थायित्वेन तदुत्तरक्षणे भूत्वेत्यस्यानुपपत्तेः । तदेवेत्येवकारोऽन्य-
व्यवच्छेदकः । अन्यस्येत्यादीति । एवकारो व्याख्यानव्यवच्छेदकः । कारणेति । 'तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः' इत्युक्तकारणांशभावस्तद्व्यतिरिक्तस्थले ।
कारणांशोऽभावस्तद्व्यतिरिक्तत्वं कापि स्थले नास्त्यतो भावशब्दः । आकृतीति । आकृतिर्व्यक्तिरि-
त्युक्तम् । एवकारेण वायुत्वादिजातिव्यवच्छेदः । तस्मादित्यादीति । स्वरूपान्यथाभावो जीवस्य
वायुत्वादिना । स नेत्यर्थः ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥ तथाच सामेलस्य कान्वय इत्यतस्तद्रूपतेति भाष्यं
विवृण्वन्ति स्म तथाचेति । तद्रूपतायामिति । अनुवृत्तपदार्थाभायाम् । तद्रूपता चेति भाष्यार्थोप्युक्तः ।
तद्रूपता वाय्वादिरूपता । भाष्ये । बहुकालमिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । 'कालाध्वनोरत्यन्त-
संयोगे द्वितीये'ति सूत्रेण । विशेषादिति । अन्नभावापन्नाजीवाद्वाय्वादिरूपतायां जीवे विशेषात् । तत्र
हेतुः अन्नभावेत्यादि । 'मेघो मूत्वा प्रवर्षति'त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्त्रिभिर्भाषा जायन्तेऽतो
खलु दुर्निष्प्रपतर'मिति श्रुतौ श्रवणात् । एवकारस्तु 'यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव
भवति, तद्य इह रमणीयचरणा अम्याशो ह य'दिति श्रुतौ क्षिप्रार्थकाव्ययप्रयोगात् । प्रकृते । अतस्तृ-
तीयेत्यादीति । अतः दुष्प्रापतरत्वात् । तृतीयाहुतौ वर्षाहुतावन्नसम्भविकायां वृष्टेरन्नभवनं न चिरेण

बहुकालस्थितौ हि तद्रूपता । कारणवशाद्देवानां मनुष्यभाववत् । भिन्नपक्षे न कोपि दोषः । ऐक्यपक्षेपि ज्ञानवतो गृहस्थस्य दुर्लभत्वादेवं वचनम् । तस्मात् वृष्टेरन्नं भवतीति सिद्धम् ॥ २३ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे पञ्चमं तृतीयशब्दावरोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठितेऽपूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ (३.१.६)

चतुर्थी आहुतिर्विचार्यते । ननु 'संसर्गजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर' इति कथमस्यान्नत्वम्, अपूर्वान्नत्वेपि कण्डनपाकादिषु क्लेशेन जीवस्यापगमात् कथं

भाष्यप्रकाशः ।

को विशेषो धूममार्गादित्याशङ्कयामाहुः भिन्नपक्ष इत्यादि । धूममार्गाद्भिन्नः पञ्चाग्निमार्ग इति पक्षे, न कोपि धूममार्गोक्तक्लेशसंसर्गदोषः । क्लेशस्य धूममार्ग एवोक्तत्वात् । तयोरैक्यपक्षे ज्ञानवतो गृहस्थस्य दुर्लभत्वादज्ञानिनं लक्ष्यीकृत्यैतत् क्लेशवचनम्, न तु साधारण्येनेति न पञ्चाग्निमार्गे दोष इत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति पञ्चमं तृतीयशब्दावरोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठितेऽपूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः चतुर्थीत्यादि । 'अन्नाद्रेतो भवती'ति चतुर्थ्याः सफलाया आहुतेरत्र विचारः प्रयोजनमित्यर्थः । 'पुरुषाग्नावन्नं जुह्वती'ति श्रुतावन्नस्य होम्यत्वमुक्तम् । स्मृतौ तु पापजन्यत्वमन्नस्योच्यते इति तदुपपद्यते, न वेति, अन्नस्य च रेतोभाव उपपद्यते, न वेति, जीवस्यान्नभावे क्लेशो भवति, न वेति च सन्देहाद्विचारं बोधयितुं सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । इति कथमस्यान्नत्वमिति । अस्माद्वाक्यादन्नभावस्य पापजन्यत्वे निश्चिते अस्य उक्ताहुतिप्रकारेण शुद्धस्य जीवस्य कथमन्नत्वम् । अपूर्वान्नत्व इति । प्रोक्षणादिनेव रश्मिः ।

बहुकालं न । तद्रूपता तु नातिचिरेणेत्युक्तम् । भाष्ये । तद्रूपतेति । दृष्टान्तमाहुः कारणेति । 'यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्निष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनम् । तेनाजनाभे स्मृतिमञ्जन्म नः स्याद्वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोती'ति वाक्योक्तकारणवशात् । बहुकालस्थितिः कारणे । किञ्च, कारणवशात् स्पृहावशात् । 'एतदेव हि देवा गायन्ति' 'अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्निदुत स्वयं हरिः । यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि न' इति वाक्यात् । बहुकालस्थितिभावे । प्रकृते । धूममार्गोक्तेति । पञ्चाग्निविद्यायां बोध्यः । एवेति । अवरोहस्यातथात्वादेवकारः । ऐक्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तयोरैक्येति । गृहस्थस्येति । ननु गृहस्थस्येति कुतो लब्धमिति चेत् । न । 'तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्र्य एव हरन्ती'त्यग्निहोत्रलिङ्गात् गृहस्थलामः । छान्दोग्यसमाप्तावपि गृहिणोपसंहाराद्गृहस्थलामः । अज्ञानिनमिति । दुर्निष्प्रापतरत्वात्पञ्चाग्निविद्यासाधितदेहस्यापि । एतदिति । 'वायुर्भूत्वा धूमो भवती'ति वचनम् । दोष इति । क्लेशदोषः ॥ २३ ॥ इति पञ्चमं तृतीयशब्दावरोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठितेऽपूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ अत्रेति । अधिकरणे । स्मृताविति । भाष्योक्तायां स्मृतौ । तेन कर्मदोषाः पापानि । स्थावरतामन्नताम् । मुख्ये कार्यसंप्रत्ययात् । तदुपपद्यत इति । ज्ञानिदेहार्थं पापजन्यान्नमक्षणमन्नं जुह्वती'त्यत्रोपपद्यते । जीवस्येति । वृष्टिसहितजीवस्य । कथमस्यान्नत्वमिति । ज्ञानोपयोगिदेहार्थं कथमिति प्रश्नः । अपूर्वान्नत्व इति । अदृष्टजनकत्वेन पूर्वान्नत्वाभावः । भाष्ये । एवेति । दृष्टत्वादेवकारः । मर्यादेति । घटस्य पटत्वापत्त्या

रेतोभावः, चर्वणौदर्यपाकस्त्वावश्यक एव, नच जीवस्य जडभावः, मर्यादाभङ्ग-
प्रसङ्गात्, तस्मात् कथमन्नस्य रेतोभाव इत्याशङ्क्य परिहरति ।

अन्याधिष्ठिते वृष्टेरन्नभावसमय एव अन्यैर्जीवैरधिष्ठितो ब्रीह्यादिस्तस्मिन्
न पूर्ववत् तद्भावापत्तिः । अतिथिवत् । पूर्ववैलक्षण्येन वा । कुतः । अभिलापात् ।
'ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा' इति पूर्ववत् तत्तद्भावमात्रं न वदति,
किन्तु जगति स्थितब्रीह्यादिभाव एवाभिलप्यते । तथा सति यथान्येषु ब्रीह्यादिषु
तदधिष्ठातृदेवतया नियुक्ता जीवास्तानात्मत्वेनाभिमन्यन्ते, एवमत्रापीति न

भाष्यप्रकाशः ।

आहुतिभिः संस्कारस्य जातत्वादपूर्वान्तत्वे ।

परिहारं व्याकुर्वन्ति अन्याधिष्ठित इत्यादि । उप्ते बीजे यदा वृष्टिर्जायते, तदा जलभा-
वापन्ना जीवास्तेन सद्भावादिवीजे प्रविशन्तीति तस्मिन् समयेऽन्यैर्जीवैरधिष्ठितो यो ब्रीह्यादिस्तस्मिन्
पूर्ववत् 'वायुर्भूत्वे'त्यादिवत् तद्भावापत्तिस्तत्साम्यम्, किन्त्वतिथिवत् कार्यमात्रार्थं स्थितिः,
पूर्ववैलक्षण्येन निरभिमानगृहस्थवद्वा स्थितिरित्यर्थः । तत्र हेतुः अभिलापादिति । तं व्याकु-
र्वन्ति ब्रीहीत्यादि । अत्रापीत्यादि । हौम्येऽन्नेपीति । अन्याधिष्ठानाद्धेतोर्न कोऽपि दोषः,
रश्मिः ।

पटत्वं पट एवेति मर्यादाभङ्गप्रसङ्गात् । परिहरतीति । सूत्रकारः । प्रकृते । अन्यैर्जीवैरधिष्ठिते
ब्रीह्यादौ अपूर्ववत् ब्रीह्यादिभावः, तस्यापत्तिः, न तु व्यापत्तिः 'ब्रीहियवा' इति श्रुतेरिति सूत्रार्थस्तं
विशदयन्ति स्म आचार्या इत्याशयेनाहुः उप्त इति । वृष्टेरन्नभावसमय इति भाष्यं विवृतं सम्मथ्य इत्य-
न्तेन । वृष्टेः सजीवायाः अन्नादिरूपबीजभाव उसबीजप्रवेशः तस्य सर्वस्मिन् प्रसिद्धे समय इति भाष्यार्थः ।
क्षेत्र उप्ते । जलेति । चतुर्थोपदेशे 'अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याह्न्याजीवन्त्ववे'दिति श्रुत्या
जलभावापन्ना जीवाः तेन वर्षेण सह अन्नादि च तद्बीजमिति कर्मधारयसमस्तान्नादिवीजे प्रविशन्तीतिहेतोः
तस्मिन् समय इत्यर्थः । भाष्यीयैवकारः । 'देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं सम्भवती'ति श्रुतेः ।
अन्यैरित्यादिभाष्यार्थः अन्यैर्जीवैरित्यादिना क्रियते । 'न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति,
'मिन्धीति, मिन्नं भगव इति, किमत्र पश्यसीत्यण्य इमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकैकं मिन्धीति, मिन्ना
भगव इति, किमत्र पश्यसीति, न किञ्चन भगव इति, त५ होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयसे
एतस्य वै सोम्य योऽणिम एव महान्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येती'त्युक्तब्रह्मांशहुतजीवान्यैरष्टभिर्जीवैः ।
यद्वा । तपोवीप्साकृतोऽंशजीवान्यैरुक्तादिजीवैर्नवांशैः अधिष्ठितो यो ब्रीह्यादिः तस्मिन् । इतः परमपूर्वव-
दितिभाष्यार्थः । न पूर्ववदित्यस्यार्थः 'वायुर्भूत्वे'त्यादिवदिति । तद्भावापत्तिरित्यस्यार्थः
तत्साम्यमिति । अतिथिवदित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म किन्त्विति । कार्यमात्रार्थं स्थितिरगृह-
स्थितिः । पूर्वैतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म पूर्वैति । अतिथिवैलक्षण्येन निरभिमानगृहस्थः । गृह एवोपैति
शान्तिं यस्तद्वत् । ब्रीहीत्यादीति । एवेति । तत्तद्भावमात्रं व्यवच्छिन्नति । अभिलप्यत इति ।
अभिलप्यत इत्यभिलापस्तस्मादिति सौत्राभिलापपदार्थः । अन्येष्विति । पञ्चाभिविद्याऽविषयेषु ।
तदधीति । 'अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशा'दिति सिद्ध्या । तान् ब्रीह्यादीन् । आत्मत्वेनेति ।
ब्रीह्यादिरहमिति । अस्मत्पदार्थ आत्मा तत्त्वेनाभिमन्यन्त इत्यर्थः । हौम्येऽन्नेपीति । 'अहमन्नमह-
मन्नमहमन्न'मिति तैत्तिरीयश्रुतेः हौम्येऽन्नेऽप्यात्मत्वेनाभिमानो जीवस्य । अन्याधीति । अन्यैर्जीवैरधिष्ठा-

कोपि दोषः । अधिष्ठाने हि वेदना । मरणानन्तरं कृमिभावस्य दृष्टत्वात् । तस्मा-
दन्नस्य रेतोभावो युक्तः ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु अन्याधिष्ठानेङ्गीक्रियमाणे यातनाजीवाना-
मशुद्धत्वादशुद्धमन्नं स्यात्, तथाच कथं योग्यदेह इति चेत् । न । शब्दात् ।
'देवा अन्नं जुहति, तस्या आहुते रेतः सम्भवती'ति देवैराहुतिरूपेण होमवचना-
च्छुद्धत्वम् । अन्यस्य हि संस्कारेणैव शुद्धिः । अन्यथा यावज्जीवं का गतिः स्यात् ।
तस्मात् संस्कारशब्दाच्छुद्धमेवान्नम् ॥ २५ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे षष्ठमन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पापान्नसंसर्गजन्यो वा, कण्डनादिजन्यक्लेशात्मको वा दोषो होम्ये जीवे न । तथाच क्लेशाभावा-
देव कण्डनचर्वणादिदशायामपि नापगमः । अभिमानाभावादेव च नास्य जडभाव इत्यदोष इत्यर्थः ।
तदेतद्विशदयन्ति अधिष्ठाने हीत्यादि । हि यतो हेतोः । अधिष्ठाने अधिष्ठीयतेऽनेनेत्यधि-
ष्ठानमभिमानस्तस्मिन् सत्येव वेदना, न तु तदभाव इति लोके दर्शनादित्यर्थः । ननु मा भवतु
क्लेशोऽस्य, तथापि कण्डनादिना जीवान्तरे गतेऽस्याप्यपगमात् कथं रेतोभाव इत्याशङ्कायां
तादृशक्लेशोत्तरमपि जीवसत्तायां मानमाहुः मरणेत्यादि । तस्मादिति । जीवसत्त्वस्योपपादि-
तत्वात् ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः किञ्चिदित्यादि । अन्यस्येति ।
अशुद्धस्य । शेषं स्फुटम् ॥ २५ ॥ इति षष्ठमन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

रश्मिः ।

नात् । न कोपि दोष इति । व्याख्येयं भाष्यम् । व्याख्यान्ति स्म पापान्नेत्यादिना । वाकारद्वयं
पूर्वतन्नात् । अस्येति । जीवस्य । अदोष इति । क्लेशजडभावरूपो दोषो नेत्यर्थः । एवकारव्यवच्छेद-
माहुः नत्विति । अस्येति । वृष्टियुक्तजीवस्य । जीवान्तर इति । हुतजीवादन्यस्मिन् जीवे गतेऽ-
स्यापि हुतजीवस्यापि । कथमिति । केन प्रकारेण कस्य रेतोभावः उभयाभावात् । मरणेत्यादीति ।
क्लिष्टं मरणं ग्राह्यम् । कृमिः देहसमवायिकः । ननु क्लेशेन जीवो देही गतः कृमिजीवापगमे क्लेशा-
न्तराभावात्कथं क्लेशोत्तरमपि जीवसत्तेति चेत् । सत्यम् । मरणोत्तरक्षणे कृम्युत्पत्त्यङ्गीकारेण पूर्वक्लेशस-
त्त्वात् । तदेहावच्छेदेन तस्य तत्कर्मफलभोगे तु मरणानन्तरमशुक्लदेहे वृष्टिजीवो जलात्मा ग्राह्यः ।
तथा च मृतदेहैकदेशः कृमिः स जीवस्तदेहावच्छेदेन कर्मफलभोगेनादोषात् । अधिष्ठान इत्यस्य पुरःस्फु-
टिकार्थे देहो भासते, तदा देहोऽधिशिष्टोऽधिष्ठानम् । आप्रहेयम् । जीवसत्त्वस्येति । अब्रूपाजीवस-
त्त्वस्य । अन्नशुद्धिग्रे वाच्याधिकरणरचना च ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥ स्फुटमिति । अन्याधीति । अन्येषां हुतव्यति-
रिक्तानां अधिष्ठानेङ्गीक्रियमाणे यमगतावनेकदेहसाध्यैकनरके अशुद्धत्वाच्छुद्धस्य देहान्तरेऽशुद्धत्वाद-
शुद्धमन्नं वृष्टिजीवरूपमन्नं स्यादिति । 'प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ती'त्यत्र तदपायकल्पनात् ।
आहुतिरूपेणेति । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यान'मिति वार्तिकेनाभेदतृतीया, प्रकृत्या चारुरितिवत् ।
होमेति । अन्नस्य होमवचनात् । अन्यस्येति । भाष्यप्रकाशे व्याख्यातम् । पञ्चाग्निविद्यासाधितदे-
हिभिन्नस्य । अशुद्धस्येति । भाष्यप्रकाशविशेषणम् । एवेति । संस्कारेतरव्यवच्छेदकः । शुद्धिरिति ।

पञ्चमाहुतिं विचारयति । ननु कथं पुरुषेऽन्नहोमाद्रेतोभावः, बाल्यकौ-
मारवार्धकेषु व्यभिचारात्, तारुण्येपि न हि सर्वमन्नं रेतो भवति, जातमपि न
नियमेन योनौ सिच्यते, नापि देवापेक्षा, पुरुषप्रयत्नस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य,
परिहरति । रेतःसिग्योगः । पुरुषशब्देन पौरुषधर्मवानुच्यते । पौरुषं च देशका-
लसंविधानेन मन्त्रवद्रेतःसेकसामर्थ्यम् । न ह्येतत् सर्वजनीनं सार्वत्रिकं वा ।

भाष्यप्रकाशः ।

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः पञ्चमेत्यादि । विचारयतीति ।
फलं पृथक्कृत्य केवलां विचारयति । कोत्र विचारांश इत्याकाङ्क्षायामाहुः नन्वित्यादि । चतुर्थ्या-
मन्नाहुतौ पुरुषस्य यदि पुरुषत्वेनाभित्वम्, तदा बाल्यादौ तद्धोमस्य नैष्फल्यम्, यदि तारुण्य-
विशिष्टत्वेनाभित्वम्, तदापि न सर्वस्य होमस्य साफल्यम्, अथ यज्जातं रेतस्तेनैव पञ्चम्याहुतिः,
तदापि होमानियमः, अथ नियमः, तदापि न देवापेक्षेत्यतो विचार इत्यर्थः ।

परिहारं व्याकुर्वन्ति पुरुषेत्यादि । सूत्रे रेतःसिग्यदोक्त्या पुरुषपदव्याख्यानात् 'पुरुषो
वा व गौतमाग्नि'रित्येतेन पुरुषशब्देन पौरुषधर्मवानुच्यत इत्यर्थः । तावता कथं पूर्वोक्तदोष-
रक्षिः ।

सा मर्यादायाम्, न तु ब्रह्मभावे 'सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययात्ममनीषये'ति । मर्यादायां तु वर्तत एव,
संस्कारवैयर्थ्येन तद्धोधकवेदानर्थक्यप्रसङ्गात् । यावज्जीवमिति । संस्कारानङ्गीकारे एकदिनेनाग्नि-
होत्रफलसिद्धेः 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया'दित्यत्र मध्ये पापे तच्छोधकसंस्कारस्य यावज्जीवं पापशोधना-
तिरिक्ता का गतिः स्यादिति प्रश्नः । सौत्रं हेतुं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति । एवेति । प्रसिद्धेरेवकारः ।
एवमन्नशुद्धिरुक्ता । अधिकरणरचना त्वेवम् । चतुर्थ्याहुतिर्विषयः । पापजन्यत्वमन्नस्योपपद्यते न वेति संदेहे,
ज्ञानोप(योग)योगिदेहानुपयोगान्नोपपद्यत इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु संस्कारशब्दात्संस्कारार्थं पापजन्य-
त्वमन्नस्योपपद्यत इति शुद्धमन्नमिति ॥ २५ ॥ इति षष्ठमन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ फलमिति । 'तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवती'ति गर्भः फलम् ।
तत्पृथक्कृत्याग्रिमे विचारयितुं केवलां विचारयन्तीत्यर्थः । सूत्रान्तरे फलविचारस्तु षष्ठाहुतिग्रहणाय । तेन
गर्भानुक्तौ कथं पञ्चमाहुतिविचार इति कुचोद्यं निरस्तं वेदितव्यम् । नच गर्भानुक्तौ न्यूनतानिग्रहस्था-
नमिति वाच्यम् । बृहदारण्यकषष्ठाग्निसंग्रहार्थमेतावदुक्तौ न निग्रहस्थानमिति । तत्र गर्भशब्दाभावात् ।
'देवाः पुरुषं जुहति तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवती'ति श्रुतेः । पुरुषेऽन्नहोमाद्रेतस्तु कारण-
त्वादुभयत्रेति षष्ठ्या आहुतेरविचारेपि न निग्रहस्थानमिति । दृष्टानुसारेण व्याख्यान्ति स्म चतुर्थ्याग्नि-
त्यादिना । तद्धोमस्येति । रेतोहोमस्येत्यर्थः । तारुण्य इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदीति । पुरीषा-
दिभावात् न सर्वमन्नं रेतो भवति । जातमिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अथेति । होमेति । धौतवाससि
सेकाद्धोमानियमः । नापीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अथेति । पूर्वोक्तेति । रेतस्त्वेन अन्नत्वेन कार्य-
कारणभाव उक्तः श्रुतौ । तत्र 'योषामौ देवा रेतो जुहती'ति रेतोहोमनियमश्च उभयत्र 'पुरीषत्वेनान्नत्वे-
नापि कार्यकारणभावात्पूर्वत्र पूर्वोक्त आशङ्कोक्तो दोषः । कार्यकारणभावग्राहकान्वयव्यतिरेकव्यभिचार-
रूपः । द्वितीये तु धौतवाससि सेकात्तत्तदिन्द्रियदेवहोमकृतान्नियमे पूर्वदोष इति । तन्निरास इत्यर्थः ।

तदर्थं देवापेक्षा । तथा सति न कोपि व्यभिचारः । कथं पुरुषशब्दमात्रेण च ज्ञायते, तत्राह । अथ आनन्तर्यात् । शरीरार्थमेव देवैस्तत्र तत्र होमः कृतः ।

भाष्यप्रकाशः ।

निरास इत्याकीक्षायां तदुपपादयन्ति पौरुषमित्यादि । तथाच पुरुषपदेनैतादृशो रेतःसिगभिप्रेयते, तादृशे योऽन्नहोमः, स प्राणाग्निहोत्रोपनिषदाद्युक्तप्रकारेणेति तत्र देवापेक्षा । न हीन्द्रियाधिष्ठातृ-देवप्रसादं विना तथा भोक्तुं शक्यते । ईश्वरेच्छया भवनेपि तेषामेव द्वारत्वात् । अत एव रश्मिः ।

पौरुषमित्यादीति । अत्र 'ऋतौ भार्यामुपेया'दिति श्रुत्या भार्या देशः ऋतुः कालः संश्रौतं विधानं तेन संविधानेन मन्त्रवत् । पुत्रमन्थब्राह्मणोक्त 'बहु वा इदं सुसस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति । तदमिसृशेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽन्न रेतः पृथिवीमस्कांसीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः । इदमहं तद्रेत आददे पुनर्मीमेत्विन्द्रियं पुनर्भुजः पुनर्भगः पुनरग्रयो धिषण्या यथास्थानं कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादा-यान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृज्या'दित्यत्रोक्तमन्त्रयुक्तं रेतः तस्य सेकसामर्थ्यम् । विहितत्वार्थं तृती-यान्तं कारणत्वार्थम् । मन्त्रवदिति रेतोविशेषणम् । न ह्येतदित्येतच्छब्देन पूर्वभाष्यसङ्गतिः । एतत्पौरुष-मित्यर्थात् । तदर्थं होमार्थम् । देवापेक्षा इन्द्रियदेवापेक्षा । तथा सतीति । इन्द्रियदेवापेक्षया शरीरकारणत्वे सति । न कोपि । ज्ञानोपयोगिशरीरत्वेन इन्द्रियदेवत्वेन कार्यकारणभावः । अत्र 'तं विद्याकर्मणी समन्वारमेतं पूर्वप्रज्ञा चे'ति श्रुत्युक्तविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञारूपकारणव्यभिचारो न । साधारण-देहत्वेन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञात्वेन कार्यकारणभावात् । तृणारणिमणिन्यायोऽत्र । भाष्यसिद्ध्यर्थमाहुः तथा चेति । एतादृश इति । देशकालसन्निधानेन मन्त्रवद्रेतःसेकसामर्थ्यवान् रेतःसिगभिप्रेयते । सूत्रेण 'पुरुषो वावे'ति श्रुतौ पुरुषो रेतःसिगिति प्रयोगाद्रेतःसिक्त्वेन रूपेण पुरुषोपस्थितिः । घटः पृथिवीत्यत्र पृथिवीत्वेन घटोपस्थितिवत् । एतेन मन्त्रवद्रेतःसेकसामर्थ्यमित्यन्तं भाष्यसिद्ध्यर्थं उक्तः । तत्सङ्गत्यर्थं तादृश इत्यादिग्रन्थः भाष्यीयैतत्पदार्थः इत्यन्तः । सुगमान्वयस्तूक्तः एतच्छब्दार्थः पौरुषमिति पूर्वम् । प्राणाग्नीति । 'यदन्नमग्निं बहुधाति राजन् रुद्रैः प्रजग्धं यदि वा पिशाचैः । सर्वत ईशानो अभयं नः कृणोतु शिवमीशानाय स्वाहे'ति । अग्रे 'प्राणाय (प्रदानाय) स्वाहा अपानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा समानाय स्वाहोदानाय स्वाहे'ति कनिष्ठिकायाङ्गुल्याङ्गुष्ठेन च प्राणे जुहोती, अनामिकयाऽपाने, मध्यमया व्याने, प्रदेशिन्या समाने, सर्वाभिरुदाने, तूष्णीमेका एक ऋषौ जुहोति । अत्र पुष्टिमार्गे शिवः प्रथमः 'मद्भक्तपूजाभ्यधिके'ति वाक्यात् । तदग्रे पञ्च प्राणाः । तदग्रे प्रकारः । तत्र अत्यङ्गीत्यतिशब्दान्वयः । राजन् वरुण । 'यन्मे भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः । तन्नो वरुणो राजा पाणिना ह्यवमर्शस्वि'ति श्रुतेः । प्रजग्धं प्रभक्षितम् । नोऽस्माकम् । कृणोतु विकरणव्यत्ययः । उं बाधित्वा शुः । स्वाहा देवतोद्देशेन त्यक्तमन्नम् । कनिष्ठिकाया इत्यत्र ककारोऽज्जिकारः कनिष्ठकया । जुहोतीति दीर्घपाठे ई । एका इत्यत्रामो डः । एक इति सप्तम्यन्तम् । सर्वनामसंज्ञाया वेदे विकल्पात्तस्मिन् । ऋषौ ब्रह्मणि । प्राणाग्निहोत्रोपनिषदादीत्यत्रादिना तैत्तिरीये 'अन्नं न निन्द्यात्तद्व्रतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरमन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठित' इत्यादि । पुत्रमन्थ-ब्राह्मणं च अग्रे स्फुटम् । तत्र देवापेक्षेति । तदर्थं देवापेक्षेति भाष्यार्थः । तत्रेत्यस्य होम इत्यर्थः । देवापेक्षायां युक्तिमाहुः नहीति । इन्द्रियं मनस्तदाद्यधिष्ठातृदेव ईशानादिस्तस्य प्रसादस्तं विना । तथेति । प्राणाग्निहोत्राद्युक्तप्रकारेण । तेषामिति । देवानाम् । एवकारस्तु श्रुत्यादौ दर्शनात् अन्यव्यवच्छेदकः । अत एवेति । तथा सतीति भाष्यसिद्ध्यर्थः । इन्द्रियदेवापेक्षया ज्ञानोपयोगिदेहकारणत्वादेव ।

तत् कथं पञ्चमाहुतावेवान्यथा भवेत् । तस्मादानन्तर्यात् पुरुषाहुतिर्नाम, रेतःसि-
ग्योगः । योगशब्देनात्रापि अन्याधिष्ठानेन रेतःसिग्योगाभावः ॥ २६ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे सप्तमं रेतःसिग्योगाधिकरणम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तस्मान्नस्य रेतोभावो योनौ नियमेन सेकश्च पुत्रमन्थब्राह्मणोक्तरीत्या भवतीति सुखेन पूर्वोक्तदो-
षनिरास इत्यर्थः । कथमित्यादि । भवत्वन्यत् सर्वम्, तथापि पुरुषशब्दमात्रेण सर्वस्यान्नस्य
रेतस्त्वं कथं प्राप्यत इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । अन्नपदोत्तरं
किन्त्विति शेषोऽध्याहार्यः । तथाच पुरुषाग्नौ आहुतिर्नाम, किन्तु रेतःसिचि योऽन्नयोगः
सेत्यर्थः । ननु भवत्वेवमाहुतिसिद्धिः, तथापि पूर्वाधिकरणेनान्येऽन्याधिष्ठानस्य साधितत्वात्
तज्जन्ये रेतस्यपि तत्सम्भव इत्याशङ्क्य तत्र तदभावमाहेत्याहुः योगशब्देनेत्यादि । तथाच तत्रैक
रश्मिः ।

तेन ज्ञानोपयोगिदेहत्वेन इन्द्रियदेवत्वेन कार्यकारणभाव उक्तः । तत्र देवापेक्षेत्युक्तत्वात्तत्रेत्यस्य होम
इत्यर्थात् ज्ञानोपयोगिदेहत्वेन इन्द्रियदेवकृतहोमत्वेन कार्यकारणभावो वा । एतेन तथासतीत्यस्यार्थो
जातः । अतः परं न कोपि व्यभिचार इति भाष्यसिद्ध्यर्थः । तस्य देवैर्हुतस्यान्नस्यार्थात् देवकृतहोमस्य
रेतोभावः, न पुरीषभावः । पुरीषस्य ज्ञानोपयोगिदेहत्वाभावात् । योनाविति । धौतवाससो ज्ञानो-
पयोगिदेहानुपयोगात् । योनौ नियमेन सेकश्चेत्यर्थः । पुत्रमन्थेति । बृहदारण्यके 'एषां वै भूतानां
पृथिवी रस' इत्यारम्भकं पुत्रमन्थब्राह्मणम् । तदुक्तरीतिः । 'एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽ-
पामोषधयः ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेत' इति श्रुत्युक्ता तयान्नस्य
रेतोभावः पुरुषेऽन्नाहुतिद्वारा । तथा 'स ह प्रजापतिरीक्षांचके । हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति ।
स स्त्रियं ससजे, तां सृष्ट्वा उपास्ते' इति श्रुत्युक्ता तया । योनौ नियमेन सेकश्च भवतीति सुखेन,
रेतस्त्वेन अन्नत्वेन कार्यकारणभावः, न पुरीषत्वेन अन्नत्वेन, अश्रुतत्वात् । अतएव विहितकर्तृणां सा-
त्विकानां नियमेन योनौ सेकः, न (धौतवा)ससि । यथा 'पुत्रे कृष्णप्रिये रति' रित्याचार्याः । पूर्वोक्तेति ।
भाष्ये । न कोपि पूर्वोक्तो व्यभिचारः । स व्याख्यातस्तथा सतीत्यादिभाष्यविभागे पूर्वम् । किन्तु
रेतःसिचीति । तेन रेतःसिचि योग इति विगृह्य सप्तमीति योगविभागात् 'सह सुपे'ति वा समासः ।
तथा च रेतःसिचि योगः रेतः सिञ्चतीति रेतःसिच् कर्तरि क्तिप् । किञ्च, रेतःसिच्यन्नयोगः रेतःसिक्पु-
रुषेऽन्नहोमात् अन्नयोगः । किञ्च, अन्नस्य विकारोऽन्नमय इति योगः । 'द्व्यचश्छन्दसी'ति सूत्राद्विकारे
मयद्र । अन्नमयत्वं 'स एषोऽन्नरसमय' इत्यत्र पुरुषे प्रसिद्धम् । सेत्यर्थ इत्यर्थः । किञ्च, भाष्यप्रकाशे
पूर्वोक्तः शङ्काग्रन्थोक्तो दोषे तस्य निरास इत्यर्थः । पुरुषशब्देति । भाष्यीयचकारादन्नशब्देन
च । इत्यर्थ इति । अग्रे भाष्ये । अथेत्यानन्तर्य इत्याहुः अथेति । पुरुषशब्दमात्रेणान्नश-
ब्देन च तदानन्तर्यात्सर्वस्यान्नस्य रेतस्त्वं ज्ञायते, ज्ञाप्यते यो यदनन्तरं जायते, स तस्य कार्यमिति ।
एवेति । 'आपः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतेरेवकारः । तत्कथमिति । तच्छरीरपञ्चमाहुतौ । अन्यथा
छान्दोग्ये गर्भत्वेन बृहदारण्यके पुरुषत्वेन च कथं भवेदिति प्रश्नः । पञ्चमाहुतौ 'देवा रेतो जुह्वति तस्या
आहुतेर्गर्भः सम्भवती'ति छान्दोग्ये । बृहदारण्यके तु 'तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवती'ति । एवकारोऽ-
न्याहुतिव्यवच्छेदकः । सिद्धमिति । सूत्रार्थवदन्तः सिद्धमाहुः अन्नेऽन्येति । अन्नेऽन्येषां जीवानां अधि-
ष्ठानं स्थितिः तस्य । तत्सम्भव इति । अन्येषां जीवानां स्थितिसम्भवः । तत्र रेतसि । तदभावं
अन्यजीवस्थित्यभावम् । तत्रेति । रेतसि । योगशब्देनेत्यादीति । रेतःसिक्शब्देन चारितार्थ्यं सूत्रे

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ (३.१.८.)

हूयमानं निरूप्य फलं निरूपयति । 'तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवती'त्युच्यते । तत्र सन्देहः । योनावन्तःस्थितमेव फलम्, बहिर्निर्गतं वेति । तत्र गर्भशब्देनान्तःस्थित एव । शरीरपरत्वे श्रुतिबाधः स्यात् । उपसंहारोप्यग्रे कर्तव्याभावादुपपद्यते । ततश्च षण्मासानन्तरं गर्भे ज्ञानसम्भवाज्जननानन्तरं न गुरुपसत्त्यादि कर्तव्यमित्याशङ्क्य, परिहरति । योनेर्निर्गतं शरीरं गर्भशब्देनोच्यते । अग्रेरुत्थि-

भाष्यप्रकाशः ।

एव जीवः शुद्धस्तिष्ठति, न त्वन्योपि । अन्यथा बहव एव श्वादिवदुत्पद्येरन्, नत्वेक इत्यर्थः ॥ २६ ॥ इति सप्तमं रेतःसिग्योगाधिकरणम् ॥ ७ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः हूयमानमित्यादि । उपसंहार इति । 'इति रश्मिः ।

योगशब्दस्य किं प्रयोजनमित्यत उक्तं योगशब्देनेति । रेतःसिचि योग इति योगशब्देन । अत्रापीति । रेतस्यपि । अन्याधिष्ठाने अन्येषां जीवानामधिष्ठाने रेतःसिग्योगाभावो न । अयमर्थः । रेतःसिक्शब्दो रूढः । 'रूढिर्योगमपहरती'ति प्रसिद्धिनैयायिकानाम् । तेन रेतःसिक्शब्दः एकजीवयुक्तरेतसि रूढः, सोऽन्याधिष्ठाने रेतसि सति पुरुषे न प्रवर्तते । अतोऽनेकजीवयुक्तोऽतः सिचि प्रवृत्त्यर्थं योग आदर्तव्यः । अवयवशक्तिरूपः । तथाच रेतःसिग्योगाभावो न अनेकजीवयुक्तरेतःसिचि । अतो यमले ज्ञानोपयोगिदेहसत्त्वान्नाहुत्यनुपपत्तिः । ननु 'रूढिर्योगमपहरती'त्युक्तमिति चेत् । न । वेदान्ते योगः, वेदे योगरूढिरिति मीमांसाकारिकायामुक्तत्वेन नात्र तत्प्रवृत्तिरिति । तथा च सूत्रार्थः । रेतःसिग्योगः अथेति द्विपदमिदं सूत्रम् । रेतःसिक्शब्दो यौगिकः, न रूढः, यमले ज्ञानोपयोगिदेहवति पुरुषाभ्याहुत्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अतो रेतःसिचि योगः रेतःसिग्योगः । अथेत्यानन्तर्ये प्रसिद्धः । रेतःसिग्योगः पुरुषे । आनन्तर्यं रेतसि । पुरुषहुतान्नस्य रेतोभावश्रुतेः । 'पुरुषो वाव गौतमाग्नि'रित्युपक्रम्य 'देवा अन्नं जुहति तस्या आहुते रेतः सम्भवती'ति श्रुतिः । 'तर्काप्रतिष्ठान'सूत्रेणानुमानस्याभावात् शब्दार्थयोर्वैयधिकरण्यम् । 'केचिदत्र जन्मादिसूत्रमनुमानमिति वर्णयन्ती'ति भाष्ये केचित्पदात् । तथा च अथ पुरुषाज्ञानान्तर्यात् रेतसि पुरुषे रेतःसिचि योगः, न रूढिरित्यर्थः । अत्र पञ्चमाहुतिर्विषयः । तत्र गर्भः फलं पुरुषो वेति श्रुतिद्वयबीजे संशये । यद्वा । पुरुषेऽन्नहोमो रेतःसिचि वेति श्रुतिसूत्रबीजे संशये । पूर्वसंशये तु गर्भ एव कारणत्वात्पुरुषोऽपीति पूर्वपक्षे, उभये फले श्रुतत्वादिति सिद्धान्तः । पुरुषेऽन्नहोमः श्रुतत्वाच्च तु रेतःसिचि सौत्रत्वादिति पूर्वपक्षे, रेतःसिगिति सिद्धान्तः ॥ २६ ॥ इति सप्तमं रेतःसिग्योग इत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ हूयमानमित्यादीति । अन्नरूपं रेतोरूपं च । एवेति । दर्शनादिलेखकारः । श्रुतीति । 'गर्भः सम्भवती'ति श्रुतिबाधः । पूर्वपक्षसत्त्वाद्वाधशब्दः । पूर्वपक्षिणो हि श्रुत्योर्विरोधे विकल्पस्य मानवस्यास्फूर्तेः । अर्थवादत्वात् । षण्मासेति । तदनन्तरं नवमे मासि । 'अथ नवमे मासि स सर्वलक्षणज्ञानसंपूर्णो भवती'ति श्रुतेः । कुत उच्यत इत्यतो बृहदारण्यकसंग्रहादित्याहुः अग्रेरिति । योषारूपात् । एवकारो बृहदारण्यके 'तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवती'ति श्रुतेः गर्भपुरुषपदवाच्यशरीरेतरव्यवच्छेदकः । गर्भपुरुषरूपस्य फलरूपत्वात् । अग्रेरुत्थितत्वस्यैव फलतावच्छे-

तस्यैव फलरूपत्वात् । मध्यभावस्याप्रयोजकत्वात् । मातृपरिपाल्यत्वाय गर्भ-
वचनम् । कललादिभावे पुरुषवचनत्वाभावादुपसंहारानुपपत्तिश्च । शरीरशब्देन
वैराग्यादियुक्तः सूचितः । न तु स्वयं तदभिमानेन जात इति । तस्मात्

भाष्यप्रकाशः ।

तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्युपसंहारः । मध्यभावस्याप्रयोजकत्वादित्यनेन
गार्भिकज्ञानित्वस्याप्यप्रयोजकत्वं संगृहीतम् । उत्पत्तिसमये वैष्णव्या मायया तस्य ज्ञानस्य तिरो-
धानात् । शरीरपरत्वे गर्भश्रुतिबाधं परिहरन्ति आत्रित्यादि । उपसंहारानुपपत्तिं पूर्वपक्षिमते
बोधयन्ति कलिलेत्यादि । शरीरशब्देनेति । शीर्यत इति शरीरमिति निरुक्तेन तेनेत्यर्थः ।
अधिकरणार्थनिगमनेनैतत्पादार्थमपि निगमयन्ति तस्मादित्यादि ॥

अत्रैतद्बोध्यम् । रंहतिसूत्रे 'प्रश्ननिरूपणाभ्या'मित्यनेन पञ्चाग्निविधैव विषयत्वेनादृता ।
पादान्ते च 'योनेः शरीर'मिति सूत्रेण 'पुरुषवचसो भवन्ती'ति पञ्चमाहुतिफलमेव विचारितमिति
स्पष्टं प्रतीयते । श्रुतौ च मध्ये यन्मार्गादिकं प्रश्नान्तरोत्तरत्वेनोक्तम्, तत्सर्वं पञ्चाग्निविद्याशेष-
त्वेनैव, मुख्या तु पञ्चाग्निविधैवेति 'य एतान् पञ्चाग्नीन् वेदे'त्युपसंहारात् तस्य फलसंबन्धाच्चाव-
गम्यते । एतस्य पादस्य मुख्यतया ज्ञानोपयोगिदेहप्राप्तिप्रकारविचारार्थता, न तु वैराग्योत्पादन-
रक्षिः ।

दकत्वात् । गार्भिकज्ञानित्वस्यापीति । अपिना गर्भपुरुषयोर्मध्यभावस्य । गार्भिकज्ञानं तृतीयस्कन्धे
प्रसिद्धम् । अप्रयोजकत्वं पञ्चाग्निविद्यायामपि । किञ्च, गार्भिकज्ञानित्वम् । 'ऋतुकाले प्रयोगादेकरात्रोषितं
कललं भवती'त्युपक्रम्य 'जातश्चाहं मृतश्चैव जन्म जन्म पुनः पुनः । यन्मे परिजनस्यार्थं कृतं कर्म
शुभाशुभम् । एकाकी तेन दद्वेहं गतास्ते फलभागिनः । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये महेश्वरम् ।
अशुभक्षयकारकं परमुक्तिप्रदायकम् । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये नारायण'मिति गर्भोपनिषच्छ्रु-
त्योक्तम् । वैष्णव्येति । 'अथ योनिदारणं संप्राप्तो यन्नेणापीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु
वैष्णवेन वायुना संस्पृष्टः तदा न स्मरति जन्ममरणानि न कर्म शुभाशुभं विन्दती'ति गर्भोपनिषच्छ्रुतेः ।
तस्येति । गार्भिकस्य । शरीरेति । बृहदारण्यकोक्तपुरुषरूपफलपरत्वे । गर्भेति । गर्भश्रुतिविकल्पं
परिहरन्ति । बाधबाधोऽत्र बाधशब्दार्थः । कललेत्यादीति । 'एकरात्रोषितं कललं भवति सप्तरात्रोषितं
बुद्बुदं अर्धमासाम्यन्तरे पिण्डं मासाम्यन्तरे कठिनं मासद्वयेन शिर' इत्यादिश्रुतेः । कललं शुक्रशोणित-
मिश्रितम् । बुद्बुदं वर्तुलाकारम् । पिण्डं पेशीमांसपिण्डाकारम् । तेनेति । सौत्रेण । भाष्ये । नत्त्विति ।
देहशब्दामावात्सूत्रे । तदभीति । शरीराभिमानोपचयेन । 'दिह उपचये' । पचाद्यच् । प्रकृते ।
निगमनेनेति । पञ्चम्यन्तघटितत्वेन तथा । तस्मात्पर्वतो वह्निमानिति निगमनवत् । तस्मादित्यादीति ।
साधनेति । 'अग्नयो हरन्ती'ति श्रुतेरभिहोत्रादिसाधनं होमश्च साधनं तत्सहित इत्यर्थः । अधिकरणा-
र्थोऽयम् । ब्रह्मज्ञानमिति पादार्थः । 'तत्र प्रथमे पादे ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यत' इति भाष्यात् ।

पञ्चाग्निविधैवेति । तल्लिङ्गादेवकारोऽन्यव्यवच्छेदकः । एवेति । पुरुषशरीरयोः पर्याय-
त्वादेवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः । 'यद्य इत्थं विदु'रित्याद्युक्ताचिंरादिमार्गत्रयं यमगतिश्चेत्येतेषां योज-
नामाहुः श्रुतौ चेति । प्रश्नेति । पञ्चाग्निविद्याप्रश्नेतरप्रश्नाः 'वेत्य यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्ती'त्याद-
यश्चत्वारः । तदुत्तरत्वेन । एवेति । तन्मध्यपातिनां तच्छेषत्वमिति नियमादेवकारः । एवेतीत्युक्तैवका-
रसार्थक्यायाहुः य एतानिति । फलेति । 'य एतान्पञ्चाग्नीन्वेद न सह तैरप्याचरन् पाप्मना श्लिष्यते

मात्रार्थतेति प्रथमसूत्रव्याख्यान एव व्युत्पादितम् । श्रुतावपि 'य इत्थं विदु'रित्यत्र 'य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेदे'त्यत्र च 'शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवती'त्यनेन ब्रह्मप्राप्तिरेव फलत्वेन प्रतिपादिता । वैराग्यं तु मध्ये धूममार्गव्युत्पादने 'अतो वै खलु दुर्निष्पतर'मित्यादिना तृतीयस्थानव्युत्पादने च 'तस्माज्जुगुप्सेते'त्यनेनोक्तम् । तथा सति तत्तयोः पथोर्ज्ञानस्यैव फलम् । तदत्र ब्रह्मज्ञानोपकार-
कत्वेनोक्तम् । आहुतीनां यथाज्ञानोपयोगः, तदपि प्रागेवोक्तम् । इयं च मर्यादामार्गीया व्यवस्था । पुष्टिमार्गे तु पञ्चाहुतिनियमाभाव इत्यपि 'न तृतीय' इति सूत्रे साधितम्, अतो वैराग्यमात्रार्थत्वं पादस्य यदुच्यते परैः, तदप्रयोजकम् ।

एवमनुशयाधिकरणे फलानुशयो यन्नाङ्गीक्रियते, तदपि तथेत्यपि तत्रैव व्युत्पादितम् ।

अनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणं तु सर्वैर्दशसूत्रमङ्गीक्रियते । तत्र सर्वेषां न चन्द्रगतिरिति सिद्धान्तस्तु समानः । न तृतीय इत्यादिसूत्रचतुष्टयं तु तृतीयस्थानेऽन्यत्र च पञ्चाहुतिनियमाभाव-
बोधकम् । तत्र न तृतीये स्थाने आहुतिसंख्यानियम आदर्तव्यः । कुतः । तथोपलब्धेः । आहुति-
संख्यानियमं विनैव 'जायस्व प्रियस्वे'त्युक्तप्रकारेण तृतीयस्थानोपलब्धेः । किञ्च । 'पञ्चम्यामाहु-
तावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाहुतिनियमः सङ्कीर्त्यते, न कीटपतङ्गादिशरीर-
हेतुत्वेन । पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिपरत्वात् । अपि च । पञ्चम्यामाहुतावापं पुरुषवचस्त्वष्टुपदिश्यते,
न त्वपञ्चम्यां तन्निषिध्यते । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो येषामारोहावरोहौ संभवतः, तेषां पञ्चम्यां
रश्मिः ।

शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेदे'ति श्रुत्युक्तफलसम्बन्धात् । एवेति । अन्यसूत्रव्याख्यान-
व्यवच्छेदकः एवेति । पुण्यलोक इति । पुण्यः पुण्यसाध्यो लोकोऽवस्थेति व्याख्यायाम् । ब्रह्म-
प्राप्तिरेवेति । लोको ब्रह्मलोकः । 'मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययात्' । अत उक्तं ब्रह्मप्राप्तिरिति । एवकारस्तु
'ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यत' इति भाष्यात् । तृतीयेति । 'जायस्व प्रियस्वे'ति श्रुत्युक्तम् ।
तथा सतीति । वैराग्यब्रह्मज्ञानयोर्निरूपणीयत्वे सति । तदिति । वैराग्यम् । तयोः धूमतृतीयमार्गयोः ।
ज्ञानस्यैवेति । 'य एवं वेदे'ति श्रुत्युक्तज्ञानस्य । एवकारेण ब्रह्मज्ञानं न स्वसाधकवैराग्येणाफलं भव-
तीत्यर्चिरादिमार्गज्ञानं व्यवच्छिद्यते । तदत्रेति । वैराग्यमत्र पञ्चाग्निविद्यायां साधनचतुष्टयान्तर्गतत्वा-
द्ब्रह्मज्ञानेत्यादिः । प्रागेवेति । प्रथमसूत्रे एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः । परैरिति । शङ्कररामानुजप्र-
भृतिभिः । तथाच भाष्यम् । 'प्रथमे तावत्पादे पञ्चाग्निमाश्रित्य संसारगतप्रभेदः प्रदर्श्यते वैराग्यहेतोः ।
'तस्माज्जुगुप्सेते'ति चान्ते श्रवणात् ।' 'उपासनारम्भाम्यर्हितोपायश्च प्राप्यवस्तुव्यतिरिक्तवैतुष्यं प्राप्य-
तृष्णा चेति तत्सिद्ध्यर्थं जीवस्य लोकान्तरेषु संचरतो जाग्रतः स्वपतः सुषुप्तस्य मूर्च्छतश्च दोषाः परस्य
च ब्रह्मणस्तद्रहितता कल्याणगुणाकरता च प्रथमद्वितीयपादयोः प्रतिपाद्यत' इति च भाष्यान्तरम् ।
तथेति । अप्रयोजकम् । तत्रैवेति । एवकारेणेतरयोगो व्यवच्छिद्यते । न चन्द्रगतिरिति । 'ये वै के
चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'ति श्रुतेः सुकृतिविषयत्वात् पापिनां न चन्द्रगतिरिति
सिद्धान्तस्तु समान इति । परन्तु सूत्रचतुष्टयार्थसङ्गतिरिति भावः । तामेवाहुः न तृतीयेति ।
तृतीयं स्थानमुक्तम् । अन्यत्रेति । अर्चिरादिमार्गे धूममार्गे च । इत्युक्तेति । इति छान्दोग्योक्तप्र-
कारेण । वाक्यभेदेति । वाक्यस्य द्व्यर्थताप्रसङ्गात् । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्ति,' नत्वपञ्चम्यां भवन्तीति वाक्यस्य द्व्यर्थता वाक्यभेदरूपा । आरोहेति । 'ते धूममभिसम्भवन्ति
धूमाद्राग्नि'मित्याद्यारोहः । 'तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वायैतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तन्त' इत्यवरोहः । 'अपि

देहोद्भवः । अन्येषां तु विनैव संख्यां भूतान्तरोपसृष्टाभिरङ्गिर्देह आरप्स्यते । अपि च । द्रोणधृष्टद्युम्नसीताद्रौपदीप्रभृतीनां चायोनिजत्वं स्मर्यते । द्रोणादीनां योषिद्विषयैकाहुतिर्नास्ति । धृष्टद्युम्नादीनां तु योषित्पुरुषविषये द्वे न स्तः । तत्र यथा संख्यानादरः, तथान्यत्रापि ज्ञेयः । बलाकापि रेतःसिचं विनैव गर्भं धत्त इति लोकरूढिः । अपि च । चतुर्विधे भूतग्रामे स्वेदजोद्भिज्जयोरुत्पत्तिर्ग्राम्यधर्मं विनैव दृश्यत इत्येवं सूत्रत्रयं व्याख्याय, छान्दोग्ये 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्ज'मिति भूतग्रामत्रैविध्यश्रावणात्, कथं चातुर्विध्यमित्याकाङ्क्षायाम्, 'तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्ये'ति सूत्रं लिखित्वा, 'आण्डजं जीवजमुद्भिज्ज'मित्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसंग्रहो ज्ञेयः । स्वेदजोद्भिज्जयोर्भूम्पुदकोष्मप्रभवत्वेन तुल्यत्वादिति व्याकुर्वन्ति ।

तदपि तथा । पञ्चाग्निविद्यायाः पुरुषशरीरभवनं प्रकृत्यैव प्रवृत्ततया तृतीयस्थाने आहुतिशङ्काया एवानुदयेन तत्र समाधेरपेक्षैव नेति सूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किञ्च, आहुतिनियमस्य बहुषु व्यभिचारेण तासामाहुतीनां कैमर्थ्याकाङ्क्षायां तद्विषयविचारे धूममार्गीयाः सर्वे तु न संभवन्तीति तदाकाङ्क्षापूरणाभावादपि ग्रन्थशैथिल्यम् । संशोकजशब्देन स्वेदजग्रहणमपि न रोचिष्णु । ईदृशशब्दप्रयोगे प्रयोजनाभावादिति ।

रक्षिः ।

स्मर्यत'इति सूत्रार्थमाहुः अपिचेत्यादिना । स्मर्यते इति । यथा 'सीता सीराग्रतो जाते'ति सीताविषयिणी स्मृतिः । प्रभृतिशब्देन 'उत्सङ्गान्नादो जज्ञ' इति नारदः । लोकेति । मदनसारिका । दर्शनाच्चेति सूत्रार्थमाहुः अपि चेत्यादिना । चतुर्विध इति । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपा विधा यस्य । विनैवेति । एवकारो दर्शनात् । क्रमशो दूषणानि । पञ्चाग्निविद्याया इत्यादिना । प्रकृत्यैवेति । प्रसिद्धचैवकारः । पुरुषशरीरभवनेतरस्वेदजोद्भिज्जयोगव्यवच्छेदकः । पुरि शयनेपि स्वेदजोद्भिज्जयोः पुरुषशब्दाप्रवृत्तिरप्रसिद्धेः । एवेति । ननु स्मर्यत इति सूत्रोक्तस्मृतिविरोधात्कुत एवकार इति चेत् । न । तस्याः स्मार्तविषयत्वेन श्रौतेऽप्रवृत्तेः । मायावत् । उपष्टम्भिका स्मृतिरिति चेत्, पक्षान्तरं भविष्यति । 'तत्त्वमसी'त्यत्र तत् त्वमसीत्युक्त्वा 'भिन्ना जीवाः, परो भिन्नः, तथापि ज्ञानरूपतः । प्रोच्यन्ते ब्रह्मरूपेण वेदवादेषु सर्वश' इति स्मृत्युपपृष्टव्यो विग्रहः तस्य त्वमिति तद्वत् । अपेक्षैव नेति । अपेक्षावधारणं न । प्रसङ्गसङ्गत्या सङ्गतं सर्वमिति चेत्, तत्राहुः किञ्चेति । बहुष्विति । द्रोणधृष्टद्युम्नसीताद्रौपदीप्रभृतिषु । ज्ञानोपयोगिदेहत्वेन पञ्चाग्निहोमत्वेन कार्यकारणभावन्यान्वयव्यतिरेकव्यभिचारस्तेन । पञ्चाग्निविद्याविषये यमले कुमार्या ज्ञानोपयोगिदेहाभावेनान्वयव्यभिचारः । द्रोणादिषु पञ्चाग्निविद्याभावेपि ज्ञानोपयोगिदेहसत्त्वात् व्यतिरेकव्यभिचारः । पुष्टिमार्गिषु नन्दप्रभृतिषु च । तेनाप्रयोजकत्वात्कैमर्थ्याकाङ्क्षा 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तत' इति । तस्याम् । न सम्भवन्तीति । 'अथ य इह कपूयचरणा' इत्यादिना श्वादियोन्यादिनिरूपणान्न सम्भवन्ति । उदाहरणेन 'अहं मनुरमवं सूर्यश्चे'त्यनेनैकेनाहुतिव्यभिचारशङ्कानिवृत्त्याकाङ्क्षापूरणाभावात् शैथिल्यमिति । ईदृशेति । अयमर्थः । संशोकजपदस्य स्वेदजे रूढेरप्रसिद्धत्वादत एव योगरूढेरभावाद्यौगिकत्वं वक्तव्यम् । योगश्च सम्यक् शोको च लक्षणा, तदाप्यप्रयोजनवती सेति । ईदृशशब्दप्रयोगे प्रयोजनाभावादिति । सिद्धान्ते तु अप्सु संशोकजपदस्य श्रौतो योगः । शोकाश्रुषु लक्षणाग्रहेपि 'यदश्वशीयते'ति श्रुत्याश्रुषु समवायिकारणत्वबोधनात्प्र-

तथा, साभाव्यापत्तिस्त्रे, समानो भावो रूपं येषां ते सभावाः । तेषां भावः साभाव्यं सारूप्यमिति वाचस्पतिव्याख्यानमप्ययुक्तम् । भावशब्दे परे समानपदस्य सादेश इत्यत्र पाणिनीयानुशासनादर्शनात् ।

रामानुजाचार्यभास्कराचार्याभ्यां तु स्वाभाव्यापत्तिरित्येवं सूत्रपाठो भेद्यते ।

मध्वाचार्यैस्तु तद्भावापत्तिरित्येवं भेद्यते ।

तन्मतं तु न मन्यन्वते । अप्रसिद्धश्रुत्युदाहरणेन भिन्नविधत्वादिति ।

मिक्षुस्तु, कृतात्ययसूत्रादारभ्य संशोकजस्येत्यन्तं चतुर्दशसूत्रमेकमधिकरणं जीवावरोह-प्रतिपादकमङ्गीकृत्य, कृतात्ययादिसूत्रचतुष्टये कर्मशेषरूपमनुशयम्, अनिष्टादिकारिणामित्यादि-सूत्रचतुष्टये प्रयतां सर्वेषां चन्द्रमण्डलगमनं सूर्यमण्डलस्थदेवैस्तेषां भक्षणम्, न तृतीय इति सूत्रे च, यथोक्तारोहावरोहौ स्वर्गिनारक्यपेक्षया तृतीये यूकादिजीवे न स्तः । कुतः । तथोपलब्धेः । 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमान्यसकृदावर्तीनि क्षुद्राणि भूतानि भवन्ति जायस्व भ्रियस्वे'त्येतत् तृतीयं स्थानम् । तेनासौ लोको न संपूर्यते । 'तस्माज्जगुप्सेते'ति छान्दोग्यश्रुतौ आरोहावरोहाभावोपलब्धेरित्येवं व्याख्याय, अग्रिमसूत्रद्वयव्याख्यानेऽन्येषामप्यारोहाद्यभावं साधयित्वा, श्रुतौ या पञ्चाधिक्रमेण भूतानामुत्पत्तिः, साप्युत्सर्गाभिप्रायेत्युक्तवान् । संशोकजपदं च सर्वव्याख्यातवान् ।

रश्मिः ।

योजनवती सेति । पाणिनीयेति । अयमाशयः । समानस्य सादेशे प्रकारद्वयं संभावितम् । 'समानस्य छन्दसमूर्धप्रभृत्युदकैषु' इति सूत्रे समानस्येति योगविभागेन सादेशः । यथा सपक्षः साधर्म्यमित्यादि । अथवा । 'ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुष्वि'ति सूत्रे रूपशब्दस्यार्थपरत्वमङ्गीकृत्य सादेश इति । तदसङ्गतम् । योगविभागस्य भाष्यानुक्तत्वादिति स्थितं शेखरे । अतएव सपक्षः साधर्म्यमित्यत्र सदृशवचनस्य सहशब्दस्य सादेश इति दीक्षिताः । एवं द्वितीयसूत्रेपि रूपपदस्यार्थपरत्वमप्यन्यैर्न स्वीकृतमिति । अत उक्तं पाणिनीयानुशासनादर्शनादिति । तत्त्वं त्वेतत् । समानो भावो येषामित्यस्वपदविग्रहं स्वीकृत्य सदृशवाचकस्य सहशब्दस्य 'वोपसर्जनस्ये'ति सूत्रेण सादेशे सत्त्वे ण्यति च कृते साभाव्यमिति सिध्यतीति व्याख्यानान्तरमेतदिति । को विशेष इति चेदुच्यते । साभाव्यापत्तिरित्यस्य तन्मते आहुतावाकाशसाम्यापादनमित्यर्थो भवति । आपत्तिशब्देन तस्यैवार्थस्य प्रतीतिः । स चासङ्गतः । सादृश्यापादनस्याविवक्षितत्वात् । यद्यप्यापत्तेः प्रापणमप्यर्थः, तथाप्यवक्तव्यः । असमर्थत्वाद्विरुद्धमतिकृत्वाच्च । 'तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः । सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति संप्रति सादर'-मित्यत्र गमनार्थहन्तीतिवत् । 'सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितैः । अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयाम्यह'मित्यत्राकार्यमित्रमिति वच्च । अत्र कार्यं विना मित्रं मित्रमिति विवक्षितम् । अकार्येषु मित्रमिति प्रतीतिः । तस्मादस्मदुक्तमेव साधीयः । किञ्च, अस्वपदविग्रहस्वीकारेण समस्यमानयावत्पदाघटितत्वस्य विग्रहेऽभावेन मुख्यलक्षणानाक्रान्तत्वात् यथाकथञ्चित् अस्वपदविग्रहोऽत्र वक्तव्यः । तदपेक्षयाऽसमस्तत्वेन व्याख्यानमेवं ज्याय इति । अत एव न बहुव्रीहेस्तादृशनित्यत्वमिति शब्दरत्नकारः । सूत्रपाठ इति । भिद्यते स ताभ्यां भेद्यते । ण्यन्ताद्यक् । तद्भावेति । पुस्तकान्तरे तु तत्स्वाभाव्यापत्तिरिति पठ्यते । व्याख्यानं तु तद्वतौ गतिः, तत्स्थितौ स्थितिरित्येव तद्भावापत्तिरिति । अप्रसिद्धेति । पुस्तकान्तरे तु 'धूमो मूत्वाग्रं भवती'ति श्रुतिरुदाहृता । प्रयत्नामिति । प्रयाणं कुर्वताम् । अन्येषामिति ।

योग्यदेहः साधनसाहित्यो ब्रह्मज्ञानार्थं निरूपितः ॥ २७ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादेष्टमं योनेः शरीरमित्यधिकरणम् ॥ ८

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुसूत्रे
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तत्र प्रयतां सर्वेषां चन्द्रगतियोक्ता, सा न युक्ता । प्रयाणस्य मरणरूपत्वेन क्षुद्रजन्तुष्वपि
तुल्यतया तेषामप्यारोहाद्यापातात् । तेषामसकृदावृत्तिश्रुत्या निवारणे कौपीतकिश्रुतिस्थसर्वपदस्य
सङ्कोचार्हताया आवश्यकत्वे अनिष्टादिकारिणामपि 'वैवस्वते विविच्यन्ते' इति श्रुत्या वारणादिष्टा-
दिकारिपरतया संकोचेपि बाधकाभावात् । पञ्चाग्निक्रमेणोत्पत्तेरौत्सर्गिकत्वोक्तिरपि तथा । बहुषु
व्यभिचारे औत्सर्गिकत्वस्य वक्तुमयुक्तत्वात् । संशोकजव्याख्यानमग्निमाधिकरणस्थसाभाव्यपद-
व्याख्यानं च पूर्ववदेवासंगतम् । यत्पुनरवान्तरसृष्टेरपि ब्रह्मकर्तृकत्वप्रतिपादनार्थमयं पाद इत्युक्तम् ।
तत्त्वविरुद्धत्वादानुमन्यामहे ॥ २७ ॥ इत्यष्टमं योनेः शरीरमित्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रकिरणनिवारितहृदयध्वान्तेन
पीताम्बरात्मजेन पुरुषोत्तमेन कृते ब्रह्मसूत्रभाष्यप्रकाशे
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥ श्रीः ॥

रश्मिः ।

क्षुद्रादिजीवानाम् । निवारण इति । चन्द्रगतिनिवारणे । चन्द्रगतावसकृद्व्यावृत्त्यभावात् । कौषी-
तकीति । 'ये के चास्माल्लोकात्प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'ति श्रुतिः । वारणादिति ।
चन्द्रगतिवारणात् । सङ्कोच इति । विपरीतलक्षणया संकोचे । यथा 'बहूपकृतं त्वये'त्यपकारिणि
लक्षणया बहूपकृतपदसंकोचः । औत्सर्गिकत्वेति । साप्युत्सर्गाभिप्रायेणेति ग्रन्थेन पूर्वमुक्ता । बहु-
ष्विति । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'त्यादिषु ।
शङ्करैः प्रथमाधिकरणे बीजैः सम्परिष्वक्त एव गच्छतीति साधितम् । द्वितीये सानुशया अवरोहन्ति ।
तृतीये पापिनां स्वर्गे गमनाभावः । चतुर्थे धूमादिभावो धूमादिभिः सम्बन्धः । पञ्चमे ब्रीह्यादिभावा-
न्निर्गमो दुष्कर इति विलम्बः पूर्व त्वरेति । षष्ठे स्वर्गादवरोहतां ब्रीह्यादौ संश्लेषमात्रमिति । सिद्धान्ते तु
प्रथमे सफला प्रथमाहुतिः । द्वितीये द्वितीयाहुतिः सफला । तृतीये पुष्टिमार्गीयाणां मर्यादामार्गीयाणां
च सोमभावः, न सर्वेषाम् । चतुर्थे मर्यादायामेव पञ्चमाहुतिः निरोधलक्षणग्रन्थोक्तकर्त्रनुमेया । तस्या
नियमः । न पुष्टौ । 'जायस्व प्रियस्वे'ति मार्गस्य यममार्गप्रवेशश्च । पञ्चमे तृतीयाहुतिः सफला ।
षष्ठे संस्कारेणान्नशुद्धिः । सप्तमे रेतसः पुरुषभावः । अष्टमे बहिर्निर्गतस्यैव पुरुषत्वमिति ॥ २७ ॥
इत्यष्टमं योनेः शरीरमित्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीविठ्ठलेश्वरैश्वर्यनिरस्तसमस्तान्तरायेण श्रीगोविन्दरायजित्पौत्रेण
सम्पूर्णवेत्ता विठ्ठलरायजिद्धात्रीयगोकुलोत्सवजिदात्मजगोपेश्वरजिता
कृते भाष्यप्रकाशरश्मौ तृतीयाध्यायस्य रश्मौ
प्रथमपादः सम्पूर्णतामगमत् ॥ ३ ॥ १ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्रेषु तृतीये उपनिषद्वां बोधकताप्रकारनिरूपके साधनाध्याये
अधिकारिजन्मनिर्धारो नाम प्रथमः पादः ॥

चर्येण नामरूपयोरपि जीव एव कर्ता भविष्यतीत्याशङ्कां निराकरोति तुशब्दः ।

संज्ञामूल्योः कृतिर्नामरूपयोर्निर्माणम् । त्रिवृत्कुर्वतः यस्त्रिवृत्करोति तस्मात् । 'सेयं देवतैक्षत हन्ताऽहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं करवाणि' इति त्रिवृत्कर्ता परमेश्वरः । स एव नामरूपयोरपि कर्ता । कुतः । उपदेशात् । उप समीपे

भाष्यप्रकाशः ।

नुप्रवेश उक्तस्तथैव तेन तेन रूपेणान्येषां च । तत्र यद्यपीन्द्रो नोक्तस्तथापि समानन्यायात् सोऽपि बलरूपेण प्रविष्टो बोध्यः । एवं सति तेषां जीवानां तत्तत्कार्यार्थमेवानुप्रवेशात् तत्साहचर्येण नामरूपव्याकरणयोरपि स स जीव एव कर्ता । अथैकवचनव्याकोपान्नेदं रोचते, तदा जीव-समष्टिरूपो हिरण्यगर्भ एव तत्कर्ताऽस्तु । ईक्षणप्रकारान्तःप्रविष्टा जीवेनेति तृतीया तु, चारेण परबलं प्रविश्याकलयामीतिवदुपपत्स्यते । अतः परमेश्वरः प्रयोजको भवतु । कर्ता तु तयोर्जीव एव प्रवेष्टृत्वादित्याशङ्कां निराचष्टे तुशब्द इत्यर्थः । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति संज्ञे-त्यादि । सत्यं जीवेऽपि लोकन्यायेन सामर्थ्यवशान्नामरूपव्याकर्तृत्वं वक्तुं शक्यते, तथापि श्रुतौ त्रिवृत्करणेन सहैव पूर्वं नामरूपव्याकरणमुपदिष्टं, तदा न जीवस्य शरीरसंबन्ध इति तदानीं

रक्षिः ।

एवकारश्छान्दोग्यात् । हिरण्यगर्भादेरिति । पूर्वपक्षत्वाज्जीवत्वम् । आदिना शिवविष्णू । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति छान्दोग्यादाहुः नामेति । क्रियेति । यथा गोवर्धनोद्धरणरूपव्याकरणं गोवर्धनोद्धरणक्रियासाध्यम् । ईश्वरस्यैव सर्वरूपत्वात् । अन्येषा-मिति देवानाम् । तथैवेति एवकारः प्रकारान्तरव्यवच्छेदकः । ब्रह्मादीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म एवं सतीति । एवेति समानन्यायादेवकारः । जीव एवेति छान्दोग्ये जीवपदादेवकारो ब्रह्मव्यवच्छेदकः । एकेत्यादि सेयं देवतैक्षतेत्येकवचनव्याकोपात् । रोचत इति तुभ्यं सिद्धान्तिने रोचते । जीवेति खराद । एवकारो ब्रह्मव्यवच्छेदकः । अनेन जीवेनात्मनेत्यादीक्षणप्रकारः । चारेणेति चर एव चारो द्यूतप्रमेदस्तेन परबलं प्रविश्याहं राजाकलयामि तद्वदनेन जीवेनात्मनानु-प्रविश्य नामरूपे अहं व्याकरवाणीत्यन्तःकरण उपपत्स्यत इत्यर्थः । यद्वा । चरति परबलं प्रविश्येति चरः । अच् । चर एव चारः । लोकेत्र चारकर्तृकमेव सैन्यसंकलनं हेतुकर्तृत्वाद्वाजात्मन्यध्यारोपयति । आकलयामीत्युत्तमपुरुषप्रयोगात् । एवं जीवकर्तृकं सत्त्वामरूपव्याकरणं हेतुकर्तृत्वाद्देवतात्मन्यध्या-रोपयति व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगात्तद्वदित्यर्थः । जीव एवेति दृष्टान्तसत्त्वादेवकारः । प्रवेष्टृत्वा-दिति । ब्रह्म तु प्रयोजककर्त्रिति भावः । सिद्धान्ते साध्यं भाष्यं स्फुटम् । साधनभाष्ये उप समीप इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म सत्यमित्यादि । अत्र विवरणं कर्तृत्वादित्यन्तस्यार्थं पिण्डीकृत्य वर्णनम् । लोकेति लोके नामेत्याद्युक्तेन तेन । जीवेनात्मनेति पदयोः सामर्थ्यवशात् । सामर्थ्यं शक्तिः । त्रिवृत्करणेन सहैवेति एकवाक्य इति भाष्यस्यार्थः । एकस्मिन् वाक्य इति भाष्यार्थः । वाक्यं तूक्तम् । उपदिष्टमिति । प्रतिज्ञानादिति भाष्यार्थः । हेतुपञ्चमीरहितम् । उपदेशः सामान्य-वाक्यम् । प्रतिज्ञा विशेषवाक्यम् । स एव नामरूपयोरपि कर्तेति । यथा साध्यवत्तया पक्षवचनं पूर्वतो वक्षिमाविन्ति । भाष्येपि । स एवेति पक्षः नामरूपयोरपि कर्तेति साध्यमिति साध्यवत्तया

एकवाक्ये उभयकरणस्य प्रतिज्ञानात् । जीवस्य तु त्रिवृत्करणानन्तरं शरीर-
संबन्धे कर्तृत्वात् । तस्मान्नामरूपप्रपञ्चस्य भगवानेव कर्तेति सिद्धम् ॥ २० ॥
इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे नवमं संज्ञामूर्तिरूपीत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

जीवस्य तत्कर्तृत्वं न वक्तुं शक्यते । शरीरसंबन्धोत्तरमेव तस्य बाह्यक्रियाकर्तृत्वस्य दृष्टत्वात्,
त्रिवृत्करणसमये हिरण्यगर्भस्याप्यनुत्पन्नत्वात् । यत्पुनः पुराणेषु

‘नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः’ ॥ इति

‘सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः ।

विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक्’ ॥

इति पठ्यते । तदपि पाश्चात्यमेव वृत्तम् । ‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च ग्रहिणोति
तस्मै’ इति श्रौतलिङ्गात् । वेदपाठनात् पूर्वमेव ब्रह्मनामरूपयोः करणात् । अत्रापि तेजोऽब्रह्मदेवतानां
प्रागेव करणाच्च । नच ब्रह्मणः प्रवेशाभावः शङ्क्यः । द्वा सुपर्णादिश्रुतिसिद्धत्वात् । नापि व्याप-
कत्वस्य बाधकत्वं शङ्क्यम्, विरुद्धधर्माधारत्वस्य प्रागेव साधितत्वात् । नच प्रवेशो ज्ञानेच्छाकृति-
रूपमायावृत्तौपाधिक इति शङ्क्यम् । शब्दादेवानुपपत्तिपरिहारेणौपाधिकत्वे मानाभावात् ।

रश्मिः ।

पक्षवचनमस्येव । स कर्ता । उपदेशात् प्रतिज्ञानात् । यन्नैवं तन्नैवं घटवत् । जीवस्येत्यादि-
भाष्यार्थमाहुः तदेति । कृत्यानामिति जीवकृत्यानां धर्मादीनाम् । स इति हिरण्यगर्भः ।
अहमिति ब्रह्मा । तस्मा इति ब्रह्मणे । श्रौतेति श्रुतिर्हि गोपालतापिनीये । श्रुत्या गृह्यते श्रौतं
शैषिकोणं श्रौतं क्रमलिङ्गं तस्मात् । तथा च पुराणेषु यतः प्राप्तनामरूपः सः नामरूपं चेत्यादि चकारे-
त्यर्थः । तमेवाहुः वेदपाठनादिति । पूर्वमेवेति । अन्यथा श्रुत्युक्तक्रमेण पौराणक्रमबाधापत्ते-
र्बाधव्यवच्छेदक एवकारः । तेजोब्रह्मेति । ‘तत्तेज ऐक्षत’ । ‘ता आप ऐक्षन्त बह्वचः स्याम प्रजाये-
महीति ता अन्नमसृजन्तेति तिस्रो देवता भवन्ति । हन्ताहमिमास्त्रिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानु-
प्रविश्य’ इति श्रुतेः । प्रागेवेति ‘सदेव सौम्येदमग्र आसीत्’ इत्युपक्रम्य ‘तत्तेजोऽसृजत’ इत्यादिश्रुतेः ।
एवकार उत्तरकरणं व्यवच्छिनत्ति । ‘तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति’ इति ।
अभिचाकशीति पश्यति । ब्रह्मणः प्रवेशेति अनेन जीवेनात्मनेति सहार्थतृतीयया प्रविश्येत्यत्र
ब्रह्मणोपि कर्तृत्वात्प्राप्तो ब्रह्मप्रवेशस्तस्याभावः । द्वेति ‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं
परिषस्वजाते’ । बाधकत्वमिति परिच्छिन्नत्वं प्रवेशे कारणं तदभावो व्यापकत्वं बाधकं तत्त्वम् । प्रागे-
वेति सर्वोपेक्षधिकरणे । एवकारोप्यर्थः । उभयव्यपदेशाधिकरणेपि विरुद्धधर्माधारत्वस्य साधितत्वात् ।
श्रुतिव्याख्यानां दूषयितुमुपचिक्षिपुर्नच प्रेत्यादिना । ज्ञानं सत्त्वमिच्छा राजसी कृतिस्तामसी तद्रूपाः
याः मायाया वृत्तयः । तदौपाधयस्तत्र भवः । शब्दादेवेति द्वा सुपर्णेति शब्दादेव प्रमितेना-
नुपपत्तिपरिहारेणेत्यर्थः । अनेन श्रुत्यर्थोपि जीवेनेति सहार्थतृतीययामभिप्रेत्य व्याकृत इव बोध्यः ।
गोविन्दानन्देन तु पादान्वयस्य पादार्थयोग्यताधीनतया जीवरूपेण प्रविश्याहमेव व्याकरवाणीत्य-
न्वय इति रत्नप्रभायायुक्तम् । एवकारेण प्रत्यक्षादिव्यवच्छेदः । तस्मादित्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥ (२-४-१०)

इदमिदानीं विचार्यते । 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत् पुरीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः । आपः पीता-
स्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं, यो मध्यमस्तल्लोहितं,
योऽणिष्ठः स प्राणः । तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि
भवति, यो मध्यमः सा मज्जा, योऽणिष्ठः सा वाक् । अन्नमयं हि सौम्य मन
आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' इति । तत्र संशयः । वाक्प्राणमनांसि किं भौति-
कानि आहोस्वित् स्वतन्त्राणीति ? 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च'
इति श्रुतिविप्रतिषेधात् संशयः । त्रिवृत्करणप्रसङ्गेनोदितामाशङ्कां निराकरोति ।

भाष्यप्रकाशः ।

अतः, 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते' इति श्रुत्यन्तराद्
भगवानेव पूर्वं नामरूपकर्ता । जीवानां तु पश्चादेव भगवदाविष्टानां तथात्वम् । न चादिसृष्टौ
भगवतैव तत्करणे तदानीं जीवप्रवेशवैयर्थ्यम् । तस्य भोक्तृत्वात् तदर्थमेवैतत्करणेन तस्यावश्य-
कत्वादिति । तस्माद् भगवानेव नामरूपप्रपञ्चस्य कर्तेति सिद्धमित्यर्थः ॥ २० ॥

इति नवमं संज्ञामूर्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः इद-
मित्यादि । इदमिति वक्ष्यमाणं वाक्यम् । संशयं तद्वीजं चाहुः तत्रेत्यादि । नन्विन्द्रिय-
विचार एवेदं विचारणीयम्, इहास्य कुतो विचार इत्यत आहुः त्रिवृदित्यादि । उक्तश्रुति-
रक्षिः ।

स्म अत इति । श्रुत्यन्तरादिति श्रुतिः 'यो ब्रह्माणम्' इति पूर्वमुक्ता तस्या अन्या श्रुतिः
श्रुत्यन्तरं तस्मात् । महानारायणेऽस्ति । एवेति हिरण्यगर्भव्यवच्छेदकः । जीवानामिति ।
तुर्हिरण्यगर्भादिव्यावर्तकः । पश्चादेवेति क्वापि जीवत्वस्य पूर्वमश्रवणादेवकारः पूर्वव्यवच्छेदकः ।
भगवदिति । अनेन जीवेनात्मनेति सहाय्यं तृतीयायाः । मय्येव सकलं जातमित्यादिषु दृष्टानाम् ।
आदीति पुरुषविधब्राह्मणे 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' इत्यन्तमादिसृष्टिः ।
न च भयाहंकारापहतपाप्मत्वभयसृष्टिर्न तु जगदुपयोगिनीति वाच्यम् । कारणगुणाः कार्यगुणा-
नारम्भन्ते इति नैयायिकप्रवादात् । आत्मैवेत्यत्र सूक्ष्मतत्त्वाङ्गीकारात् । अन्यथा प्रपञ्चेऽष्टादशतत्त्वानि
न प्रतीयेरन् । एवेति सृष्टेः कारणरूपत्वेन जीवानामक्षरकार्यत्वेनाभावादेवकारः । मुक्तजीवानां
भगवत्त्वादन्वेषामक्षरात्मकत्वात् । तस्येति जीवस्य । तदर्थमेवेति एवकारेण ब्रह्मव्यवच्छेदः । 'न
तदश्नोति कश्चन न तदश्नोति कंचन' इति श्रुतेर्ब्रह्मणोऽशनाभावात् । भक्तमनोरथपूरकत्वेन संभोग-
प्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यादित्यत्र संभोग उक्तो भगवतः । तस्येति प्रवेशस्य ॥ २० ॥

नवमं संज्ञामूर्तिरित्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥ वाक्यमिति वाक्ये तेजोघृतादि ।
'तेजो वै घृतम्' इति श्रुतेः । तत्रेत्यादीति । ननु भौतिकत्वं स्पष्टम्, कुतः संशय इत्यत आहुः

तत्र पूर्वपक्षमाह । मांसादि भौमं, पुरीषमांसादि तेजोऽवन्नप्रकृतिकम् ।
 कुतः । यथाशब्दम् । अन्नमक्षितमित्यादिश्रुतितो निःसंदिग्धं प्रतिपादनात् ।
 किमतो यद्येवं तदाह इतरयोश्च । वाचि तुल्यत्वान्न संदेहः । इतरयोर्मनः-
 प्राणयोरपि भौतिकत्वं यथाशब्दम् । उद्गमश्रुतिस्तु स्तुतित्वेनानुवादपरा
 भविष्यति । उपपादकश्रुतिबाधात् । तस्माद् भौतिकान्येव मनःप्रभृतीनीत्येवं
 प्राप्ते ॥ २१ ॥

उच्यते—

भाष्यप्रकाशः ।

विप्रतिषेधजनितामाशङ्कां त्रिवृत्करणप्रसङ्गेनेदानीं निराचष्ट इत्यर्थः । तत्रेति सूत्रे । ननु सूत्रे
 तद्वबोधकपदाभावात् कथमस्यैतद्विषयत्वमित्याकाङ्क्षायां मांसादीत्यादिपदेन तत्संग्रहादेतस्य
 विषयत्वावगम इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति मांसादीत्यादि । 'भूमिः स्थितौ स्थानमात्रे' इति
 कोशाद् भौमपदं स्वोत्पत्तिस्थानजन्यत्वपरम् । तथाचात्रोक्तं तथेत्यर्थः । वाचीत्यादि । अत्र
 'तेजोमयी वाक्,' ऐतरेये, 'अग्निर्वाग् भूत्वा' इति श्रुतिद्वयेऽपि वाचि तेजोमयत्वस्य तुल्यत्वान्न
 संदेहः । इतरयोर्मनःप्राणयोस्तु ऐतरेये, वायुः प्राणो भूत्वेति चन्द्रमा मनो भूत्वेत्यन्यथा
 श्रावणेऽपि भौतिकत्वं छान्दोग्योदितं शब्दमनतिक्रम्यैव मन्तव्यम् । नचोद्गमश्रुतिविरोधान्न
 भौतिकत्वमिति शङ्क्यम् । सा तु गुण्डके अक्षरात् परं स्तोतुं प्रवृत्ता, न तु वागादीनां स्वरूपं
 रश्मिः ।

एतस्मादिति, ब्रह्मणः । श्रुतिविप्रतीति श्रुतितुल्यबलविरोधादित्यर्थः । 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' ।
 तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यादित्यत्र तथार्थात् । आशङ्कामिति । स्वजनकसंशये लाक्षणिकं पदम् ।
 भाष्यं विवृण्वन्ति स्म त्रिवृदित्यादि । त्रिवृत्करणप्रसङ्गेनेदानीं निरा-
 चष्ट इत्यर्थः । अस्यैतदिति सूत्रस्य, एतद्विषयत्वम् पूर्वपक्षविषयत्वम् । मांसादीत्यादि मांसा-
 दीत्यादि यस्य पदस्य तेन भौमपदेनेत्यर्थः । तदिति पूर्वपक्षसंग्रहात् । भाष्येऽग्रे स्पष्टम् । एतस्येति
 भौममिति पूर्वपक्षस्य । कोशादिति विश्वात् । स्थितिस्थले क्वचित्स्थितिरिति पाठः । भौमेति भूमौ
 जातं भौमम् । 'तत्र जातः' इत्यण् । भौमं च तत् पदमिति कर्मधारयः । स्वं मांसादि तदुत्पत्ति-
 स्थानं भूम्यसेजोरूपं तज्जन्यत्वपरम् । कालाविवक्षया जातार्थत्वम् । तथा चात्रेति अत्र श्रुतावुक्तं
 तथा पूर्वपक्षत्वेन ज्ञेयम् । मांसादीति भाष्ये सौत्रं पदम् । मांसस्यादि छान्दोग्योक्तं पुरीषम् ।
 मांस आदिर्यासां मनआदीनां ता मांसादयः मांसादि च मांसादयश्चैतेषां समाहारो मांसादीत्येक-
 शेषम् । सूत्रे न्यूनता निग्रहस्थानं दोषं पुरीषादीति वक्तव्ये मांसादीत्युक्ते प्राप्तं परिहर्तुं व्याख्या-
 यते तेजोवन्नप्रकृतिकमिति भाष्यात् । तेन तथेत्यर्थ इत्यर्थः । यथाशब्दमिति शब्दमनति-
 क्रम्येति यथाशब्दम् । अव्ययीभावः । शब्दानतिक्रमस्तु निःसंदिग्धप्रतिपादने भवति । यथा 'अथातो
 ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यत्र, संदिग्धप्रतिपादने तु शब्दातिक्रमो भवति । यथा सामान्यापत्तिसूत्रे । अतो
 यथाशब्दमित्यत्र शब्दो निःसंदिग्धप्रतिपादको गृह्यते तमनतिक्रम्य यथाशब्दम् । भूत्वेति मुखं
 प्राविशदित्यन्वयः । भूत्वेति श्रुतिद्वयान्वय ऐतरेये द्रष्टव्यः । एवेति शब्दातिक्रमव्यवच्छेदक एव-
 कारः ऐतरेयैकवाक्यतया । किं तु विकल्पः । भौतिकत्वं चाजन्यसत्त्वं च । उद्गमेति भाष्यं

अन्नादिभिर्विशेष्यते मनःप्रभृति सम्यक् कार्यक्षमं भवति । तथा दर्शनादुपादानाच्च । अतो वैशेष्यादेव हेतोरन्नमयत्वादिववादः । ननु कथमेतदवगम्यते । वैशेष्याद् गौणो वाद इत्युच्यते । अथात्मनेऽन्नाद्य-

भाष्यप्रकाशः ।

वक्तुम् । अतः स्तुतित्वेनैतदनुवादपरा भविष्यति । एतदनुवादेनात्र ब्रह्मणः प्रयोजकत्वबोधनेऽप्युपपत्तेः नच श्रुतित्वाविशेषे कथं तस्या एवान्यथानयनमिति शङ्क्यम् । उपपादकस्य त्रेधा विधानस्य या श्रुतिस्तस्या बाधात् । ऐतरेयोक्तानादरेऽपीदमेव बीजम् । शेषं स्फुटम् ॥ २१ ॥

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याकुर्वन्ति अन्नादिभिरित्यादि । यादृगन्नमश्नाति तादृगेवाशितुर्मनो भवतीति दर्शनं तथादर्शनं, पञ्चदशाहानि माशीरित्यारभ्य, साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीदित्यन्तेन पोषणादेव कार्यक्षमत्वोपपादनमुपपादनम्, ताभ्यां तथेति, वाक्प्राणस्थल उपपादनाभावेऽपि समानन्यायात् तेजोमयत्वापोमयत्ववादो बोध्यः । अतो विशेषणं विशेषस्तस्य भावो वैशेष्यं तस्मादेव तथेत्यर्थः । अनुपपादितस्थले शङ्कते नन्वित्यादि । समादधते अथेत्यादि । श्रुतिस्तूद्गीतब्राह्मणस्या । अथात्मनेऽन्नाद्य-

रश्मिः ।

विवरीतुमाहुः न चेत्यादि । नेति । किं तु साक्षाद्ब्राह्मत्वम् । सेति 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति श्रुतिः । अक्षरादिति द्वितीयमुण्डके 'अक्षरात्परतः परः' इति तत्पूर्वश्रुतेरक्षरात्परं स्तोतुम् । तदन्विति । एतस्मादिति पदेन पूर्वश्रुत्यनुवादपरा । ननु तथापि मनसो भौतिकत्वं कथमिति चेत्तत्राहुः एतदिति । अक्षरात्परतः परस्यैतस्मात्पदेनानुवादेनात्र श्रुतौ । एतस्मादिति पञ्चम्याः प्रयोजकत्वार्थपरत्वेऽपि क्षतिविरहात् ब्रह्मणः प्रयोजकत्वबोधनेऽप्युपपत्तेर्न भौतिकत्वमित्युक्तभौतिकत्वाभावो न । छान्दोग्ये सदेवेत्यत्र सतस्तेजस्तेजस आपः अद्भ्योन्नमित्यन्नमयं मनोन्नमयमिति भौममिति । उपपादकेति भाष्यं विवरीतुमाहुः न चेति । तस्या एव मुण्डकश्रुतेरेव । एवकारस्त्रेधाविधायकश्रुतिव्यवच्छेदकः । उपपादकोपेक्षयानुपपादकमुण्डकवाद्युक्त इति भावः । इदमेवेति त्रेधाऽविधानमेव । अनुपपादकत्वं वा । बीजं कारणम् ॥ २१ ॥

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥ तथादर्शनादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म यादृगित्यादि । माशीरिति माशनं कार्षीः । साऽन्नेनेति साऽतिशिष्टा कलान्नेन मनोरूपेणोपसमाहिता दीप्तेत्यर्थः । पोषेति । एवकारः प्रत्यक्षसंवादात् । कार्येति छान्दोग्ये कार्यक्षमत्वं वेदानुभवक्षमत्वं तस्योपपादनम् । तथेति अन्नादिभिर्मनःप्रभृतिर्विशेष्यत इत्यर्थः । 'अन्नमयः' हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यन्नादयो मनःप्रभृतयश्च । उपपादनेति 'एव' हि सौम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाऽभूत् साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्येतर्हि वेदानुभवस्यन्नमयः' हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्वास्य विजिज्ञाविति विजिज्ञावि'ति श्रुतौ स्थलद्वय उपपादनाभावेपीत्यर्थः । तेज इत्यादि । अम्मयत्वेति वक्तव्ये आपोमयत्वेति श्रुत्यनुवादकं पदम् । अत इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इत्यादिना । एवकारः स्वभावं व्यवच्छिन्नति । न. स्वभावादित्यर्थः । अनुपेति वाक्प्राणस्थले । मनस्तूपपादितम् 'एव' हि सौम्य' इत्याद्युक्तश्रुतौ ।

मागायदित्यत्र प्राण एव सर्वस्यान्नस्यात्ता निर्दिष्टः । स कथं तत्परिणामकार्यं
स्यात् । वागादयश्च तत्रान्नार्थमनुप्रविष्टाः । सृष्टौ प्रथमतो भिन्नतया निर्देशात् ।
अतो न भौतिकानि मनःप्रभृतीनि, किंतु तत्त्वान्तराणीति सिद्धम् । तद्वाद इति
वीप्सा अध्यायसमाप्तिसूचिका ॥ २२ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे दशमं मांसादिभौममित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

मागायद्यत्किञ्चान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यते इह प्रतितिष्ठतीति । अर्थस्तु यथा वागादिभिरात्मार्यमागानं
कृतं तथा मुख्यः प्राणोऽपि त्रिषु पवमानेषु देवार्थं गानं कृत्वा, अथानन्तरमवशिष्टेषु नवसु
स्तोत्रेष्व्वात्मन आत्मार्यम् । अन्नाद्यम्, अन्नं च तदाद्यं च आगायत् । तस्येदं निदर्शनम् । यत्कि-
रक्षिः ।

अतो न संशयास्पदं यतः संशयोत्तरं या शङ्का स्यादित्यर्थः । श्रौतो वादो न गौणो भवितुमर्हति उप-
पादितत्वात् । अनुपपादितस्तु वादो गौणो भवति । यथाऽजामेकां लोहितकृष्णरूपामित्यत्र । कल्पनो
पदेशसूत्रे स्पष्टम् । अथेत्यादीति । ननूच्यत इत्यादीति कुतो नोक्तमिति चेन्न प्रतिज्ञाशब्दत्वेन
समाधानत्वाभावात् । यथा वागित्यादि । अयमर्थः । देवासुरस्पर्धानन्तरं देवैरुक्ता वाक् कथेत्यगायत् ।
'तत्र यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मन' इति श्रुतेस्तथेत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु वाचि
निमित्तभूतायां भोगः सुखविशेषः संघातस्य यत्कल्याणमित्यस्यार्थः । यत्कल्याणं शोभनं वदति । यथा
शास्त्रं निर्वर्तयति तदात्मने स्वार्थमेव । तद्व्यसाधारणं वाग्देवतायाः कर्म यत्सम्यग्दर्शोच्चारणमिति ।
अग्रे आगानार्थं प्राणादीनुक्त्वा मुख्यः प्राण आगानार्थमुक्तः । अथ हैनमासन्यं प्राणमूचुः त्वं न उद्गा-
येति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायदिति । देवार्थं गानम् 'असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योति-
र्गमय । सृष्टोर्माऽमृतं गमय' इति श्रुतेषु त्रिषु पवमानेषु यथा प्रस्तोतोद्गाता च समाप्तौ पवमानैरुक्तैस्त्रिभिः ।
स्तोत्रैश्च जपमात्मयजमानकामांश्च कुरुतः । तथा मुख्यः प्रसिद्धप्राणव्यतिरिक्तः प्राणोऽपि कृत्वे-
त्यर्थः । आदिना प्राणचक्षुःश्रोत्रमनांसि । अथेत्यादि । भाष्यस्था व्याक्रियते । आकृष्टपवमान-
गानकरणानन्तरमेत्यस्यार्थः । नवस्त्विति । यद्यपि तेष्व्वात्मनेन्नाद्यमागायदित्यत्र श्रुतौ संख्या न लभ्यते ।
तथापि स्वप्रयुज्यमानापेक्षया श्रौतान्येव स्तोत्राण्यत्र प्राणविषये ते होचुः । क नु सोमूद्यो न इत्थम-
सक्तेत्याद्युक्तानि नवसंख्याकानि ज्यायांसि हीयभिप्रेत्य संख्यामाहुः नवस्त्विति । स्तोत्रेष्विविति
प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रं तेषु 'तेष्वात्मनेन्नाद्यमागायत्' इत्युद्गीथब्राह्मणश्रुतेरात्मन इत्यादि
भवति । श्रुतौ तेष्वित्यस्य स्तोत्रेष्वित्यर्थः । किञ्च । 'तस्मादु तेषु वरं वृणीष्व यं कामं कामयेत तम्'
इति श्रुतेः । स्तोत्रेषु कामा अपि तद्वाचकैः शब्दैः प्रयोक्तव्याः । इति प्रगीतमन्त्रसाध्यत्वं स्तुतौ ।
सामप्राकरणिकत्वात् । सामप्राकरणिकत्वं तु मुख्यप्राणस्य सामनामकत्वात् । एष उ एव सामेति
श्रुतेः । एष प्राणः । मन्त्रत्वं तु ब्राह्मणान्तर्गतमन्त्रत्वमात्मार्यगानमेभिर्मन्त्रैः क्रियत इति 'प्रयोगकरणः
शब्दो मन्त्रः' इति मन्त्रलक्षणसमन्वयः । तदाद्यमिति अन्नमाद्यं यस्य पयसस्तदन्नाद्य-

भाष्यप्रकाशः ।

आन्नं लोके प्राणिभिरद्यते तदन्नम् । अनेनैव प्राणेनाद्यते तस्मात् स्वार्थमेवैतदागानमिति । ननु कथमेतन्निश्चयं यत् प्राणेनैवाद्यते इति । प्राणवद्वागादीनामप्यन्नकृतोपकारदर्शनादित्यत आह इह प्रतिनिष्ठतीति । अन्नं इह प्राण एव प्रतिष्ठितम् । अतः प्राणद्वारक एव तेषामुपकार इति । अन्नमन्नं न पृथिवी, किन्त्वदनीयमात्रम् । तथाच योऽदनीयमात्रस्यात्ता स कथमदनीया नामपां परिणाम-कार्यं स्यात् । किंचैतरेये वागादयोऽन्नार्थं मुखादिस्थानेषु प्रविष्टा उक्ताः सृष्टौ प्रथमतो भिन्नतया च निर्दिष्टाः । अतः कथमदनीयपरिणामभूताः स्युः । तस्मात् तत्त्वान्तराणीत्येव निश्चय इत्यर्थः ।

अन्ये तु संज्ञामूर्तिसूत्रमारभ्य त्रिसूत्रमेकमधिकरणमङ्गीकृत्य प्रथमसूत्रे नामरूपकरणं पर-मेश्वरादेवेति व्याख्याय, मांसादिसूत्रे यथाश्रुतमेव पुरीषादित्रयस्य भौमत्वं सूत्रादित्रयस्याऽऽप्य-त्वमस्थ्यादित्रयस्य तैजसत्वमङ्गीकुर्वन्तः सिद्धान्तकोटावेव निक्षिपन्ति ॥

रश्मिः ।

मन्नूपम् । अदनीयानामपामिति वक्ष्यमाणत्वात् । प्राणेनेति । एवकारः प्राणामिहोत्रोपनिषदेवकारः । स्वार्थमेवेति प्राणार्थम् । एवकारो वागादि व्यवच्छिनत्ति । एवमन्नेऽपि । अन्नकृतेति अयं पञ्चदशाहानीत्यादिभिरुक्तोऽन्नकृतोपकारस्तस्य दर्शनात् । प्राण एवेति । न तु वागादावित्येवकारो वागादिव्यवच्छेदकः । अत इति । प्राणे प्रतिष्ठितत्वात् प्राणद्वारकः । इन्द्रियाणां प्राणपदवाच्यत्वा-त्तदधीनस्थितिकत्वाच्च तथा । एवकारः प्राणामिहोत्रोपनिषदा । तेषां वागादीनामन्नकृतोपकारः । स कथमित्यादि भाष्यं विवरीतुमाहुः अन्नमन्नेति । पृथिवी वा अन्नमिति श्रुतिप्राप्तं निषेधन्ति स्म न पृथिवीति । भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा चेत्यादिना । योदनीयमात्रस्य अत्ता कथमिति पदच्छेदः । वागादयश्चेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म किंचेत्यादि । यद्यप्युदीथब्राह्मण एव 'ते देवा अब्रुवन् एतावद्वा इदं सर्वं यदन्नं तदात्मने आगासीदनु नोस्मिन्न आभजस्वेति ते वै माभि-संविशतेति तथेति तं समन्तं परिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्ति' इति वागादयोऽन्नार्थं प्रविष्टाः । सृष्टावित्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म सृष्टाविति । पुराणे सृष्टौ प्रथमतो भिन्नतया निर्देशो-पि वर्तते तथापि सर्वथा श्रौतत्वायैतरेय उपात्तः । यद्यपि ब्राह्मणावतरणेऽभ्यश्वमेधब्राह्मणयोर्यत उद्भवस्त-स्योद्भावकस्योपास्यप्राणस्य स्वरूपनिरूपणार्थमुदीथब्राह्मणमारभ्यत इति कारणसृष्टिरप्यस्ति । परं विस्पष्टं नेत्यैतरेय उपात्तः । श्रुत्यर्थस्तु-प्रकृता वागादयो देवाः प्राणं प्रत्यब्रुवन् इदं सर्वमेतावद्वा प्रसिद्धं यदन्नं ततोधिकमस्ति तत्पुनस्त्वमात्मने आत्मार्यमागासीरागानं कृतवानसि वयं चान्नमन्तरेण स्थातुं नोत्सहामहे अतोनु पश्चान्नोस्मानस्मिन्न आत्मार्ये तवाच्चे आभजस्वाभाजस्व । णिचो लोपच्छान्दसः । भागिनः कुर्विति तैरुक्तः प्राणस्ते यूयं यद्यन्नार्थिनो वै तर्हि मा मामभिसंविशत । समन्तत आभिमुख्येनाविशत इत्यब्रवीदिति शेषः । राज्ञा प्राणेनानुज्ञातास्ते देवास्तथास्त्वित्यङ्गीकृत्य तं प्राणं परिवेष्ट्य समन्तं समन्ताभ्यविशन्त नितरामविशन्त प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्तो यस्मा-त्तस्माल्लोको यदन्नेन प्राणेनात्ति तेनैव प्राणाच्चेनैता वागादयस्तृप्यन्ति । स्वातन्त्र्येणेति । इत्येवेति अन्यभाष्योक्तयुक्तियुक्तत्वादेवकारो मांसादिभौमत्वव्यवच्छेदकः । तद्वाद इति वीप्सेत्यादिभाष्यार्थ-स्त्वेवम् । तद्वाद इत्यस्यान्नमयत्वादिवादोर्थः । वीप्सायां तु द्वितीयस्य पुनरुक्त्यापादकतया ज्ञानकर्म-मार्गभेदेन तद्वादाविति न पुनरुक्तिदोषः । अभिधया संमतिर्वाच्या व्यञ्जनयाध्यायसमाप्तिसूचिका वीप्सेति द्विरुक्तिः प्रक्रियास्थात् 'वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु' इति सूत्रात्सं-मतौ वीप्सेति । अन्य इति शंकराचार्यादयः । एवेति प्रकृतिं व्यवच्छिनत्ति । निक्षिपन्तीति ।

भाष्यप्रकाशः ।

अथ प्रसङ्गाद् द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्युक्तदिशा सृष्टिप्रक्रिया निगद्यते । तत्र, 'सदेव सोम्ये-
दमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादिजातीयकेषु वाक्येषु सृष्टिप्राकाले
केवलस्य ब्रह्मण एवोक्तरूपाया इच्छायाः सृष्टिकारणत्वेन बोधनाद् ब्रह्मैव स्वेच्छया पूर्वं नाना-
भवति । तत उच्चनीचनानेकभावेन भवति । नचाग्रपदेन कालस्योक्तत्वादेवकारो नान्ययोग-
व्यवच्छेदक इति वाच्यम्, विकल्पासहत्वात् । तथाहि । किमत्र कालसत्ता विधीयत उत्तानूद्यते,
अथवा कालविशिष्टब्रह्मसत्तैव बोध्यते ।

तत्र नाद्यः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । नेतरः । एतेषां सृष्ट्यादिवृत्तान्तबोधकत्वेनैतदपेक्षयाऽ-
न्येषां पुरोवादत्वस्याशक्यवचनतयाऽत्रानुवादत्वस्याशक्यवचनत्वात् । न तृतीयः । अप्रामाणिक-
गौरवप्रसङ्गात् । अन्यथा एकमेवेत्यवधारणान्तरविरोधापातात् ।

नचावधारणान्तरस्य मुख्यान्यसत्तानिवारकत्वान्न विरोध इति वाच्यम् । तथा सति

रश्मिः ।

अत्रोदासीना वयमिति भावः । वैशेष्यसूत्रं तु वैशेष्याद्विशेषभावाद्भूयस्त्वरूपादबादित्रिवृत्करणेन
त्रिरूपेण्येकस्मिन्नात्र तत्रान्नादिवादो भूयस्त्वव्यवहारार्थमिति युयुजुरिति ।

इति दशमं मांसादिभौममित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

प्रथमपादे युक्त्या श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारः । द्वितीये पादे वेदबोधकत्वाभावेऽपि तैरपि स्वातन्त्र्येण
कश्चन पुरुषार्थः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य बाह्याबाह्यमतान्येकीकृत्य निराकरोति । भ्रान्तेस्तुल्यत्वात् । ततः सम्यग्वे-
दार्थविचारयैव वैदिकपदार्थानां क्रमस्वरूपविचारः पादद्वयेनेत्यारम्भे भाष्य उक्तत्वादविरोधे सतः
कारणत्वम् । 'असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्' इत्यादौ सत एव कारणत्वोक्तेः स्मृतायाः सृष्टिप्रक्रियाया
उपेक्षानर्हत्वात्प्रसङ्गात् संगतेरित्यर्थः । भगवदाज्ञयाऽस्मिन्मतेऽवस्थितिः कर्तव्येति सुबोधिन्या द्वितीय-
नवमाध्यायमाहुः द्वितीयेति । अन्तिमपादद्वयेन वैदिकपदार्थानां क्रमस्वरूपयोर्विचारात्सृष्टिप्रक्रिया ।
अत्र 'आत्ममायामृते राजन्परस्यानुभवात्मनः । न घटेतार्थसंबन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाञ्जसा' इति प्रथमश्लोके
परस्य सच्चिदानन्दस्यार्थस्य देहस्य संबन्धार्थमनुभवात्मन इति विशेषणमुक्तं तेन चिदंशो देहसं-
बन्धार्थः । आनन्दांशस्तु साकार इति स साकारार्थः । अवशिष्टः सदंशः स द्वितीयपादेऽसदधिकरणे-
स्तीत्याशयेनाहुः तत्र सदेवेति । त्रिषु व्यस्तेषु समस्ते चेत्यर्थः । केवलस्येति सत इत्यर्थः । सम-
स्तस्य 'यतो वाच' इति श्रुतिविषयत्वेन यथार्थतया ज्ञातत्वात् । सच्चिदानन्दस्य 'सत्यं ज्ञानमनन्तं
यत् ब्रह्म ज्योतिः सनातनम्' इतिवाक्येन लोकत्वात् । व्यस्तचिदानन्दयोरुक्तदिशा कार्यान्तरा-
र्थत्वात् । ननूपलक्षणं कृतम् 'सत्यं परं धीमहि' इत्यत्र 'सत्यव्रतं सत्यपरम्' इत्यत्र चेति चेन्न ।
समस्तपक्षाश्रयणात् । अतो देवकीवाक्यात्सदेव । 'सत्तामात्रं निर्विशेषं निरीहम्' इति देवकी-
वाक्यम् । ननु श्रुतिवाक्यादानन्दः कुतो नेति चेन्न । 'देवकी ब्रह्मविद्या या या वेदैरुपगीयते' इति
कृष्णोपनिषच्छ्रुतेः सकलश्रुतिवाक्यसारत्वात् । 'साकारब्रह्मवादैकस्थापकः' इत्याचार्यनाम्नः
सूक्ष्मग्रन्थो मूलम् । मधुराष्टकम् । अत एवकारः । उक्तेति 'बहु स्यां प्रजायेय इति' इत्युक्तरूपायाः ।
ब्रह्मैवेति परमतः सेतून्मानेति तृतीयाध्यायसूत्राभ्यामेवकारः । तत्र ब्रह्मणः परमाशङ्क्य निषेधात् ।
वाक्यभेदेति । ब्रह्मासीदग्रपदोक्तः काल आसीदिति । एकतिङ् वाक्यम् । एतदिति । ब्रह्मणः
प्रथमभूतवेदपेक्षया । अवेति सदेवेत्यवधारणम् । मुख्येति 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इति कोशादेक-

भाष्यप्रकाशः ।

समाभ्यधिकराहित्यस्य तत एव सिद्धेर्न्यूनद्वितीयसत्ताया उपगतत्वाच्चाऽद्वितीयपदव्याक्रोपस्य दुर्निवारत्वापत्तेः । नच 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत्' इत्यत्रेवात्र मिष-
द्वितीयनिषेध एवास्त्विति वाच्यम् । तदापि येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिप्रतिज्ञाया मृत्पि-
ण्डादिदृष्टान्तानामीक्षणविषयस्योत्तमपुरुषस्य, सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यदित्यनुवीक्षणस्य
च विरोधापत्तेर्दुर्निवारत्वात् । अतस्तत्र कालोक्तिः सृष्ट्युत्तरव्यवहारे सर्वाधारतया प्रतीयमानस्य
कालस्योपरजनेन शिष्यस्य पूर्वकालवृत्तान्तबोधनार्थैव । अन्यथा शिष्यस्य सृष्टिकालवर्तित्वात्
कालसत्तामवधारयतः पूर्ववृत्तान्तबोधाभावेऽनुशासनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नतु कालस्य ब्रह्मणः
पृथक्सत्ता बोधनार्था । उक्तदोषप्रसङ्गात् । तस्मात् सृष्टेः पूर्वं केवलं ब्रह्मैवेति निश्चयः । तत्
सर्वभवनसमर्थमतो धर्मरूपेण भवद् इच्छारूपेणापि भवति । नच निमित्तान्तराभावे सर्वदा
भवतीति शङ्कनीयम् । आपादनहेतुभूतस्य कालस्याभावात् । जाते तु पुनः काले तस्यैव निया-
मकत्वान्न सर्वदा भविष्यति । कालश्च श्रुताविच्छादिविशेषणत्वेनोक्त इतीच्छादिभिः सहैवा-
विर्भवति सहैव च तिरोभवतीति भगवद्भर्मास्त्रैकालिकाऽबाधविषयत्वात् कालवत् सर्वेऽपि
नित्याः । नच सदेव सौम्येदमग्र इत्यत्र व्युत्पादितं कालोक्तेर्बोधनार्थत्वमिह ग्रहीतुं शक्यम् ।
तन्नियामकस्याऽद्वितीयादिपदस्येहाभावात् । नापि, सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधीति
रक्षिः ।

मेवेत्यनयोः शब्दयोर्मुख्यमेवेत्यर्थान्मुख्यादन्ये ये एतद्वाक्येतरवाक्यप्रतिपादितास्तेषां सत्ताया निवार-
कत्वात् । द्वितीयेति । 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यत्र । मिषदिति व्यापारं कुर्वत् । उत्तमेति
प्रजायेयेत्युत्तमपुरुषस्य । विरोधेति कालविशिष्टस्य विशेषणत्वेन नीचभावात्प्रशब्दार्थेन ग्रहणाद्विरोधाप-
त्तिरीक्षणविषयस्योत्तमपुरुषस्य । एवेति एवकारस्तु कालश्चेष्टा सदंशस्य क्रियाशक्तिः सात्राग्रपदार्थ इति
पक्षव्यवच्छेदकः । अग्रपदार्थे काले सदेवात्र तु सत्यग्रपदार्थ इति सप्तमीविरोध इति । यद्वा अग्रे कालशब्दे
सदेवार्थः । वाच्यत्वं सप्तम्यर्थः । पूर्वेति कालो हि जगदाधार इत्याधारं विना तथा । अधिष्ठानस्य
कारणत्वमिति केचित् । उक्तेति अप्रामाणिकगौरवादिदोषप्रसङ्गात् । ब्रह्मैवेति एवकारेण काल-
विशिष्टेति विशेषणं व्यवच्छिद्यते । धर्मेति सत्यत्वादिधर्मरूपेण वृक्षरूपेण वा वेदार्थो वृक्ष इति 'अथातो
धर्मजिज्ञासा' इत्यत्रापि सः । वेदान्तदर्शितरूपं कया..... चित्कीडया पुराणे अश्वत्थरूपं शापेन जात-
मिति कथा तद्वीतायाम् 'ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरख्ययम्' इत्युक्तधर्मरूपेण । भवदिति इच्छा-
विशिष्टमिति बोध्यम् । इच्छापि सर्वभवनसमर्थरूपमेव धर्मरूपेण भवदिति सुबोधिण्याः । अपिनेश्वरस्त-
त्स्वरूपं सर्वभवनसमर्थरूपमेव । इच्छेति विशेषेच्छारूपेण । सर्वदेति तथा च स्थितिप्रलयभङ्ग इति
भावः । आपादनेति यदि सृष्टिकालः स्यात् सर्वदा तदा सर्वदा भवेदिति वाक्यस्यापादनहेतुभूतस्य ।
तस्यैवेति । एवकारेण कर्मस्वभावौ व्यवच्छिद्येते इच्छा वा व्यवच्छिद्यते । सामान्यत्वात् सृष्टीच्छा नोक्ता ।
कारणत्वांशे गौरवात् । अन्यदाहुः कालश्चेति । श्रुताविति 'सोकामयत बहु स्यां प्रजायेय इति' 'स
तपोतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च' इति श्रुतौ । इच्छादीति कामः, प्रजननम्,
तपः, सृष्टिश्चादिशब्दार्थाः । तद्विशेषणत्वेन भूतानद्यतनकालिकः कामः इच्छा । इष्टकालिकं प्रजननम् ।
भूतानद्यतनकालिकं तपः । भूतानद्यतनकालिका सृष्टिरित्येवं विशेषणत्वेनैव । एवकारो विशेष्यत्वव्यव-
च्छेदकः । न च वैपरीत्ये एवकारो व्यर्थ इति वाच्यम् । श्रुतौ विशेषणत्वेनैवोक्तो न तु विशेष्यत्वेन-
त्यर्थात् । आविरिति असृजतेत्यनेनोक्ता आविर्भवति । भगवदित्यादि स्रष्टृत्वादयः । अद्वितीयेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

श्रुत्या तस्य पाश्चात्यत्वं शङ्क्यम् । कालावयवानामेव तत्रोक्तत्वात् । तैर्विशिष्टस्तु कालो भगवच्छेष्टारूपो 'योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धोश्चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वम् । निमेषादिर्वत्सरान्तो महीयान्' इति वाक्यात् । अतोऽवयवविभागरहितस्य तस्य कार्यपेक्षया पूर्वरूपत्वात् तेनैव सहेच्छादीनामपि जातत्वात् तान् सर्वान् स्वांशान् सदैकरूपानेव भगवान् स्थापयतीति ते सर्वेऽप्यविकृता एवास्तिकवादिभिरङ्गीक्रियन्ते । एवमिच्छारूपः सन् भेदरूपया तथा सच्चिदानन्दानपि धर्मत्वेन भिनत्ति । ते च धर्मरूपेण स्वयं भिद्यमानाः स्वाश्रयमपि धर्मित्वेन भिन्दन्ति । तदा स भगवान् सर्वतः पाणिपादान्तो भवति, साकारतां चापद्यते । एवं सच्चिद्विमः ।

तस्येति कालस्य जन्यत्वम् । एवेति अवयविनि शक्त्यभावादेवकारोऽवयवव्यवच्छेदकः । उक्तेति निमेषपदेनोक्तत्वात् । तैरित्यवयवैः । तेनैवेति कालेन । जन्यमात्रं कालोपाधिरिति प्रवाददेवकारः । युक्तं चैतत् । उपाधिभिः सह तेषामिच्छादीनां जातत्वं जीववत् । इच्छादयः पूर्वोक्ताः । एकरूपानिति । तत्र काम इच्छा 'प्रकाशाश्रयवद्वा' इति सूत्रेणैकरूपा भगवत्त्वात् । प्रजननमिच्छाकारप्रविष्टमिति तथा । तपो भगवद्रूपं द्वितीयनवमाध्यायसुबोधिण्याः । सृष्टिश्च भगवद्रूपा 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतेः । यद्यपि सृष्टिः सदैकरूपेतेतावता चारितार्थ्येपि कारणसृष्टिकार्यसृष्टिभेदाय चतुष्टयमुक्तम् । एवकारो व्यवहितयुक्त्यानेकरूपव्यवच्छेदकः । भगवानिति इच्छारूपः । इच्छादयस्तदंशभूतास्तान् सदैकरूपान् स्थापयन्तीति सुबोधिण्याः । ननु भगवतः कारणत्वं 'जन्माद्यस्य यतः' इति सूत्रात् । नेच्छादय इति चेन्न । इच्छापि सर्वभवनसमर्थरूपमेव धर्मरूपेण भवदिति सुबोधिण्याः, इच्छापि अपिना भगवान्स त्वकारक इति कर्तृत्वाभावात्सर्वभवनसमर्थरूपमिच्छैव न तु भगवान् धर्मरूपेण भवेदित्यर्थात् । जन्मादिसूत्रं तु शेषषष्ठ्यन्तब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञायेति न दोषः । कर्तृकारकत्वाद्यभावात् शेषे षष्ठीति । अत एवाहुः एवमिच्छारूप इति । एतावत्पर्यन्तं महतः स्रष्टा निरूपितः । अधुना महत्स्रष्टृनन्तरमिच्छावादादिच्छयाण्डसंस्थितं वक्तुमुपक्रमः एवमिति । कारकत्वाभावादेवमुक्तप्रकारेणेच्छारूपः सन्नित्यर्थः । भेदेति । सविषयत्वाद्भेदेन विषयेण रूप्यते व्यवहियत इति तथा । आकारस्त्वेकोहं बहु स्यामित्येव । भिनत्तीति सच्चिदानन्दा धर्मा इत्येवं भिनत्ति । स्वरूपस्यागम्यत्वादेव त्वतलन्तत्वाभावः । भिन्दन्तीति आश्रयो धर्मा इत्येवं भिन्दन्ति । तदेति यथेच्छम् । भेदकाले स पुरुषोत्तमः । सर्वत इति अन्तस्य भेदं विनाऽसंभवात् । साकारतामिति । ननु तर्हि महत्स्रष्टुः साकारत्वं नास्तीत्यायातम् । तथा च 'साकारब्रह्मवादैकस्थापकः' इत्यस्य विरोध इति चेत्सत्यम् । अधोक्षजत्वेन साकारत्वादिविचाराप्रसक्तेरिदमित्थतया । कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्त इति विराजः स खराजः साकारस्य कारणे साकारत्वमिति लौकिको हेतुः । ब्रह्मस्वरूपस्य वक्ष्यमाणत्वेन तस्य भक्तेच्छया साकारत्वेन भक्तान्प्रति साकारत्वात् । भाष्ये 'अचलत्वं चापेक्ष्य' इति सूत्रस्य लीलाविष्करणानाविष्करणे अपि भक्तेच्छयेत्युक्तमाभासे । तथाच गोपालतापिनीये 'स्वरूपं द्विविधं चैव सगुणं निर्गुणं तथा' इति स्वरूपद्वैविध्यान्न साकारता भक्तेच्छामात्रगम्या । स्वेच्छयापि साकारतादर्शनात् । अत एव पञ्चरात्रे ज्ञानपादे 'साकारं च निराकारम्' इति विरुद्धधर्माश्रयत्वमुक्तम् । अन्तस्तद्धर्माधिकरणे 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्' इति साकारम् । अथ अवयव्यनङ्गीकारात् 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इति तमः परत्वलिङ्गेनाव्यक्तमनन्त-

दानन्दरूपेण भिन्नोऽपि तयेच्छया मिलितोभिन्न इवाखण्डो भवति । तदपेक्षया कार्यरूपस्याल्पत्वात् । तानि त्रीण्यपि रूपाणि पूर्णशब्देनोच्यन्ते ।

‘पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते’ इति । अर्थस्तु—अदः परोक्षं ज्ञानैकघनम् अक्षरं ब्रह्म पूर्णं निरन्तरमाकाशवद् व्यापि । इदं परिदृश्यमानं सद्रूपं क्षरं ब्रह्म पूर्णं पूर्ववत् । पूर्णात् पूर्णमतति व्याप्नोति तादृशं तदुभयव्यापकं पूर्णमुत् पूर्णानन्दं ब्रह्म अच्यते, अश्रु गतिपूजनयोः, अच इत्येक इति धातुपाठादचधातुः पूजार्थकः, पूज्यते, पूर्वोक्ताभ्यां सच्चिद्रूपाभ्यां क्षराक्षराभ्यां सेव्यते । एवं ज्ञानादेः फलमाह । पूर्णस्यानुपदोक्तस्य पूर्णं ज्ञानादिधर्ममादाय तत्प्रसादेन प्राप्य पूर्णमेवावशिष्यते तत्सायुज्येन तदभिन्नो भवतीति । पूर्णत्वादेव सद्रूपस्य प्रत्येकपर्यवसायित्वम् । एवं धर्मरूपेण शक्तिरूपेण धर्मिरूपेण च नानाभूय पश्चात् कार्यरूपेण नाना भवतीति बहु स्यामित्यस्य कार्यम् । एवं च बृहदारण्यकोक्तं व्युच्चरणं तैत्तिरीयाद्युक्ताकाशादिसंभूतिश्च तत एव । प्रजायेयेत्यस्य तु जनरश्मिः ।

रूपं ब्रह्मैवाकाशवत् । न तु ‘तत्तु समन्वयात्’ इत्यत्र निमित्तत्वस्य साकारत्वात्साकारत्वम् । भिन्नोपीति धर्मिणः । अपिनाऽभिन्नः । कार्यात्मना भेद इति महतः स्रष्टृभिन्नोप्यण्डसंस्थः सर्वभूतस्थतृतीयसहितः ‘कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्षणं पटतन्तुवत्’ इति सप्तमस्कन्धात्कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्षणे च प्रतीतसाकारतेच्छया मिलितः ‘अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्’ इति गीतायाः अण्डस्थितविषयत्वान्मिलिते । ‘मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति’ इति बृहदारण्यकदोषस्याप्यप्राप्तेर्गीतैकादशाध्यायोक्तसर्वव्यापकगुरौ लोकेऽप्रतिमप्रभावरूपे ‘तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा । अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा’ इत्यत्रैकेन शरीरेण मिलितोऽभिन्न इव भवति । ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्’ इति श्रुतिः । भिन्नोपस्थितावभिन्न इति खण्डोपस्थितावखण्डो भवति । महत्स्रष्टृमात्रं तु सर्ववादानवसारं नानावादानुरोधीत्यखण्डमपि । अल्पत्वादिति । सखण्डत्वमिति शेषः । कारणाभावेन कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्षणाभावात् । अनेन तृतीयं सर्वभूतस्थमुक्तम् । ज्ञानैकेति पुरुषाश्मवज्ज्ञानमेवैकं मुख्यं त्रिषु तस्य घनं दृढं नपुंसकत्वं छान्दसं निबिडम् । ‘तदश्मसारं हृदयम्’ । ‘आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः’ । पूर्ववदिति निरन्तरमाकाशवद्व्यापि । तदुभयेति क्षराक्षरव्यापकम् । ज्ञानादेरिति ज्ञानं शब्दम् । माहात्म्यज्ञानजभक्तिश्च । अक्षरज्ञानानन्तरं कर्म च । पूर्णमेवेति कार्यस्य कारणापत्तिर्युक्तेत्येवकारः । घटादेः कपालाद्यापत्तिर्दृश्यत इति । ननु सदेव सोम्येति श्रुतिमुपक्रम्य विचारः प्रवृत्तः । श्रुतौ तु क्षराक्षरपुरुषोत्तमा उक्ता इति प्रत्येकं सद्रूपस्य पर्यवसायित्वं कथमित्याशङ्क्य तानि त्रीण्यपीत्यादिग्रन्थतात्पर्यमाहुः पूर्णत्वादेवेति । एवकारेण सत्त्वं व्यवच्छिद्यते । तस्य सन्मात्रवृत्तिवेन निरन्तराकाशवद्व्यापित्वाभावात् । शक्तीति सर्वतः पाणिपादान्तत्वादिः शक्तिः तद्रूपेण । बहु स्यामिति ईक्षणस्य । कार्यमिति नानाभवनं कार्यं पूर्वोक्तेक्षणस्य । बृहदिति तत्रैव द्रष्टव्यम् । तैत्तिरीयेति । ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः’ इत्यादितैत्तिरीयोक्ता । आदिना भागवतं ग्राह्यम् । यथा तृतीयस्कन्धपञ्चमे—‘कालमायांशयोगेन’ इत्यादिना । तत इति सत एव । एवकारस्तु चिदा-

नगत उच्चनीचभावः कार्यम् । अन्यथा बहुभवनस्य पूर्वाकारादेव प्राप्तत्वात् तेनैव जनन-
बाहुल्यस्यार्थबलादेव प्राप्तेः को वा प्रकर्षपदार्थः स्यात् । पुरुषविधब्राह्मणे ब्रह्मक्षत्रादिरूपत्व-
विवृतिरपि विरुध्येत । उच्चनीचभावस्याकस्मिकत्वं च स्यात् । अत उच्चनीचभाव एव प्रशब्दार्थः ।
स च धर्मभेदेन भवतीति भूम्न आनन्दरूपस्य सर्वोत्कृष्टत्वं, ततो नीचभावश्चिद्रूपस्याक्षरस्य,
ततोऽपि सद्रूपस्य क्षरस्य । अत एव अक्षरात् परतः पर इति । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके,' 'यस्मात्
क्षरमतीतोहम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतयो ब्रह्मणः परत्वं प्रतिपादयन्ति । एवं त्रिरूपः सन् शक्तित्रय-
रूपेणाविर्भवति । तत्र सदंशस्य कियारूपा शक्तिः । चिदंशस्य व्यामोहिका माया । आन-
न्दरूपस्य जगत्कारणभूता माया । एतन्नितयरूपा शक्तिः सच्चिदानन्दरूपस्य भावत्वतलादि-

रश्मिः ।

नन्दयोर्व्यवस्थायाः आरम्भ एव कृतत्वेन तयोर्व्यवच्छेदकः । पूर्व्वेति एकोहं बहु स्यामितीच्छाकारा-
देव । एवकारोऽन्यव्यवच्छेदकः । तेनैवेत्यादि पूर्वाकारेणैव न त्वन्येन । जननेति । एकत्व-
विरुद्धं बहुत्वं जनननिष्ठं न त्वस्मच्छब्दार्थनिष्ठमिति तथा । जननं तु स्यां भवेयं उत्पद्ये इत्यर्थात् ।
तथा चैकत्वावच्छिन्नास्मत्पदार्थनिष्ठो बहुत्वावच्छिन्नोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारोऽधीष्ट इत्यर्थः । इच्छा-
प्रकरणादधीष्टे लिङ् । तदाहुरर्थेति एवकारोऽध्याहारव्यवच्छेदको जननस्य । क इति उच्चनीच-
भावातिरिक्तः क इति प्रश्नः । ब्रह्मेति । ब्रह्मक्षत्रादिरूपत्वविवृतिस्तु ब्रह्मैव इदमग्र आसीदि-
त्यादिविव्रियमाणमुक्त्वा 'तान्येतानि देवक्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान
इति' इत्यादिः । एवेति । प्रजायेयेतीच्छया उत्कर्षापकर्षरूपेण जात इति सुबोधिण्या एवकारः ।
ननु 'सदेव सौम्येदम्' इत्युपक्रमात्सृष्टावपि सदेव मुख्यमितरौ वेत्याकाङ्क्षायां सृष्टौ भिन्नप्रकारमाहुः
स चेति । उच्चनीचभावः धर्माणां सच्चिदानन्दानां भेदेन भवति । न तु धर्मभेदेन तत्र भेदा-
भावात् 'न यत्र माया' इति वाक्यात् । अतस्तत्र सृष्टौ तु भेदादानन्द उत्कृष्ट इत्याहुः धर्मेति ।
धर्मभेदेन भवति इति हेतोः सृष्टिव्यावृत्तस्य भूम्नो धर्मरूपानन्दस्य सर्वेषु भेदेषूत्कृष्टत्वम् ।
क्षरस्येति । तेनाक्षरस्योपक्रान्तस्य सतः सकाशात् सतः सर्वोत्कृष्टत्वं न हीयते । श्रुतीति
श्रुतिमुण्डके । ननु द्वितीयस्कन्धे 'आत्ममायामृते' इति पद्ये त्रिष्वनुभवात्मन इत्यनेन मायासंब-
न्धाच्छरीरसंबन्धाच्च चिदात्मन इत्युक्तम् । सदानन्दयोस्तु तदभावान्नोपक्रमः । तत्र सत्सत्तामङ्गी-
कृत्यान्नोपक्रम आनन्दस्तु न विचारित इति चेन्न । तस्य हिरण्यगर्भदेवताकत्वेनानन्दस्य जन्यधर्म-
त्वात् । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यत्र ब्रह्मण इति भेदषष्ठ्या निर्देशात् । ईश्वरे तु 'किमासनं ते
गरुडासनाय किं भूषणं कौस्तुभभूषणाय । लक्ष्मीकलत्राय किमस्ति देयं वागीश किं ते वचनीयमस्ति'
इत्युक्तम् । एवं मधुराष्टके सद्रूपत्वमुक्तम् । एवमिति । इच्छया त्रिरूपः सच्चिदानन्दधर्मरूपः ।
शक्तित्रयेति कार्यरूपं शक्तित्रयं बोध्यम् । इच्छानन्तरं जातत्वात् । कारणकोटौ तु तस्य
माया द्विविधेत्युक्त्या शक्तिद्वयम् । इमाः शक्तयोऽग्रे वाच्याः । व्यष्टावुक्त्वा समष्टावाहुः एतन्नितयेति ।
तथा च सदंशक्रियाशक्तिः 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतेः । नन्वग्रे चेष्टावाचके सन्न तु
सति चेष्टेति चेन्न । अग्रस्य सदिति सुपांशेन त्वग्र इति सप्तम्यन्तमित्यङ्गीकारात् । चिदंशस्य
वेदरूपस्य व्यामोहिका माया । 'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुब्रन्ति यत्सूरयः' इति वाक्यात् ।
ब्रह्म वेदम् । आनन्दरूपस्य जगत्कारणभूता माया । 'कृष्णात्मिका जगत्कर्त्री मूलप्रकृतिरुक्मिणी'

वाच्या । अत एव सदंशभूतेष्वष्टाविंशतितत्त्वेषु तत्त्वमिति व्यपदेशः । एवं यदा आनन्द उत्कृष्टो जातस्तदेतरौ तं सेवमानौ जातौ । ततश्च तयोर्धर्मौ ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे जाते । तदा स आनन्दो ज्ञानक्रियाशक्तिमान् जातः । इत्येकस्वरूप उचनीचभावः । अथापरः सदंशस्तु क्रियाशक्तेर्गतत्वादंशेनाव्यक्ततामापद्यते प्रकृतिरूपो भवति । पञ्चान्मूलभूतक्रियांशानि क्रियाभिर्यथायथं श्रौतेन पौराणेन वा प्रकारेणाभिव्यज्यते । चिदंशस्तु ज्ञानधर्मस्यानन्दे गतत्वादंशेन पुरुषो जीवसमष्टिरूपो मुख्यजीवो मनति । तदा चिदंशस्य शक्तिर्माया तं व्यामोहयति । तदा तथा व्यामोहितो व्याकुलः सन् सदानन्दकृतसृष्टौ च आसन्य-
रक्षिः ।

इति गोपालतापिनीयात् । मायापदं तु श्वेताश्वतरे—‘अस्मान् मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिन्वान्यो मायया सन्निरुद्धः’ ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्’ इति श्रुतेः । अन्यो जीवः [नन्वानन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः, आनन्दरूपमसृतं यद्विभाति, आनन्दमयोम्यासात् । को ह्ये-
वान्यात्कः प्राण्याद्यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् । दुःखाभावः सुखं चैव पुरुषार्थद्वयं मतमिति सुखं स्तूयतेऽतः कथमानन्दो जन्य इति चेन्न । ‘अजायमानो बहुधा विजायते’ इति श्रुत्या भविष्यतीति ।]
नन्वानन्दस्य जन्यत्वात्केन प्रकारेण सर्वोत्कृष्टत्वमिति चेत्तत्राहुः एवमित्यादि । धर्मभेदेनोचनीचभावे
करणस्य भेदरूपमायाघटितत्वेन मायायाश्च तमोरूपत्वेनानन्दे तु उत्कृष्टे उत्कृष्टत्वप्रकारकतामसबुद्धे-
रानन्दविशेष्यकत्वोत्कृष्टत्वप्रकारकत्वात् । जाताविति तथैवानुभवात् । ‘सुखाय कर्माणि करोति जन्तुः’ इति वाक्याच्च । सेवयामप्येवम् । मनुष्याधिकारात् । ततश्चेति आनन्दविरहात् ।
तयोरिति सच्चितोर्धर्मौ ज्ञानं वेदान्तोक्तं क्रिया वेदोक्ता च कारणीयौ कार्येपि स्तः तौ प्रवर्तका-
नन्दाभावादनभिव्यक्तौ स्वकारणे लीनाविति ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे जाते । स इत्यादि स
उत्कृष्टः गुणरूपोप्यानन्दः ज्ञानगुणवानस्य समवायिसमवेतत्वसंबन्धेन । एकं रूपं रसात्पृथगि-
त्यत्र रूपे एकत्वपृथक्त्ववत् । क्रिया कर्मणापि सन्निष्ठोक्तसंबन्धेनानन्दरूपगुणनिष्ठा । इत्यानन्दो
ज्ञानक्रियाशक्तिमान्जात इत्यर्थः । उक्तक्रमे सतश्चिदनन्तरमुक्तत्वेऽपि सूचीकटाहन्यायेनाहुः सदं-
शास्त्विति । गतत्वादिति अनभिव्यक्तत्वात् । अंशेनेति विकृतिरूपेण । प्रकृतीति तदुक्तं ‘धर्मो
यस्यां मदात्मकः’ इति वाक्येन । क्रियाभिरिति प्रयाजानुयाजादिरूपानि । पौराणेनेति ।
एकोनविंशाध्याय एकादशस्योक्तेन लौकिक्यपि ग्राह्या । सच्चिदानन्दब्रह्माग्रे इति प्रसिद्धम् ।
तदेवाग्रे यज्ञरूपमुक्त्वा ज्ञानरूपं वेदान्तशास्त्रभेदेनाहुः चिदंश इति । आनन्दांशस्तु कवीनां ‘तदेव
ब्रह्म परमं कवीनाम्’ इति श्रुतेः । ज्ञानेति चितो ज्ञानरूपधर्मस्य प्रवर्तकानन्दाभावेनानभिव्यक्तस्य
स्वकारणानन्दे गतत्वात् । अंशेनेति मूलांशेन । पुरुषः पुरुषुषतीति पुरुषः । उष दाहे । स्वराद् ।
जीवेति । ‘यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा’ इति श्रुतेः । मुख्यत्वं द्वितीयरूपत्वम् । जीवमूलत्वमिति
यावत् । तृतीयं सर्वभूतस्थम् । मायेति व्यामोहिका । तदुक्तम् । ‘विराद् जीवस्तु भोगभुक्’ ।
तमंशम् । ‘यथा संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् । परोपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते’ ॥
इति समाधिमाषायाः । सदानन्देति सच्चिदानन्देषु । स्वेच्छया सदानन्दः कृष्णः । ‘कृषिर्भू-
वाचकः’ इति पञ्चरात्रशास्त्रात् । चिदंशः शब्दः । अतश्चिदंशशब्दप्रतिपाद्यसदानन्दरूपार्थसृष्टौ
य इति प्रसिद्धः आसन्यः आस्ये मग्नः । केन रूपेण प्रसिद्ध इत्यत आहुः सृजतेति । सत्तात्त्विकेन

रूपः सूत्रात्मा दशविधः प्राणस्तमवलम्ब्य तिष्ठति । ततो जीव इत्युच्यते प्राणधारण-
प्रयत्नवत्त्वात् । बोधरूपोऽप्ययम् । आनन्दस्य धर्मस्य पृथग्भूतत्वात्स्वरूपात्मकस्य च तिरोहि-
तत्वादानन्दार्थं तथा व्यामोहितस्तत्संबन्धादानन्दो भविष्यतीति बुद्ध्या तथा संबध्यते ।
आनन्दांशस्तु प्राज्ञरूपोऽन्तर्यामिसमष्टिरूपो भवति । अतः परं सतः प्रपञ्च उच्यते । तत्र क्रमो
नानाविधः । मुण्डके, 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति प्राणमनइन्द्रियाणामुत्पत्त्यनन्तरं खादि-
भूतोत्पत्तिः । प्रश्ने, प्राणः प्राणाच्छ्रद्धा भूतानि इन्द्रियं मनोऽन्वमिति । बृहदारण्यके, प्राणा
लोका देवा भूतानीति । ऐतरेये, लोका लोकपाला इत्यादि । महोपनिषदि तु दशेन्द्रि-
याणि मनस्तेजोऽहंकारः प्राणा बुद्धिस्तन्मात्रा महाभूतानीति । तत्र तेजो महान् प्राणाः प्राण-
समुदायः । तैत्तिरीयादौ चाकाशादिक्रमेण सूक्ष्माणि महान्ति च भूतानि समुत्पादयति ।
पञ्चतन्मात्रा भूतशब्देनोच्यन्ते । अथ पञ्चमहाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्ते इति मैत्रायणीय-
श्रुताबुभयोरपि भूतपदेन संग्रहात् । एवमन्येऽपि प्रकारा निबन्धे दर्शिताः । अतो भूतानामे-
वैकविधः क्रमो, न प्राणेन्द्रियादीनाम् । आत्मनां तु व्युच्चरणं पश्चात् । कदाचिद्देहविशिष्टा

रश्मिः ।

प्रसिद्धः । ननु प्राणो वायुः सूत्रं बहिः कार्पासम् । अन्तस्तु को वेद । ईश्वरस्तु वेत्ति । 'अन्तःसूत्रं
धृतं येन' इति श्रुतेः । परंतु बहिःसाम्याद्रव्यान्तरम् 'प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्' इति श्रुतेरिति चेन्न ।
ऊर्णनामदृष्टान्तस्य द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये उक्तत्वात्तदनुरोधेन प्राणेषु समानस्य नाभिस्थित्वेन सूत्र-
मात्मनि यस्य तादृशः संग्रहात् । सुबोधिण्यां तु सूत्रात्मक इति क उक्तः । नाभिकमलदण्डे सूत्राणि
प्रजापतौ चेति कारणे तदावश्यकत्वात् । मूलस्य समानवायुत्वेनान्तःसूत्रस्य वायुत्वेन द्रव्यान्तरत्वा-
भावात् । एकरसत्वात् । किंचान्तर्यामित्राक्षणे 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्' इति श्रुतेः सूत्रात्मा प्राणः ।
तमवेति । जीव प्राणधारण इति धातुपाठात् । शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत
ब्राह्मणः' 'विज्ञानधनः' इत्यादीनां श्रुतीनामयमेव विषय इत्याहुः बोधेति 'शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्'
इति सूत्रे चितः सृष्टिः । त्रिषु सदादिषु प्रकटेन व्यवहारः । अतः सदानन्दसृष्टिविरोधो न । अपि-
शब्देनोपक्रान्तसद्रूपः । अयमिति समष्टिरूपः । निर्धर्मकत्वान्निराकारत्वमाहुः आनन्दस्येति ।
सच्चिदानन्दसृष्टित्वादानन्दधर्मत्वम् । स्वरूपेति । तत एव । आनन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो येन
जीवभाव इत्युक्तेस्तिरोहितत्वम् । आनन्दार्थमिति विषयानन्दार्थम् । ननु मायासंबन्धस्य भावित्वा-
त्पूर्वं कुतस्तया व्यामोहित इति चेन्न । तयेलनेन तदपाश्रया माया भूतपूर्वा गृह्यत इति कार्यकरणत्व-
संबन्धात् मायासंबन्धाद्विषयानन्दः भगवदानन्दो यद्यपि तथापि व्यामोहो विषयानन्दप्रवृत्तौ
हेतुः । संबध्यत इति 'यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् । परोऽपि मनुतेऽनर्थं
तच्छतं चामिषद्यते ।' इति वाक्यात् । एवं कार्यरूपाश्चिदंशांश ज्ञेयाः । आनन्दस्य स्वरूपलक्षण-
घटकत्वाच्चद्विशेषस्वरूपमाहुः आनन्दांशस्त्विति । सर्वोत्कृष्टानन्दस्य विशेषः सुषुप्तिसाक्षी प्राज्ञस्तद्र-
पोन्तर्यामिणामन्तर्यामित्राब्राह्मणप्रसिद्धानां पृथिव्याद्यन्तराणां समष्टिरूपो भवति । पदेनेति भूतपदेन ।
अन्येपीति 'कदाचित्युनरन्यथा' इति निबन्धात् । 'यथाग्नेः शुद्धा' इति श्रुतेराहुः आत्मनामिति ।

भाष्यप्रकाशः ।

एवेन्द्रियाधिष्ठातारः, कदाचिदिन्द्रियानन्तरमित्येवं कारणसृष्टिप्रक्रिया दर्शिता । विशिष्य तु द्वितीयस्कन्धसुबोधिनीतस्तत्प्रकाशान्मत्कृताच्चावगन्तव्या ॥ २२ ॥

इति दशमं मांसादिभौममित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य श्रीपीताम्बरात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

समाप्तोऽयं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

रक्षिः ।

मुण्डक आत्मनोवतारा इति माध्वाः । इन्द्रियानन्तरमिति 'सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतो-
क्षिशिरोमुखम्' इति श्रुत्युक्तेन्द्रियानन्तरं देहविशिष्टा इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति मांसादिभौममित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीविठ्ठलेश्वरैश्वर्यनिरस्तसमस्तान्तरायेण श्रीगोविन्दरायपौत्रेण
संपूर्णवेत्ता विठ्ठलरायभ्रात्रीयेण गोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरेण
कृते भाष्यप्रकाशरश्मौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः
संपूर्णतामगमत् ॥ २ ॥ ४ ॥

एतावतो ग्रन्थस्य श्लोकानां संख्या १४५२५ सार्धचतुर्दशसहस्रपञ्चविंशतिः
इति ॥

मुमुक्षु भवन वेद वेदांग विद्यालय
ग्रन्थालय

